

SAFEVÎ DEVLETİ’NİN DOĞU POLİTİKASI
(1501-1736)

Rahim FARZAM

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2022

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Rahim Farzam tarafından hazırlanan Safevî Devleti'nin Doğu Politikası 1501-1736 başlıklı bu çalışma 23/06/2022 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Mesut Erşan
Unvanı ve Adı Soyadı

Üye: Prof. Dr. Hasan Hüseyin Adalıoğlu
Unvanı ve Adı Soyadı
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Mehmet Topal
Unvanı ve Adı Soyadı

Üye: Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu
Unvanı ve Adı Soyadı

Üye: Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Köremezli
Unvanı ve Adı Soyadı

ONAY

.../ .../ 2022

Doç. Dr. Oytun MEÇİK

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Safevî Devleti'nin Doğu Politikası (1501-1736) başlıklı tezin bizzat tarafımca hazırlanan, özgün bir çalışma olduğunu; bu çalışmanın tüm aşamalarında (hazırlık, veri toplama, analiz, bilgilerin sunumu ve raporlaştırma vb.) bilimsel etik ilke ve kurallara uygun olarak hareket ettiğimi; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri, bilgi vb. için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara çalışmanın kaynakçasında yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan “Bilimsel İntihal Tespit Programı”yla tarandığını ve hiçbir “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, herhangi bir biçimde bu çalışmamla ilgili yukarıdaki beyanıma aykırı bir durumun saptanması halinde, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçların sorumluluğunu kabul ettiğimi bildiririm.

.././20..

Rahim FARZAM

Önsöz

Safevîler sadece Osmanlı/Türk tarihçiliği için değil Avrupa/batı tarihçiliği için de Doğu Akdeniz'deki güç dengesini etkilemeleri açısından dikkat çeken bir devlettir. Safevîler Avrupalılar için Osmanlı yayılmasını dengeleyen bir güçtü. Bu nedenle uzun asırlar boyunca Avrupa/batı ve Türk tarihçiliğinde Safevîler ancak Osmanlıların rakipleri olarak dikkat çektiler. Osmanlılarla savaştıkları sürece ilgi odağı oldular. Safevîlerin, Bâbürlüler veya Özbeklerle yani doğudaki komşuları ile ilişkileri yeterince dikkat çekmedi. Bu nedenle araştırmamız yeterince önem verilmeyen bir alanda yoğunlaştığından bazı artılara ve eksikliklere sahip olabilir. Kuşkusuz bu alanda çalışmalar arttıkça bu türden eksiklikler azalacaktır.

Çalışmamızda Safevîlerin doğu sınırlarındaki devletler olan Bâbürlüler, Özbek Hanlığı ve daha küçük hanedanlar olan Harezmi hanlıkları, Gucerât sultanlıkları vb. ile kurdukları politik ilişkilerin gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgi verme işlemi, tarihi sadece önemli olayların zaman dizimsel olarak sıralaması olarak gören kronolojik bakıştan farklılaştırmak amacıyla temelde şu soru sorularak yapılmıştır: Safevî Devleti, barut imparatorlukları çağı olarak adlandırılan Erken Modern çağın benzer imparatorluklarından biri midir? Yoksa İran platosunda kendine has “yerel” özellikler gösteren dışa kapalı bir devlet midir? Burada kendimize Safevî Devleti Bir İmparatorluk muydu? Sorusunu soran R. Matthee'nin çalışmasını örnek aldığımızı söyleyebiliriz. Matthee'nin sorusu bizim çalışmamızın da temel sorusu olarak politik gelişmelerin yorumlanmasında kullanılmıştır. Başka bir deyişle Safevîlerin doğu sınırındaki siyasetlerini bu sınırlarda yayılma ve geri çekilişlerinin temelleri incelenirken Safevîlerin bir tür imparatorluk ideolojisiyle mi? yoksa “etnosentrik” reaksiyonlarla mı hareket ettikleri anlaşılmaya çalışılmıştır.

Bu “etnosentizm” sadece Safevîlerin dışa yayılma dönemlerinde izledikleri politika ile değil, bu yayılma esnasında devleti oluşturan temel yapı taşları olan Kızılbaş Türkmenler, Tacik/Farslar veya Kafkas/Gürcü unsurlar arasındaki rekabete yansımaları açısından da incelenmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, danışmanlığımı üstlenen, konu seçiminden araştırmanın yürütülmesine kadar beni sınırlamayan, her türlü desteğini benden esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Hasan Hüseyin Adaloğlu'na teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca tez

izleme komiteleri ve savunmamda yer alarak kıymetli fikirleri ile araştırmanın şekillenmesini sağlayan tüm hocalarıma katkılarından ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Rahim Farzam

Eskişehir-2022

ÖZET
SAFEVÎ DEVLETİNİN DOĞU POLİTİKASI
(1501-1736)

FARZAM, Rahim

Doktora-2022

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hasan Hüseyin Adaloğlu

Türkiye’deki Safevî çalışmaları, Safevî Devleti’nin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine odaklanmakta ve Safevî-Osmanlı ilişkileri dar bir bakış açısıyla “Şîî-Sünnî çatışmasına” indirgenmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye’de Safevîlerle ilgili çalışmaların büyük çoğunluğu “Kızılbaşlık”, “Şah İsmâil”, “Safevî Devleti’nde Türkmen aşiretlerin rolü” gibi alanlara sıkışıp kalmıştır. Bu da Bâbürlü ve Osmanlı İmparatorluğuyla birlikte dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Safevîlerle ilgili yanlış ve eksik bir algının oluşmasına neden olmaktadır. On altıncı yüzyılın başlarında İran’da Safevî devleti iktidara gelirken aynı tarihlerde Timur’un halefleri Hindistan’da Bâbürlü İmparatorluğunu kurmuştur. İran ve Hindistan bu iki hanedan altında dönemin büyük güçleri olarak ortaya çıkmışlardır. Bu iki devlet yoğun etkileşim içerisinde olmuş ve birbirlerinin gelişmelerinde etkili olmuşlardır. Şah İsmâil’in 1510’da Özbek Şeybânî Han’ı yenmesinden sonra başlayan Safevî Devleti ile Bâbürlü imparatorluğu ilişkileri uzun zaman dostane bir çizgide seyretmiştir. Safevîler ile Bâbürlülerin ortak düşmanı olarak Özbeklerin bölgedeki faaliyetleri İran ile Hindistan arasındaki ilişkilerde etkili faktörlerden biri olmuş ve bu ortak sınır tehdidinin varlığı ilişkileri daha da yakınlaştırmıştır. İran’ın batı sınırlarındaki Osmanlı’nın yoğun askerî faaliyeti de Safevîleri doğu sınırlarını sakin tutmak için Bâbürlüler ile iyi ilişkiler geliştirmeye zorlayan diğer bir faktör olmuştur. Bununla birlikte her iki devlet açısından stratejik bir öneme sahip olan Kandehar zaman zaman ilişkilerde pürüz yaratan bir

faktör olarak öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra Safevîlerin Bâbü İmparatorluğu hâkimiyetindeki Dekken Sultanlığındaki Şîîlerle kurduğu ilişkiler de her zaman Bâbürlüleri rahatsız etmiştir. Bu çalışma Safevî Devleti'nin doğu sınırındaki gelişmelere ve Bâbü İmparatorluğu ile kurduğu ilişkilere odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Safevîler, Bâbürlüler, İran, Hindistan, Özbekler

ABSTRACT

SAFAVIDS' EASTERN POLICY

(1501-1736)

FARZAM, Rahim

PHD-2022

Department of History

Supervisor: Prof. Hasan Hüseyin Adaloğlu

In Turkey, Safavid studies focus on the relations of the Safavids with the Ottoman Empire, and the Safavid-Ottoman relations are reduced to the “Shiite-Sunni conflict” with a tunnel vision. Accordingly, most of the studies on Safavids in Turkey have been stuck in areas such as “Qizilbash”, “Shah Ismail”, and “The role of Turkmen tribes in the Safavids”. This causes a false and incomplete perception of the Safavids, one of the most powerful states of the era together with the Baburids and the Ottoman Empire. At the beginning of the sixteenth century, the Safavids came to power in Iran, and at the same time, Timur’s successors established the Baburids Empire in India. Iran and India emerged as the great powers of the era under these two dynasties. These two states had been in intense interaction and had been influential in one another’s development. The relations between the Safavids and the Baburids Empire, which started after Shah Ismail defeated the Uzbek Shaybani Khan in 1510, had been friendly for a long time. The raids of the Uzbeks, as the common enemies of the Safavids and the Baburids, had been one of the effective factors in the relations between Iran and India, and the existence of this common border threat has brought the relations even closer. The intense military activity of the Ottomans on Iran’s western borders was another factor that forced the Safavids to develop good relations with the Baburids to keep their eastern borders stable. However, Kandehar, which had strategic importance for both states, has come to the fore as a

factor that creates relation problems. In addition, the relations established by the Safavids with the Shiites in the Deccan Sultanate, which was under the domination of the Baburids Empire, always annoyed the Baburids. This study focuses on the developments in the eastern border of the Safavids and its relations with the Baburids Empire.

Keywords: Safavids, Baburids Empire, Iran, India, Uzbeks

İçindekiler

HARİTALAR LİSTESİ	xiii
TABLO LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ	1
Konuyla İlgili Çalışmaların Tanıtımı ve Tenkidi.....	4
SAFEVÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE SAFEVÎ DIŞ POLİTİKASININ ANA HATLARI.....	10
1. Safevî Devleti'nin Kuruluşu	10
1.1. Devlet Öncesi Dönem	10
1.2. Safevî Tarikatı'nın Şiîleşmesi.....	12
1.3. Şah İsmâîl'in Yükseliş Dönemi ve Doğu İran'daki Fetihleri	13
1.4. Farisi ve Türk Unsurların Çatışmasının Doğu Sınırındaki Savaşlara Etkisi.....	16
1.5. Çaldıran Savaşı ve Safevî Yayılmacılığının Sınırlarının Kesinleşmesi	18
2. Safevî Dış Politikasının Ana Hatları	21
2.1. Safevîlerin Kökeni Tartışmalarının İmparatorluk İdeolojisi Açısından Önemi...21	
2.2. Safevî Şahlarının Unvanlarının Egemenlik İdeolojisi Perspektifinden Çözümlemesi.....	28
2.3. İran'ın Şiîleştirilmesi.....	31
2.4. Şiîliğin Dış Siyasete Etkisi	33
2.5. İmparatorluk Pratiği Açısından Safevî ve Bâbü'r Devletlerinin Kuruluşlarının Karşılaştırılması	36
İKİNCİ BÖLÜM.....	43
SAFEVÎ-ÖZBEK ÇATIŞMASI (16-17. ASIRLAR).....	43
1. Şah İsmâîl'in Özbeklerle Mücadelesi.....	43
2. Şah Tahmasb'ın Özbeklerle Mücadelesi	43
3. Hüdâbende (1578-1587) Döneminde Safevî-Özbek Çatışması	47
4. Şah Abbas Devrinde Safevî-Özbek Çatışması.....	52
4.1. Meşhed'in Kaybedilmesi (1590).....	54
4.2. Şah Abbas Devri Siyasetinde Bir Esneme Örneği Olarak Harezm Hanlarıyla İttifak.....	55
4.3. Özbek Hanlarının Safevîlere Sığınması	56
4.4. Veli Muhammed Han.....	57
5. Safevî-Özbek Çatışmasının Nedenleri.....	59
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	62

SAFEVÎ-BÂBÜR MÜNASEBETLERİ (16-17. ASIRLAR)	62
1.Şah İsmâil Devrinde Safevî-Bâbü İmparatorluğu İlişkileri ve Safevîlerin Doğu Siyasetinde Bâbü'ün Rolü	62
2. Şah Tahmasb Döneminde Safevî-Bâbürlü İlişkileri	69
2.1.Kandehar Meselesi ve Safevî-Bâbü İlişkilerinde İlk Çatlağın Doğuşu	70
2.2. Kandehar'ın Stratejik Önemi	72
2.3. Hümâyûn'un Safevîlere Sığınması	74
2.4. Tahmasb'ın Hümâyûn'a Tavrı	77
2.5. Kandehar Üzerinde Rekabet.....	86
3. Şah II. İsmâil (1576-1578) ve Hüdâbende (1578-1586) Dönemi Safevî-Bâbü İmparatorluğu İlişkileri	88
3.1. Safevîlerin Kandehar ve Zemindaver Topraklarını Kaybetmeleri.....	89
3.2. II. Şah İsmâil Devrinde Bâbürlülerle Kurulan Diplomatik İlişkiler: Sîstan olayları ve Kandehar'ın Bâbürlülere Bırakılması	91
3.3. Özbeklerin Yükselişinin Safevî-Bâbü İlişkilerine Etkisi	96
4. Şah Abbas'ın Hindistan Siyasetinin Ana hatları	98
4.1. Şah Abbas Devrinde Kandehar Meselesinin Aldığı Boyut.....	100
4.2.Cihângîr Şah'la Dostluk Çabaları	102
4.3. Kandehar için Savaş	103
4.4.Kandehar'ın Fethinden Sonra Hindistan'da Safevî Tesiri	106
5. Şah Safi Döneminde Safevî-Bâbürlü İlişkileri	108
6. Şah II. Abbas Döneminde (1642-1666) Safevî-Bâbürlü İlişkileri	110
6.1 Evrenzîb ile Dostluk Kurma Çabaları	112
7. Şah Süleyman Döneminde (1666-1694) Safevî-Bâbürlü İlişkileri	115
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	116
SAFEV İLERİN YIKILIŞI ve ETKİLERİ	116
1. Şah Hüseyin Devri (1694-1722) ve Safevî Devleti'nin Zayıflamasının Nedenleri.....	116
2.1. Afgan Akımları ve Safevîlerin Yıkılış Aşamasına Gelişi	118
2.1.1 Afganların Kökeni.....	118
2.2. Afgan Ayaklanmasının Başlangıcı.....	120
2.3. Afganların İran'a Saldırısı	125
2.4. Afganlar İran'da	129
2.5. İsfahan'da Afgan idaresi	131
3. II. Tahmasb (1722-1732) Dönemi ve Afganların Zayıflaması	132
3.1. Nâdir Şah'ın Ortaya Çıkışı	136

3.2. Nâdir'in Yükselişi.....	140
3.3. Nâdir Şah'ın İran Tahtına Çıkışı.....	146
3.4. Nâdir Şah'ın Hindistan Seferi.....	149
4. Safevî Devleti'nin Yıkılışı.....	155
Sonuç	164
Kaynakça	171

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Yavuz Sultan Selimin Yürüyüşleri	19
Harita 2: Sâsânîler Çekirdek Egemenlik Alanı.....	22
Harita 3: Safevîler	26
Harita 4: Günümüzde Şîîlerin en fazla bulundukları bölgeler.....	26
Harita 5: Safevîler ve Şeybânîler	45
Harita 6: Osmanlı, Safevî ve Bâbüir	63
Harita 7: Nâdir Şah'ın seferleri.....	146
Harita 8: Kabilelerin Safevî sınırları üzerinde artan baskısı.....	160

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Şah İsmâîl Savaşta	14
Tablo 2: Şah Abbas'ın portresi.....	53
Tablo 3: I. Şah Abbas(sağda) ve Veli Muhammed Han'ı (solda) Han için düzenlenen şölende gösteren fresk. Cihilsütun Sarayı/İsfahan.....	58
Tablo 4: Tahmasb ve Hümâyün	77
Tablo 5:Şah Abbas ve Bâbüir elçisi Terbiat Han İsfahan 1664.....	108
Tablo 6: II. Abbas ve Nedr Muhammed Han 1640	111
Tablo 7: Sultan Hüseyin 1722.....	118
Tablo 8: Nâdir Şah ve oğulları.....	132

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e	: Adı Geçen Eser
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
Edit.	: Editör
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar arası
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları
gg.	: God (Rusca:yıl)
Kay.	: Kaynak

GİRİŞ

Bu çalışma Safevî Devleti'nin doğu sınırında bulunan topluluklar ve Bâbü'r Devleti ile kurduğu ilişkilere odaklanmaktadır. Amacımız Safevî Devleti'nin Doğu sınırındaki devletlerle ilişkilerini incelemenin yanı sıra Türkiye'de Safevîler hakkında kalıplaşmış yargı ve hükümlere dönük eleştirel bir bakış açısı ortaya koymaktır. Zira Türkiye'deki Safevî çalışmaları, Safevî Devleti'nin tek bir özelliğine yani Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine odaklanmakta¹ ve Safevî-Osmanlı ilişkileri dar bir bakış açısıyla “Şiî-Sünnî çatışmasına” indirgenmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye'de Safevîlerle ilgili çalışmaların büyük çoğunluğu “Kızılbaşlık”, “Şah İsmâil”, “Safevî Devleti'nde Türkmen aşiretlerin rolü” gibi alanlara sıkışıp kalmıştır.² Aslında kozmopolit bir imparatorluk ve büyük bir bölgesel güç olmanın sınırına yaklaşan Safevîlerin, Türkiye'deki araştırmalarda oluşan imajları bir “Kızılbaş-Şiî Türkmen devleti” şeklindedir.³ Günümüzde Türkiye'de Kızılbaş ve Şah İsmâil başlıkları etrafında yayınlanan kitaplara yönelik ilginin yoğun olmasının nedeni tarihteki Osmanlı-Kızılbaş/Safevî mücadelesine dayanmaktadır. Bu tür kitapların basım sayısı ve satış rakamlarına bakıldığında da Safevîlere olan ilginin asıl olarak Şah İsmâil ve Kızılbaş başlıkları etrafında yoğunlaştığı rahatlıkla görülebilir.

Hâlbuki Safevîler sadece Kızılbaşlık ya da Osmanlı'nın doğu sınırındaki siyaseti ile değil, “Erken Modern Çağda” oynadıkları uluslararası role göre değerlendirilmelidirler. 16. yüzyıl tüm dünyada bir kırılma noktası ve Orta Çağ'dan kesin olarak çıkış dönemidir. Batılı tarih yazımında “Erken Modern Dönemin başlangıcı” olarak anılan 16. yüzyıl, Sanayi Devrimi ile Orta Çağ arasındaki geçiş asrı olarak görülmektedir. Başka bir deyişle sanayileşmenin henüz başlamadığı; ancak bilimsel, teknik devrimlerin hızlandığı dünyanın artık Orta Çağ yaşam biçimini geride bıraktığı bir dönemdir. Gemicilik teknolojisindeki atılımla Portekiz ve İspanya 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında bilinen Avrupa haritalarını yenilemekteydiler. Ateşli

---

1 Bu konuda kapsamlı bir çalışma için Bkz.: Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1632)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

2 Kuşkusuz bunun en büyük nedeni Türkiye'de Faruk Sümer'in (1924-1995) çalışmalarıyla başlamış Safevî Devleti'nin daha ziyade Tebriz merkezli bir Türkmen devleti görünümünde olduğu döneme odaklanma eğilimidir. Bu alanda Faruk Sümer'in *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü: Şah İsmâil ile Halefleri ve Anadolu Türkleri* (Ankara 1976) künyeli eseri hâlen temel kaynak olmasının yanı sıra *Nakş-ı Türkân-ı Anâtolî der Teşkil ve Tevsi 'a-i Devlet-i Şafevî* adıyla İhsan İşraki tarafından Farsça'ya çevrilmiş ve Tahran'da 1371'de (1992) yayınlanarak İran'daki Safevî çalışmalarında kaynak eser olarak kullanılmıştır. Ayhan Yüksel, “Faruk Sümer” *DİA*, Cilt 38, s.133.

3 Faruk Sümer'i takip eden bu türden çalışmalara şu örnekler verilebilir: Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar, Osmanlılar Safevîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015. Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017. Doğan Kaplan, *Safevîler ve Kızılbaşlık*, Gece Kitaplığı, İstanbul, 2015. Oktay Efendiye, *Azerbaycan Safevî Devleti 16. Yüzyıl*, (Çev: Ali Asker), Teas Press, İstanbul, 2018.

silahlar, toplar, arkebüz tüfekleri savaş biçimini sonsuza kadar değiştirmekteydi. Bu nedenle birçok tarihçi 16. yüzyılı özellikle İslâm dünyası için “Barut İmparatorlukları Çağı” olarak nitelemiştir.⁴ Aslında bu durum Avrupa için de geçerliydi. 16. yüzyılda askerî ve iâşe alanındaki başarılar, gemi teknolojisindeki ilerlemeler ve Avrupa’da feodal sınıfların tam olarak tasfiyesi dünya üzerinde büyük merkezî güçlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İngiltere’de I. Elizabeth’in (1558-1603), Rusya’da IV. (Korkunç) İvan’ın (1547-1584), Kutsal Roma İmparatorluğunda V. Karl’in (Şarlken) (1519-1558) inşa ettikleri büyük imparatorlukların arkasında yatan teknik donanım bu bakımdan önemlidir.

Benzer şekilde dönemin üç büyük İslâm devleti olan Osmanlılar, Safevîler ve Bâbürlülerin başarılarının ardında da “Barut İmparatorluğu” tanımına uygun atılımlar yatmaktadır. Osmanlılarda Konstantinopolis’in (İstanbul) fethi (1453) ile ilk örneği verilen barut gücü, Çaldıran Savaşı’nda (1514) Safevîlerin yenilmez denilen Şah’ı I. İsmâil’in (1501-1524) bozguna uğraması sonucu İranlılar tarafından da öğrenilmişti. Bu yenilginin ardından Safevî şahları bu öldürücü silahları geliştirmek için Avrupalı güçlerle temasa geçeceklerdi. Ateşli silahları uzun süre boyunca küçümsemiş olan Memlûk Devleti de bu hatasını Osmanlı ordusu karşısında yenilerek ödemiş hatta bu olay Memlûk Sultanlığı’nın sonunu getirmiştir.

Osmanlı karşısında aldıkları yenilgilerde Memlûklerin aksine ayakta kalmayı başaran Safevîler ise Osmanlı’nın ateş ve savaş gücünü taklit ederek atadan kalma savaş yöntemlerini değiştirip tüfekli piyade ve top dökümünde adım atmaya çalışacaklardı. Hem İranlılar hem de Hint Okyanusu’ndaki ticarî ilişkiler neticesinde Avrupalılar kanalıyla Bâbürlüler de bu ateşli silahları tanıma fırsatı elde edeceklerdir. Ancak Bâbür tarihindeki savaş araçlarına bakıldığında top ve tüfek olmasa da batı jargonunda *rocket launcher* olarak bilinen ve modern katyuşaları andıran 17 tüfeğin birbirine bağlanarak aynı anda ateşlenebildiği silahlar olduğu da bilinmektedir (Bıyıktay, 1989, s. 77).

Sonuç olarak gelişen askerî teknoloji iktidarla birleşince 15. yüzyıldan 16. yüzyıla geçişte Müslüman Ön Asya’dan Güney Asya’ya uzanan kuşakta radikal bir değişim olmuştur. 14. yüzyılda bu coğrafyayı gezen Arap seyyah İbn Battûta sayılamayacak kadar çok devletin

---

4 16. yüzyıl Müslüman devletler için Ateşli silah imparatorlukları tabirini ilk kullananlardan biri M.G.S. Hodgson’dır. Bkz: M. G. S. Hodgson, *İslâm’ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, (Çev: Metin Karabaşoğlu), İz Yayıncılık, İstanbul, 1995. Douglas Streusand da bu terimi benimsemiş hatta meşhur çalışmasına isim olarak seçmiştir. Bkz: Douglas Streusand, *Ateşli Silahlar Çağında İslâm İmparatorlukları, Osmanlılar, Safevîler, Bâbürlüler*, (Çev: Bahar Fırat), Ufuk Yayınları, İstanbul, 2013.

sınırlarından geçmişti. 15. yüzyılın büyük bölümünde Anadolu'dan Hindistan'a uzanan coğrafyada Osmanlı, Germiyan, Karaman, Dulkadir gibi çok sayıda beylik, Anadolu'dan İran'a uzanan coğrafyada ise Celayirliler, Akkoyunlular, Karakoyunlular, İran'da Timurlular, Hindistan'da Delhi Sultanlığı, Gucerât Sultanlığı, Bengal Sultanlığı gibi çok sayıda devlet aynı anda var olup yıkılmıştı. 16. yüzyılda ise Anadolu'dan Bengal'e uzanan çok geniş bir coğrafyada sadece üç devlet (Osmanlılar, Safevîler ve Bâbürlüler) ayakta kalmış durumdaydı.

Öte yandan yukarıda açıklamaya çalıştığımız mevcut duruma rağmen Türk araştırmacıların ve okuyucuların öncelikle Safevî-Osmanlı münasebetleri konusuna ilgi duymasını sağlayan değerli çalışmalar yapılmış olmasına rağmen Safevî araştırmaları hâlâ Türkiye'de Osmanlı tarihçiliğinin bir alt kolu gibi görülmeye devam etmektedir. Nitekim Hasan Rumlu'nun *Safevî Şahı II. İsmâil, Kakhaha Kalesi'nin 20 Yıllık Mahpusu* kitabının tanıtım bölümünde “Kızılbaş Anadolu Türkmenlerinden Hasan Rumlu'nun kaleme aldığı bu eserin.... Anadolu ve İran Türkmenlerine ilgi duyan herkesin dikkatini çekeceğini düşünüyoruz” denilerek bu bakış açısı özetlenmiş olmaktadır (Rumlu, 2017). YÖK Ulusal Tez Merkezi'ne bakıldığında da durum farklı değildir. Safevîlerle ilgili yapılmış doktora tezleri genellikle Osmanlı-Safevî ilişkilerini⁵ temel almaktadır. 1957'den günümüze Safevîlerle ilgili yapılmış tüm yüksek lisans ve doktora tezlerini inceleyen Samet Balta'nın makalesine bakıldığında bu çalışmaların tahmin edileceği üzere önemli bir bölümünün (%30) Safevî-Osmanlı ilişkilerine odaklandığı görülmektedir. Safevî dönemi İran kültürü, medeniyeti, sanatı ve mimarisiyle ilgili olanlar %27'lik paya sahiptir. Bunu %17'lik payla Kızılbaşlık-Şiilik ile ilgili çalışmalar izlemektedir. Safevî devlet teşkilatı ve siyasi tarihine ayrılan pay %9'dur. Özbek ve Bâbürlü Devletleriyle olan ilişkiler konusundaki tezler ise %3'le en geridedir ki bunun hemen ardından İran'ı gezen Avrupalı seyyahlarla ilgili %2'lik bir dilimi temsil eden konu başlığı gelmektedir (Balta, 2018, s. 330). Görüldüğü üzere Safevî Devleti'nin doğu sınırı siyaseti üzerine yapılan araştırmalar oldukça sınırlıdır.

Safevî-Bâbürlü ilişkileri ile ilgili incelemeler hem Safevîlerin genellikle dost geçindikleri Sünnî bir devletle olan askerî, ticarî ve kültürel ilişkiler ağını açığa çıkaracak hem de, Safevî

---

5 Hamidrıza Muhammednejad, *Osmanlı-Safevî İlişkileri (1501-1576)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015. Özer Küpeli'nin sonradan kitaplaştırdığı *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612 – 1639)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İzmir, 2009.

Devleti'ndeki resmî Şîî ideolojinin gücünün sınırlarını ortaya koyacak bir tartışma alanı açacaktır.

Konuyla İlgili Çalışmaların Tanıtımı ve Tenkidi

Yukarıda ifade edildiği gibi, Türkiye'de Safevîler ve Bâbürlülerle ilgili çalışmalarda genel olarak bu iki devletin Osmanlılarla olan ilişkilerine odaklanıldığını söyleyebiliriz. Özellikle Osmanlı-Safevî ilişkileri Türk tarihçiliğinin odaklandığı temel konulardan biridir. 2010 sonrasında Safevî Devleti tarihi hakkındaki araştırmalarda da bir artış ve konu zenginleşmesi olduğu görülmektedir. Yüksek lisans ve doktora çalışmaları, Osmanlı-Safevî siyasi ve askerî münasebetleri bağlamından çıkmaya başlamıştır. Bunun yanında Safevîler dönemini ihtiva eden Farsça kroniklerin de Türkçeye çevirisi yapılarak Türkçeye kazandırılmaya başlanmıştır (Balta, 2018: 329). Bunlar arasında Şah Tahmasb'ın *Tezkiresi*⁶ (Şah Tahmasb, 2001), Kazvini'nin *Safevî Tarihi*⁷, Hasan Rumlu'nun tarihinden bir parça olan *Safevî Şahı II. İsmâil, Kahkaha Kalesi'nin 20 Yıllık Mahpusu*⁸, Abdi Beğ Şîrazî'nin *Tekmiletü'l Ahbar*'i⁹, *Tarih-i Kızılbaşıye*¹⁰ gibi risale tarzında kısa kitaplar ve aslında 1944 gibi erken bir tarihte çevrilmesine rağmen her nedense yayınlanması için 2019 yılına kadar beklenen İskender Münşî'nin *Târih-i Âlemârâ-yı Abbâsi* gibi temel eserler sayılabilir. Öte yandan Safevî kaynaklarının önemli bir kısmını derlemiş olan A. Çetin-K. Dilek'in *Safevî Tarihinin Kaynakları*¹¹ adlı çalışmadaki Farsça kaynaklar bölümüne bakıldığında bu tercümelerin ne kadar az olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Hândmîr (Hâbîbü's-siyer), Firişte (Târih-i Firişte), Ebü'l Fazl el-Allâmî (Ekbernâme) gibi meşhur tarihçilerin eserleri ise hâlen çevrilmeyi beklemektedir. Bu kadar çok eser çevrilmeyi beklerken ilginç biçimde Oruç Bey'in Safevî Tarihi iki farklı yayınevinden basılmıştır.¹² Muhtemelen bu ilgi Oruç Bey'in ilginç yaşamından kaynaklanmaktadır.

---

⁶ Şah Tahmasb, *Tezkire*, (Çev: Hicabi Kırılancı), Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

⁷ Abdüllatif Kazvini, *Safevî tarihi*, (Çev: H. Muhammednejad), Birleşik Yayınları, Ankara, 2011.

⁸ Hasan-ı Rumlu, *Safevî Şah'ı II. İsmâil, Kahkaha Kalesinin 20 yıllık Mahpusu*, (Çev: Hasan Asadi, Şefattin Deniz), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017.

⁹ Abdi Beğ Şîrazî, *Safevîler Tekmilet'ül Ahbar, Başlangıçtan 1571'e Kadar Safevîlerin Tarihi*, (Çev: Şefaattin Deniz ve Hasan Asadi), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019.

¹⁰ *Tarih-i Kızılbaşıye*, Bilge Kültür Sanat, (Çev: Şefaattin Deniz ve Hasan Asadi), İstanbul, 2015.

¹¹ A. Çetin-K. Dilek, *Safevî Tarihi'nin Kaynakları*, İraniyat Yayınları, Ankara, 2017.

¹² Oruç Bey (Don Juan), *Elçilik Katibinin Kaleminden Safevîler*, (Çeviren L. A. Kuzucular), Yurt Yayınları, Ankara, 2014. Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan, *İlişkiler, Bir Şîî/Katolik*, (Çev: Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.

Henüz çok azı çevrilmiş kaynaklar içinde seyahatnameler ve Safevîlere bağlı olan Ermeni tarihçilerin yazma eserleri, Batılıların raporlarını da ekleyebiliriz.¹³ Bu geniş külliyat içinde Türkçeye çevrilenler yarım düzine bile değildir. Önemli birkaç çeviri içinde *Chardin Seyahatnamesi*¹⁴, *Tavernier Seyahatnamesi*¹⁵, önemli bir boşluğu doldurmuşlardır. Bir diğer önemli eser de Safevîlerin yıkılış ve Afganların yükseliş dönemine şahit olan Judasz Tadeusz'un (1675-1756)¹⁶ seyahatnamesidir. Yine Tufan Gündüz'ün Josephat Barbaro (1413-1494)¹⁷, Caterino Zeno (d.1450) ve Ambrogio Contarini (1429-1499)¹⁸, Giovanni Maria Angiello (1543-1607) ve Vincenzo D'Alessandri (öl. 1657)¹⁹ gibi Venedik elçilerinin seyahatnamelerinden yaptığı çeviriler sayesinde Safevîlerin tekke ve şahlık dönemlerine ışık tutan oldukça önemli birincil kaynaklar vardır. Safevî tarihi için çok önemli olan Zakaria ve Vardapet gibi Ermeni tarihçilerin eserleri Türkçeye kazandırılmadığı gibi ilginç olarak A. Çetin-K. Dilek'in *Safevî Tarihi'nin Kaynakları* adlı derleme çalışmasında bu tarihçilerin adı bile geçmemektedir. Halbuki Gürcü ve Ermeniler Safevîlerin hem batı hem de doğu sınırlarında askerî ve ticarî alanda aktif rol oynadıkları için bu kaynaklar oldukça önemlidir.

Bütün bu kaynak bolluğuna rağmen Safevî Devletinin doğu sınırı meselesi ise bir yüksek lisans tezi haricinde hemen hiç ilgi görmemiştir. Yukarıda da söylendiği üzere Faruk Sümer'in açtığı yoldan gelişen Safevî çalışmaları genellikle Safevî Devleti'nin kuruluş yıllarına Şah İsmâil döneminde, Osmanlı-Safevî çatışmasına ve Türkmenlerin bu çatışmadaki rollerine odaklanmıştır. Aslında günümüzde de bu durum değişmiş değildir. S. Balta'nın yukarıda aktardığımız çalışmasında da görüldüğü üzere Safevîlerin doğulu komşuları ile olan ilişkilerine dönük çalışmalar %3 civarındadır. Buna karşın sadece Kızılbaşlar ve Türkmenlerle ilgili olanların toplamı %11'dir. Safevî Devleti'nin ordusunun geç dönemlerde bel kemiği olan ve özellikle de doğu sınırında aktif görev alan devşirmeler olan Ermeniler ve Gürcüler ile ilgili ise hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bu konuda Türkçede rastlayabildiğimiz yegâne çeviri

---

13 Seyahatnamelerin genel bir listesi için bkz: A. Çetin-K. Dilek, *Safevî Tarihi, Safevî Tarihinin Kaynakları*, İraniyat Yayınları, Ankara, 2017.

14 Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, (Çev: Ayşe Meral), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

15 Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi, Stephanos Yerasimos'un Anısına*, Kitabevi yayınları, İstanbul, 2006.

16 Judasz Tadeusz Krusinski, *İran Seyahatnamesi*, (Çev: Nahide Şimşir), IQ Yayıncılık, 2013.

17 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Tercüme ve Notlar Tufan Gündüz, Yeditepe yayınları, İstanbul, 2016.

18 Ambrogio Contarini, Caterino Zeno, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri, Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*, (Çev: Tufan Gündüz), Yeditepe yayınları, İstanbul, 2016.

19 Giovanni Maria Angiello, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Giovanni Maria Angiello ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyyahatnameleri* (Çev: Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

makaleler *Safevîler ve Şah İsmâil* başlıklı bir derlemede yer almaktadır.²⁰ Öte yandan olumlu yanlarına rağmen bu kitapta da Safevîlerin doğu sınırı konusuna değinen bir makale bulunmamaktadır.

Türkçe çalışmaların büyük bölümünün Osmanlı-Safevî ilişkilerine odaklandığını söylemiştik. Bunlar arasında Tufan Gündüz'ün *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*²¹ adlı kitabı Türkiye'de Safevî çalışmaları denilince akla gelen belli başlı konuları özetlemektedir. Bu kitapta odaklanılan Safevîlerin batı sınırlarındaki olaylar olmakla birlikte Özbekler ile olan mücadele ve Kandehar'ın alınması sonucu Özbeklerle ilişkilerin yumuşaması hakkında birinci el kaynaklara dayanılarak bazı bilgiler verilmektedir. Ancak kitapta Bâbürlülerden hemen hiç bahsedilmemesi doğu sınırıyla ilgili verilen bilgilerin okuyucu tarafından anlaşılmasını da engellemektedir. Örneğin Safevîlerin Özbeklerle mücadelesinin anlatıldığı bölümde, Şah Tahmasb'ın Kandehar'ı ele geçirmesi haberinin “Özbek Ubeydullah Han tarafından sevinçle karşılandığı ve bu olayın Safevî-Özbek yakınlaşmasına sebep olduğu” aktarılmaktadır. Ancak Kandehar'ın bu dönemde Bâbü Şehzadelerinden Kâmrân'ın toprağı olduğu belirtilmediği için Kandehar kuşatmasının neden Safevî-Özbek yakınlaşmasına yol açtığı okuyucu tarafından anlaşılamamaktadır (Gündüz, 2016, s. 47). Safevî-Özbek çatışmasına odaklanılan çalışmalar da dahi konu bu olayın Osmanlı tarihine etkisi bağlamında değerlendirilmektedir. Gülay Karadağ Çınar tarafından 2011 yılında hazırlanan “Safevî-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524–1630)” adlı doktora tezi bu tutuma örnek olarak verilebilir.²²

Safevî tarihiyle ilgili çalışmalarda da genel olarak Kızılbaşlık, Osmanlı-Safevî çatışmasına ayrılan bölümlerin daha yoğun olduğu görülmektedir. Örneğin Cihat Aydoğmuşoğlu'nun *Safevî Devleti Tarihi*²³ Türkçede bu başlık altında yayınlanmış ve Safevî Devleti'nin baştan sona (1501-1736) inceleyen tek eserdir. Ancak bu çalışmada da I. Abbas (1587-1629) dönemi öncesinde odaklanılan konuların ağırlıklı olarak Osmanlı-Safevî

20Ahmet Taşgîn, Ali Yaman Namıq Musalı, *Safevîler ve Şah İsmâil*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2014. Aslında bu derleme eser, konu dağılımı açısından Türkiye'de Safevîler hakkında basılmış tüm çalışmalardan ayrı bir yerde durmaktadır. 15 makalenin dördü Safevî-Osmanlı ilişkilerine, dördü Kızılbaşlık, Şiîlik-tasavvuf ilişkilerine, üçü Safevîlerin gayrimüslim tebaalarına, biri Safevî-Memluk ilişkilerine, biri Venediklilerle Safevîler arasındaki bağlara, biri Safevî İran'ında Türkçe etkisine, biri de yazma bir eserin tanıtılmasına hasredilmiştir. Her ne kadar bu çalışmada da ağırlık noktasını Osmanlı-Safevî ilişkileri, Kızılbaşlık, Türkmenlik meselesi vb. teşkil etmekteyse de Türkiye'de Safevîlerin zengin dünyasını bir nebze tanımak isteyen okurlar için bahsi geçen çalışma, editörlerin konuları dengeli dağıtma çabasının bir sonucu olarak bugün de ayrıcalıklı yerini korumaktadır.

21 Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*, Yeditepe yayınları, İstanbul, 2016.

22 Gülay Karadağ Çınar, *Safevî-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524–1630)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2011.

23 Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevî Devleti Tarihi (1501-1736)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.

çatışması, Şifilik, Kızılbaşlık vb. olduğu görülmektedir. Örneğin Şah Tahmasb’a ayrılan 10 sayfalık bölümün hemen hemen tamamı Osmanlılara karşı verilen mücadeleye ayrılmıştır. Tahmasb’ın Özbekler üzerine yaptığı seferlere ayrılan kısım ise bir sayfa kadardır. Bu seferlerin tarihleri veya ayrıntıları da verilmemiş, sadece 1566’ya kadar Özbeklerin işgal ettiği kentlerin geri alındığı vurgulanmıştır. Tahmasb zamanında Bâbürlülerle yaşanan çatışmalara ise değinilmemiştir (Aydoğmuşoğlu, 2017, ss. 51-61). Öte yandan I. Abbas sonrası dönemlere ayrılan bölümler, özellikle II. Abbas (1642-1666) devrinin anlatıldığı bölüm, Türkçe yayınlar içinde Safevî-Bâbürlü ve Özbek Hanlıkları ile ilgili verdiği bilgiler açısından en ayrıntılı olanıdır” (Aydoğmuşoğlu, 2017, ss. 48-49).

Türk tarihçiliğinde gelmiş geçmiş en büyük Türk devletlerinden biri olan Bâbürlüler hakkında çalışmalar ise gelişme aşamasındadır. Türkçeye tercüme edilmiş birincil kaynaklar ise yok denecek kadar azdır. Büyük bir külliyat içinde sadece *Bâbürlüler’in Hatıratı*²⁴, Bâbürlüler’in kızı Gülbeden’in *Hümâyunnâme*’si²⁵ ve Cihângîr devrini anlatan *Tarih-i Selim Şah*²⁶ Türkçeye çevrilmiş durumdadır. *Ekbernâme*, *Âyin-i Ekber*’i, *Hândmîr Tarihi* gibi önemli Timurî/Bâbürlü kaynaklarının hiçbiri ne Türkçeye çevrilmiş ne de ayrıntılı biçimde tenkit edilmiştir. Kuşkusuz bu kadar az sayıda birincil kaynakların yayınlanmış olması Türkiye’de Bâbürlü Devleti araştırmaları için üzücü bir durumdur. İkincil çalışmalar içinde ise Yusuf Hikmet Bayur’un eserleri aşılamamış durumdadır.²⁷

Hikmet Bayur’un anıtsal eseri olan ve 1946-1950 yılları arasında tamamladığı Hindistan Tarihi’nin II. ve III. cildinin büyük bölümü Bâbürlü Devleti’ne ayrılmıştır.²⁸ Bu eser sadece Bâbürlülerle ilgili olmamakla birlikte, Türkiye’de bu konuda henüz aşılamamış bir yapıttır. Hikmet Bayur’un ardından Bâbürlü Devleti ile ilgili araştırmalarda öne çıkan ikinci isim Ömer Rıza Doğrul’dur (1893-1952). Ömer Rıza gençliğinden beri Hintli Müslümanların

---

24 Bâbürlüler, *Bâbürlüler’in Hatıratı*, (Haz.: Reşit Rahmeti Arat), MEB, İstanbul, 1989.

25 Gülbeden, *Hümâyunnâme*, (Çev: Abdürrab Yelgar), TTK Yayınları, Ankara, 1987.

26 Nurü’l-din Cihângîr Şah, *TARİH-i SELİM ŞAH IV. Bâbürlü Hükümdarı Cihângîr Şah’ın Hatıratı*, (Çev: Nevres-i Kadim), TTK Yayınları, Ankara, 2013.

27 Afganistan’da Türkiye büyükelçisi olarak görev yapan Yusuf Hikmet Bayur’un (1881-1980) bu hususta öncülük ettiğini söyleyebiliriz. II. Türk Tarih Kongresi’nde (1937) sunduğu “16. Asırda Dinî ve Sosyal Bir İnkılâb Teşebbüsü: Ekber Gurkân” İkinci Türk Tarih Kongresi, Kongre’nin Çalışmaları ve Kongre’ye Sunulan Tebliğler, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943, 521-568. Kırk sayfalık hacmiyle mezkûr tebliğ sadece Ekber Şah’ın reformlarına odaklanmış da değildi. Bu tebliğ Bâbürlü Devleti’nin diplomatik ilişkilerine de odaklanmış; hatta bu diplomatik ilişkiler ile Ekber Şah’ın din politikası arasında anlamlı bir bağ kurmaktadır. Bayur bu yazısında Ekber Şah’ın Sulh-u Kûl’unu sadece dinî bir felsefe olarak değil, diğer komşu İslâm ve Hindu devletleriyle kurduğu ilişkileri de temellendiren bir “dış politika” ve farklı etnik grupları bir arada tutan bir “imparatorluk kültürü” olarak da görmektedir. Bu tebliğin diğer bir önemli yanı da büyük oranda antik çağ uygarlıklarıyla ilgili tebliğlerin yer aldığı II. Türk Tarih Kongresinde İslâmî asırlara dönük çok az sayıdaki tebliğden biri olmasıdır.

28 Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi Cilt I-II-III*, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

politik hareketine ve İslâm'ı yorumlayış biçimlerine sempati duyan biri olarak Pakistan'ın kurulmasını (1947) sevinçle karşılamış ve Türkiye'de Pakistan hakkında yazılarıyla tanınmıştır. Türk-Pakistan Kültür Cemiyeti başkanı da olan Ömer Rıza, *Ekber Bir Türk Dahisi*²⁹(1944) adlı kitabıyla Bâbüir hükümdarının Türk halkınca tanınmasında etkili olmuştur. Bu ilk çalışmalardan da anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Türk araştırmacıların dikkatini daha ziyade Ekber Şah çektiğinden³⁰ Bâbüir-Safevî ilişkilerine özel bir önem verilmemiştir. Yine aynı yıllarda Kazan kökenli büyük bir araştırmacı olan Reşit Rahmeti Arat'ın (1900-1964) yayınladığı ve üç cilt olarak 1943-1946 yılları arasında basılan *Bâbüir'ün Hatıratı*³¹ kuşkusuz bu alanda uzun dönem tek birincil kaynak olarak önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ancak Bâbüirname bilindiği üzere Safevîlerle ilişkilerle ilgili çok az bilgi vermekte; hatta Bâbüir'ün hatıralarında Şah İsmâil ile ittifak kurduğu dönemi içeren 1508-1519 yıllarını atlaması bu dönemi incelemek isteyen tarihçileri olayların en önemli tanıklarından birinin şahitliğinden mahrum bırakmıştır.

Bâbüir tarihi ile ilgili ilk müstakil çalışma ise Halil Bıyıktaş tarafından yapılmıştır. Ancak burada da Safevîlerle Bâbüirlülerin ilişkileri ayrıntılı olarak yer almamaktadır. Bâbüirlülerle ilgili akademik çalışmaların Türkiye'de ancak son yıllarda yeniden bir canlılık içine girdiğini söyleyebiliriz. Türkiye'de Bâbüir tarihiyle ilgili 2010 yılına kadar iki yüksek lisans tezi yazılmışken³²; 2010 sonrasında sekiz yüksek lisans tezi daha bu listeye eklenmiştir ki bunlardan ikisi³³ doğrudan bizim de odaklandığımız konuyla ilgilidir. Bu konu hakkında bir doktora tezi ise henüz yapılmamıştır. Bu çalışmalar içinde de göze çarpan ilk eksiklik Farsça birincil kaynakların azlığıdır.³⁴

---

29 Ömer Rıza Doğrul, *Ekber Bir Türk Dâhisi*, Yüksel Yayınevi, İstanbul, 1944.

30 Bu anlaşılır bir durumdur zira Erken Cumhuriyet yıllarının politik ikliminde reformcu bir sultan olarak Ekber Şah'ın mirasının anlaşılması önemliydi.

31 Bâbüirname, *Bâbüir'ün Hatıratı*, (Çev: Reşit Rahmeti Arat), MEB basımevi, İstanbul, 1989.

32 Ahmet Varol, *XVIII-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı-Bâbüirlü Münasebetleri*, İnönü Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 1998. İsmâil Pırlanta, *Bâbüir Şah ve Bâbüirlü Devleti'nin Kuruluşu*, Erciyes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2001.

33Güzel Kemaç, *Özbeklere Karşı Bâbüir ve Safevî İşbirliği*, Ege Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010; Ümit Ulvi Türk, *Safevî Devleti'nin Özbek Hanlıkları ve Bâbüir Devleti ile Siyasi İlişkileri (1526-1722)*, Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

34 Örneğin bizim çalışmamıza konu bakımından en yakın muhtevada olan Ü. Ulvi Türk, *Safevî Devleti'nin Özbek Hanlıkları ve Bâbüir Devleti ile Siyasi İlişkileri (1526-1722)* başlıklı tezinde kaynakçanın %63'ü Türkçe, %23'ü İngilizce ve %12'si Farsçadır.

Tufan Gündüz'ün *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*³⁵ başlıklı kitabı da Türkiye'de aslında Safevî çalışmaları denilince akla gelen konu başlıklarını özetlemektedir. Bu kitapta odaklanılan Safevîlerin batı sınırlarındaki olaylar olmakla birlikte Özbekler ile olan mücadele ve Kandehar'ın alınması sonucu Özbeklerle ilişkilerin yumuşaması hakkında birinci el kaynaklara dayanılarak bazı bilgiler verilmektedir. Ancak kitapta Bâbürlülerden hemen hiç bahsedilmemesi doğu sınırıyla ilgili verilen bilgilerin okuyucu tarafından anlaşılmasını da engellemektedir. Örneğin Safevîlerin Özbeklerle mücadelesinin anlatıldığı bölümde, Şah Tahmasb'ın Kandehar'ı ele geçirmesinden dolayı "Özbek Ubeydullah Han tarafından sevinçle karşılandığı ve bu olayın Safevî-Özbek yakınlaşmasına sebep olduğu aktarılmaktadır. Ancak Kandehar'ın bu dönemde Bâbür Şehzadelerinden Kâmrân'ın toprağı olduğu belirtilmediği için Kandehar kuşatmasının neden Safevî-Özbek yakınlaşmasına yol açtığı okuyucu tarafından anlaşılamamaktadır (Gündüz, 2016, s. 57).

Bâbür tarihi ile ilgili olmasa da dolaylı olarak Bâbür tarihini ilgilendiren farklı bazı tezler de yazılmıştır. Örneğin Ekber Şah döneminin din ve siyaset anlayışı üzerine Türkiye'de bir külliyyat oluşmaya başlandığı söylenebilir. Ekber Şah'ın din reformu üzerine bir yüksek lisans ve bir doktora tezi hazırlanmıştır. Bu konuda özellikle Hindolog Hilal Şahin çalışmalarıyla dikkat çekmektedir.³⁶ Diğer Bâbür hükümdarları hakkında da son yıllarda yapılan çalışmalarda gözle görülür bir artış olmuştur. Bu çalışmalar arasında Avrupalı seyyahların gözüyle Bâbür Devleti'ni temel alan yüksek lisans tezlerinin sayısında da bir artış olmuştur.³⁷ Cihângîr Şah ve Evrengzîb ya da geç dönem Bâbür sultanları hakkında ise henüz tamamlanmış tez çalışmaları yoktur. Tüm bu çalışmalar içinde göze çarpan ilk eksiklik Farsça birincil kaynakların azlığıdır.

---

35 Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*, Yeditepe yayınları, İstanbul, 2016.

36 Hüsnü Hilal Şahin, *Ekber Şah ve Dinî Reformu*, Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı / Hindoloji Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2014.

37 Habibe Karayel, *Sir Thomas Roe'un Gözünden Bâbürlü Sarayı*, Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih Ana Bilim Dalı/Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2015. Emre Ömür, *Edward Terry ve Francisco Pelsaert'in Seyahatnameleri Işığında Cihângîr Döneminde Bâbürlü Devleti'nde Yönetim ve Yaşayış*, Sakarya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü /Tarih Ana Bilim Dalı / Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2016.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAFEVİ DEVLETİ’NİN KURULUŞU VE SAFEVİ DIŞ POLİTİKASININ ANA HATLARI

1. Safevî Devleti’nin Kuruluşu

Safevî tarihi üç dönemde incelenmektedir. Şeyh Safiyüddin-Şeyh Cüneyd arası apolitik Sûfî devir (1301-1447), Şeyh Cüneyd sonrası siyasileşme (1447-1501) ve Şah İsmâil ile başlayan devletleşme dönemi. Ailenin tarihsel önderleri başlangıçta siyasi emelleri olmayan veya varsa da bunları yansıtmayan Sûfî tekke şeyhleriydi. Ancak bu erken dönemde dahi Türkmenler arasında abartılı bir saygınlığa sahip oldukları görülmektedir. Safiyüddin’nin oğlu ve halefi Sultan Sadreddin Musa (öl. 1392) İlhanlı hükümdarlarından koruma ve saygı görmekteydi. Onun oğlu ve halefi olan Sultan Hoca Ali çeşitli rivayetlere göre Emir Timur’la yakındı ve Timur’un Anadolu’dan toplayıp getirdiği esirlerin serbest bırakılmasını sağlamıştı (Münşi, 2019, s. 18). Bu savaşçı Türkmenler hayatlarını borçlu oldukları Hoca Ali’ye bağlı çekirdek bir kitle oluşturdular. Bazı bilim insanları Timur’la Sultan Ali arasında böyle bir anlaşma olmadığını düşünmektedirler (Kaplan, 2015, s. 87). Bu gerçek olsun ya da olmasın bu tür anlatılar, Safevîlerin baştan beri siyasetle ilgili ve hükümdarlar üzerinde etkili olduklarını göstermektedir.

1.1. Devlet Öncesi Dönem

Sultan Ali’den sonra hakkında pek bir şey bilinmeyen Sultan İbrahim (öl.1447) tekkenin başına geçti. Onu da oğlu Şeyh Cüneyd takip etti. Şeyh Cüneyd tekkenin siyasallaşmasında başrol oynamıştır. Akkoyunlu tarihçi Fazlullah b. Rûzbihân Huncî (öl. 1521) hükümdarlık hevesinin ve toprak ele geçirme hırsının Şeyh Cüneyd’le başladığını yazmaktadır (Huncî, 2000, ss. 43-45). Osmanlı tarihçisi Gelibolulu Âli de Safevîler’de devlet kurma sevdasına düşen ilk kişinin Şeyh Cüneyd olduğunu yazmaktadır. Rivayetlere göre sultan gibi giyinirmiş. Arap tarihçisi Ahmed el-Kiramin’e (öl. 1610) göre ilk asker toplayan kişi yine Şeyh Cüneyd idi (Kaplan, 2015, s. 88). Şeyh Cüneyd’in Kafkaslarda Hristiyan ve pagan Çerkezlerle savaştığını biliyoruz. Ancak yaptığı faaliyetler bir devlet kurma çabasından çok sayısı giderek artan sadık adamlarına geçim aracı sağlamamış gibi görünüyor. Nitekim seferlerine katılanların hepsinin yoksul insanlar olduğu tarihçilerce kaydedilmiştir. Sonuçta bu dönemde yağma ve ganimet yoluyla servet elde etmek önemli bir geçim yolu olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Şeyh Cüneyd’in siyasi faaliyetleri Karakoyunlu Sultanı Cihan Şah’ı (1397-1467) rahatsız etmekteydi. Cüneyd’in amcası olan Şeyh Cafer de mevkinin ona geçmesinden rahatsızdı. Aralarında hısımlık olan Cihan Şah ve Şeyh Cafer birlik olup Şeyh Cüneyd’i Erdebil

tekkesinden kovdular (Rumlu, 2020, ss. 393-394). Şeyh Cüneyd Osmanlı'ya sığınmak istemiş ancak II. Murad (1404-1451) onu iki yüz duka altın filorin göndererek savuşturmuştur. Şeyh Cüneyd bir süre sonra Trabzon Rum İmparatorluğunu yıkıp kendi devletini kurmak istemiş ama başarılı olamamıştır. Ancak bu sırada talihi dönmüş ve onun Sûfiler üzerindeki gücünden yararlanmak isteyen Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın dikkatini çekmişti. Uzun Hasan, kız kardeşi (Şah Haydar'ın annesi olacak) Hatice Begüm'ü Şeyh Cüneyd'le evlendirdi (İsfahanî, 1993, s. 49). Böylece Akkoyunlular ve Safevî soyu birleşmiş oldu. Bu evlilikten doğan Şah Haydar çocukluğunu dayısı Uzun Hasan'ın yanında geçirmiştir. Şeyh Cüneyd Kafkasya'da yeni seferler yaparken onun güçlenmesinden rahatsız olmaya başlayan Şirvanşah Beyliği askerleri Cüneyd ve adamlarını kuşatıp öldürdüler.

Bu esnada (1472'de) Uzun Hasan, yeni başkenti Tebriz'e yerleşmiş ve Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra Erdebil Şeyhliğinin (Safevî tekkesinin) başına yeğeni Haydar'ı oturtmuştu (İsfahanî, 1993, s. 52). Annesi Rum imparatorunun soyundan gelen kızı Marta'yı (Rum İmparatoru İonnes'in torunu) da onunla evlendirdi. Böylece başka bir hanedanın kanı da Safevî soyuna karışmış oluyordu. Akkoyunlular bu başarılı siyasetleri sonucunda rakipleri Karakoyunlulara karşı Sûfî desteği almış oldular. Anlaşıldığı kadarıyla Safevî tekkesinde o güne kadar daima giydiği Türkmen takkesini çıkarıp 12 dilimli Kızılbaş külahını giyen ilk kişi Haydar olmuştu (Münşi, 2019, s. 21). İskender Münşi'ye göre nihayet hakiki ve manevi saltanatla zahiri ve dünyevi saltanatı birleştiren Şeyh (veya artık Şah) Haydar olmuştu (Münşi, 2019, s. 22). Babası gibi Şeyh Haydar da Kafkasya'ya seferler yapıp binlerce esirle dönüp taraftarlarını zenginleştirdi. Babasını öldüren Şirvanşahlar'dan intikam almak istemekteydi. Haydar 1488'de yine Kafkasya'daki Çerkezler üzerine bir sefer yapmak bahanesiyle Şirvanşah hükümdarı Ferruh Yasar üzerine yürüdü (İsfahanî, 1993, s. 56). Ancak koruyucusu Uzun Hasan artık tahtta değildi. Ferruh Yasar, damadı olan Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'dan yardım istedi. İki bir olup Şeyh Haydar'ı savaş meydanında öldürdüler. Ondan geriye üç oğul kalmıştı, Sultan Ali, İsmâil Mirza (Şah İsmâil) ve İbrahim Mirza. Genç mirzalar Fars bölgesinde İstahar'da bir kaleye kapatıldılar. Sultan Ali bir süre sonra yedi yüz adamıyla Erdebil'e dönmek istediye de yolda öldürüldü. Böylece ailenin başına Sultan Ali'nin vasiyeti üzerine Şah İsmâil geçti. Tarihçiler Şah İsmâil'in "zalimliklerini" not ederken nasıl bir geçmiş yaşadığını da görmezden gelmektedirler. Muhtemelen Şah İsmâil çocukluğu boyunca dedesinin, babasının, ağabeyinin öldürülmesine karşı duyduğu bir hınçla yetişmişti. Onun şahlığa geçişinden sonraki "intikamcı" tavrı bu şekilde açıklanabilir.

1.2. Safevî Tarikatı'nın Şîleşmesi

İran tarihi uzmanlarının ittifak ettikleri bir konu da İran'ın Safevî iktidarı öncesinde Sünnî çoğunluklu bir ülke olmasıdır. Bu görüşe göre İran Safevî şahlarının şiddet dolu siyaseti sayesinde Şîleştirilmiştir. Nitekim Safevî kuruluş dönemi şiddet siyasetinin bu denli yoğun olmasının sebebi de Sünnîlerin yeni devletin ideolojisine olan direnci olarak görülmüştür. Bazı uzmanlar başlangıçta Safevî ailesinin ve tarikatının dahi Sünnî (Şafi) olduğunu kabul ederler (Yıldırım, 2020, ss. 26-27). Ancak Şeyh Safiyüddin'nin Sünnî (Şafi) olduğuna dair görebildiğimiz kanıt olarak kızı ve karısına eli değince abdest alması veya 1529/30'da Özbek Ubeydullah Han'ın, Şah Tahmasb'a yazdığı bir mektupta Şeyh Safiyüddin'i iyi bir Sünnî olarak bildiklerini yazmasıdır (Kaplan, 2015, ss. 74-75). Bu mektupta Tahmasb'ı hem Hz. Ali'nin hem de dedesinin yolundan ayrılmakla suçlamaktadır. Mektupta: “Sizin Gilanlı babanız merhum Şeyh Safiyüddin'nin ehli sünnet vel cemaate bağlı büyük bir aziz olduğunu duyduk. Şuna hayret ediyoruz ki siz ne Murtaza Ali'ye uyuyorsunuz ne de Gilanlı pederinize” denmektedir (Kaplan, 2015, s. 79).

Safevîlerin sonradan Şîleştikleri konusunda hemfikir olan bilim dünyası sadece bunun zamanını tartışmaktadır. Bazı araştırmacılara göre Şîleşme tarikatın üçüncü şeyhi Hoca Ali'nin rüyasında Muhammed Taki'yi görmesi ile başlamıştır. Ancak Zeki Velidi Togan'ın dikkat çektiği üzere katı bir Sünnî muhaddis olan İbn Hacer el-Askalani'nin (öl. 1449) Hoca Ali hakkında olumlu görüşler beyan ettiğine göre Hoca Ali'nin Şîliği kabul ettiği iddiası şüphelidir (Kaplan, 2015, s. 86). Şîleşmenin Şeyh Cüneyd'le başladığı söylene de bunu kanıtlamak için verilen örnekler Şîleşmeden ziyade tarikatın siyasileşmesiyle ilgilidir.

Peki, Safevîlerin hangi dönemde ve nasıl Sünnîlikten Şîliğe geçtiği neden tespit edilememektedir? Kanımızca bu sorunun cevabı 15. yüzyılda Türkmenlerin nazarında “Sünnîlik” ve “Şîlikten” ne anlaşıldığında aranmalıdır. Bu dönemin Türkmenleri ne günümüz anlamında Sünnî ne de Şîî idiler. Tüm kaynaklarda Şeyh Safiyüddin'nin aslında Sünnî olduğu tekrar edilirken, burada “Sünnîlikle” ne kastedildiği üzerinde bir türlü durulmamaktadır; tıpkı “Şîliğe geçiş” vurgulanırken Şîlikten ne kastedildiğinin irdelenmemesi gibi. Dönemin din anlayışını kavrayabilmek için Türkmen aşiretlerinin heterodoks eğilimli inançlarını incelemek gereklidir. Abbâsî halifeliğinin çöküşünün ardından (1258) Sünnî itikatta büyük bir sarsıntı yaşanmıştı. İslâm ülkelerinin büyük bölümü Budist/Şamanist Moğol hükümdarlarına tabiydi. Sünnî ve Şîî ulema dağılmış durumdaydı. Onların yerini mutasavvıflar ve çeşitli heterodoks inanç biçimleri almıştı. Asya dinlerinden, Şamanizm'den, Budizm'den ve Hinduizm'den etkilenmiş olan çeşitli tasavvufî fikirler Türkmenler arasında revaçtaydı. Bu insanlar

Müslüman olduklarını söylüyor; ama aynı zamanda Ehl-i Beyt'e olan sevgilerinden dolayı Şîî doktrine de sempati duyuyorlardı. Bir yandan Baba İshak gibi dinî figürlerin peygamber olduğunu kabul edip ona Baba Resulullah diyebiliyorlardı. Hatta Baba İshak'ın Tanrı'nın görünümü olduğuna veya ruh göçü yoluyla başkasında bedenlendiğine inanalar da vardı. Safevî tekkesinin de "Sünnî" oldukları dönemde dahi heterodoks Sûfî eğilimleri açık biçimde belirgindi. Şeyh Safiyüddin'nin ibadetleri ve eylemlerinin ortodoks Sünnîlikle ilgisi olmadığı görülüyor. Örneğin İlhanlı veziri Reşidüddin'in Peygamberin mevlidinde her yıl tekkeye şarap, bal ve şeker gönderdiğini biliyoruz (Kaplan, 2015, s. 67). Tekkede Şeyh Safiyüddin tıpkı Budist rahipler gibi günlerce iftarsız oruç tutuyor ve asla et; hatta yağ da dâhil hiçbir hayvansal gıda yemiyordu (Münşi, 2019, s.14). Bütün bunlar, eğer Şeyh Safiyüddin Sünnî ise onun "Sünnîliğinin", Mevlevilikte olduğu gibi heterodoks eğilimli bir Sünnîlik olduğunu göstermektedir. Zaten erken kaynaklarda Safevî askerleri için kullanılan en yaygın terim Şîî hatta Kızılbaş'tan ziyade Sufiler'dir.

1.3. Şah İsmâîl'in Yükseliş Dönemi ve Doğu İran'daki Fetihleri

Şah İsmâîl, 1501'de Tebriz'de taç giydiğinde sadece Azerbaycan bölgesini (İran Azerbaycan'ı) kontrol ediyordu.³⁸ Şah İsmâîl'in İran topraklarının tamamını fethetmesi 10 yıl sürmüştür. Şah İsmâîl 1501'de Elvend Sultan'la yaptığı uzun bir mücadeleden sonra sıcak bir karşılamayla Tebriz'e girmişti. Şehrin ileri gelenleri Şah İsmâîl'e taç giydiren Uzun Hasan'ın tahtına oturtmuşlardı (Âlemârâ-yı Safevî, 1971, s. 64). Şah İsmâîl, Uzun Hasan soyundan geldiği için bu normal bir durumdu. O dönemde halk, bu taht değişikliğinin İran'da kültürel bir devrime yol açacağını fark etmiş olamazdı. Devlet'in asıl genişlemesi Akkoyunlu hanedanının Hemedan yakınlarında 1503'te mağlup edilmesiyle başladı. Bu sayede İran'ın orta ve güney kısmı Şah İsmâîl'in kontrolüne geçmişti. Hazar denizi civarındaki Mazenderan ve Gürgen'in ele geçirilmesi (1504), Güneydoğu'daki Yezd'in ele geçirilmesi (1504), Batı sınırlarını istikrara kavuşturmak amacıyla Diyarbakır'ın ele geçirilmesi (1505), Bağdat'ın ele geçirilmesi (1508) ve Horasan'ın 1510'da fethedilmesiyle de en geniş sınırlara ulaşılmıştı. Bütün bu hızlı zaferler Şah İsmâîl'in insanüstü/mucizevî imajını ve yenilmezlik efsanesini beslemekteydi.

---

38 Bu sebeple bazı kaynaklarda Safevîlerin erken dönemi Azerbaycan Safevî Devleti adıyla da incelenmiştir. Bkz: Oktay Efendiye, *Azerbaycan Safevî Devleti*, (Çev: Ali Asker), Teas Press, İstanbul, 2018, s. 67.

Tablo 1: *Şah İsmâil Savaşı*³⁹

Şah İsmâil'in o güne kadar ki en büyük zaferi kuşkusuz 2 Aralık 1510'da Merv'de Özbeklere karşı kazandığı zafer idi. Timur hanedanının son büyük hükümdarı Hüseyin Baykara'nın ölümünün ardından Timurî şehzadeleri arasında ülke tamamıyla parçalanmış ve İran'ın doğusunda kaotik bir dönem başlamıştı. Bu durumdan cesaret alan Muhammed Şeybânî Han (1500-1510) liderliğindeki Özbekler, 1507'de Horasan'ı fethettikten sonra Kirman'a baskınlar düzenliyorlardı. Şah İsmâil bu duruma itiraz edince Özbeklerin lideri Şeybânî Han, onunla alay ederek babasının dervişlik mesleğine dönmesini tavsiye etti. Karşılıklı mektuplaşmalarda Şeybânî Han yakında Hacca (Mekke) gideceğini yolda Şah İsmâil'le de görüşmek istediğini söylemişti (Münşi, 2019, s. 41). Bu cümle o günün lafzında Şeybânî Han'ın tüm İran'ı çiğneyip geçeceği anlamına gelmekteydi. Bu meydan okumaya Şah İsmâil de yakında Meşhed'e ziyarete gideceğini orada buluşabilecekleri cevabını verdi. Daha sonra Şah İsmâil'in ordusunun ilerleyişi karşısında Özbek ileri gelenleri Herat'ta toplandılar. Bu esnada Şah İsmâil Merv önlerine kadar gelmişti (Rumlu, 2004, s.142). İki ordu savaş hazırlıklarına başladı. Kızılbaşlar 17 bin, Özbekler 30 bin kişi civarındaydılar. 2 Aralık 1510'da iki ordunun karşı karşıya geldiği savaş Şah İsmâil'in galibiyetiyle sonuçlandı. Çok kanlı geçen savaşta tarihçi İskender Münşi Savaş Tanrısı Behram'ın (Mars) bile yüreğinin yandığını yazmaktadır (Münşi, 2019, s. 43). Savaş sonrasında Şah İsmâil'in, Şeybânî Han'ın kafatasını altınla kaplatıp şarap kasesi olarak kullanması Şah'ın düşmanlarına acımayacağını ilanıydı.

³⁹ Bijan's Tarih-i Cihanguşah-ı Hakan-ı Sahip Kıran (A History of Shah Ismail I) Iran, Isfahan; end of the 1680s "Shah Ismail at the Battle of Chaldiran"

<https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/materials/miniatures/art/28-1986-84-1980-27-1986>

Bu savaşın sonucu olarak Horasan bölgesi Safevîlerin eline geçti ve Herat saltanatın ikinci önemli şehri oldu. Böylece Safevî Devleti eski çağlardan beri Aryanlar ile Turanlar arasında sınır kabul edilen Ceyhun nehri kıyılarına kadar gelmiş oluyordu. Safevîler de Ceyhun nehrini imparatorluklarının kuzeydoğru sınırı olmasını istemekle birlikte bu sınırın istikrarlı olarak kalmasında önemli bir konumu bulunan Belh'i ellerinde tutmakta zorlanıyorlardı. Safevîler Şah İsmâil'in ilk yıllardaki birkaç macerasından sonra Mâverâünnehir'in ötesindeki gelişmelere tek başlarına yön veremeyeceklerini anladılar.

Şah İsmâil'in doğu seferi sırasında Bâbüre ile Şah İsmâil arasında ilk bağlar da kuruldu. Bâbüre 916 (1510/11) yılında Merv'de Şah İsmâil'in Şeybânî Han'ı öldürerek Herat'a geldiğri haberini aldı (Sultaniyan ve Kuhensal, 1992, s. 111). Şah İsmâil bu sırada Şeybânî Han'ın yanında esir tutulan Bâbüre'nün kız kardeşi Hanzade Begüm'ü kardeşinin yanına Kandehar'a göndermişti. Bâbüre buna cevaben Şehzade Mirza Han'ı hediyelerle yollayarak Şah İsmâil'e yazdığri mektupta Özbeklerin mağlup edilmesinin her iki taraf açısından da faydalı olduğunu bildirdi. Buna karşılık Şah İsmâil de Bâbüre'nün elçisini iyi bir şekilde karşıladı ve Mâverâünnehir'de Bâbüre'nün fethettiğri yerlerin onun koruması altında olduğunu söyledi (Hândmîr, 1915, s. 523). Bunu takiben Bâbüre 917 (1511/12) yılında Şadman, Hatlan ve Kunduz ve Bağlan'ı Özbeklerden aldı. Ardından Şah İsmâil'e bir mektup yazarak eğer Semerkant'ı Özbeklerden almasına yardım ederse onun adına sikke bastırarak hutbe okutacağı teklifinde bulundu (Savory, 1965, s. 34). Böylece Bâbüre, Şah İsmâil'in yardımıyla Aralık 1511'de Semerkant'ı aldı ve Şah İsmâil adına sikke bastırarak hutbe okuttu (Sultaniyan ve Kuhensal, 1992, s. 111). Bâbüre Semerkant'ı aldıktan kısa süre sonra Buhara'yı Özbekler'den geri almıştır. Bedahaşn'ı da ele geçirdikten sonra üzerinde On İki İmam'ın adlarını yazan Şîî sikkeleri kestirdi (Rumlu, 2004, s. 156).

Fakat Bâbüre'nün, Safevî ordusunu geri göndermesinin ardından Özbekler geri döndü ve Mayıs 1512'de Buhara'yı zapt ederek Bâbüre'ü Şadman kalesine sıkıştırdılar. Bunun üzerine Şah İsmâil tekrar Ahmed İsfahanî liderliğinde büyük bir orduyu Bâbüre'e yardım etmesi için gönderdi. Bâbüre ile Şah İsmâil arasındaki bu ittifak her iki hükümdarlık tarihinde incelenmesi gereken bir konudur. Bu ittifak Bâbüre'nün Şîîliğe geçtiğri dedikodusunu doğurmuşsa da aslında sadece Bâbüre'nün siyasal pragmatizmini ifade etmekteydi. Zira ileride geniş biçimde duracağımız Evrengzîb (1658-1707) devrine kadar Bâbürlülerin dinî siyasetleri oldukça esnekti ve mezhepsel çatışmalarda taraf olmaktan uzaktı. Burada asıl ilginç olan farklı din ve mezheplerden gruplarla ittifak kurma konusunda bir sorun yaşamayan Bâbürlülerin değil, bu konuda çok daha dar bir siyasete sahip olan Safevîlerin bu ittifakı nasıl yorumladıklarıdır.

Şah İsmâîl'in doğuya yaptığı son sefer 918 (1513) yılında Özbekler karşısında Kızılbaş-Bâbürr ittifakının yenilgiye uğramasının ardından, Özbeklerin Amuderya Nehri'ni geçmesi üzerine olmuştur. Meşhed'e gelen Şah İsmâîl burada sınırları korumayı başaramamakla suçladığı Merv valisine çarşaf giydirdi. Özbeklerle iş birliği yapmakla suçlananları idam ettirip Herat'a güvendiği adamlardan Zeynel Han'ı bırakıp geri döndü (Münşi, 2019, ss. 46-47). Bu olay Çaldıran Savaşı'ndan hemen önce gerçekleşen Şah İsmâîl'in doğudaki son eylemidir.

1.4. Farisi ve Türk Unsurların Çatışmasının Doğu Sınırındaki Savaşlara Etkisi

Osmanlı'ya karşı yapılan savaşların aksine coğrafi konumu nedeniyle Horasan'daki mücadelelerde Fars kökenliler (İsfahanlı tüfekçiler) veya o dönem ki tabirle Tacikler de görev almaktaydılar. Ancak onların ordu içindeki varlığı Türkmenler tarafından daima eleştirilmekteydi. Bu olay bize Safevî Devleti'nin gerçek bir imparatorluk olarak organize olması önündeki engelleri yansıtmaları açısından oldukça önemlidir.

Anadolu'dan gelen göçle bağlantılı olarak Şah İsmâîl'in bu dönemde karşılaştığı en önemli sorunlardan biri Safevî toplumu içerisindeki Tacik (Fars/İranî) ve Kızılbaşların rekabetinin körüklenmesiydi. Safevîlerin iktidara gelmelerinde en büyük rolü oynayan Kızılbaşların çoğu İran topraklarına dışarıdan (Anadolu'dan) gelen Türkmenlerdi. Hem ordu hem devlet idaresini etkileyen bu iki unsur arasındaki çatışma kabul edilemez bir durum idi. İranî unsurlar okuma yazma bilen, çoğunlukla divanda çalışan kimselerden oluşuyordu. Kızılbaşlar, İranî unsurları sadece hesap kitap için işe yarayan bir topluluk olarak görüyorlardı ki, bu durum o dönem için alçaltıcı bir bakış olarak algılanıyordu. Ayrıca Kızılbaşlar, İranî unsurların orduda üst düzey görevleri icra etmeye layık görmüyorlardı ve orduda İranî bir komutanın komutasında/emrinde olmayı da kendilerine hakaret olarak kabul ediyorlardı. İranî unsurların da Kızılbaşlarla ilgili görüşleri bunun tam tersi şeklindeydi. İranî unsurlar Kızılbaşları kalem, Şiir, kültür ve edebiyat gibi "yüksek sanatlarla" uğraşan değil, kaba kılıç adamı olarak görüyorlardı (Şirazî, 2019, s. 39). Dolayısıyla idari görevler, divan memurlukları, diplomasi, tarih yazıcılığı (vakanüvislik), şâirlik gibi edebi faaliyetleri yürütmenin kendilerinin hakkı olduğunu düşünüyorlardı. Bu iki unsur arasındaki rekabet devlete zarar veriyordu.

Safevî Devleti için "Kızılbaş devleti, Kızılbaş ülkesi" gibi ibarelerin kullanılması, Şah İsmâîl için de Kızılbaş Şah denmesi, Türkmenlerin gücünü göstermektedir. Orduda da en büyük iki makam olan Korçubaşı (Süvaribaşı) ve Serdar-ı Ekrem yine Kızılbaşların elindeydi. Böylece Kızılbaşlar en büyük 5 makamdan üçüne sahip olmuş oluyordular. Şah İsmâîl döneminde İranî unsurlara ise Sadâret ile kalem işleri olan vezirlik (bakanlık) makamları

kalıyordu. Bu bağlamda Şah İsmâîl'in döneminde İran'da mezhep ve fikhî alanda din-devlet bütünleşmesi sağlanmış; ancak ordu ve bürokrasinin etnik ayrımı nedeniyle parçalanmışlık durumu devam etmiştir (Savory, 1965, ss. 36-37).

Şah İsmâîl her ne kadar tahtını büyük oranda Kızılbaşlara borçlu olsa da Kızılbaşların aşırı biçimde güçlenmesini istemiyor ve bir denge unsuru olarak Farslardan yararlanmaya çalışıyordu. Kızılbaşların gücünü kırmak için daha önce önemli bir Kızılbaş şahsiyeti olan Hüseyin Bey Şamlu'yu vekîl-i nefes-i nefis-i hümâyûn⁴⁰ makamından alarak yerine 1508'de Fars kökenli Emir Necem'i atadı. Emir Necem'in bir yıl sonra vefat etmesinden sonra ise yine bir başka Fars kökenli Emir Ahmed İsfahanî'yi görevlendirdi. Bu durumdan Kızılbaşlar çok rahatsız olmuşlardı. Özellikle Bâbü'r'e ikinci kez yardıma gelen Safevî ordusunun başında İsfahanî'nin olması bu rahatsızlığı artırmıştı. Dolayısıyla Özbek ordusuyla savaş başlamadan hemen önce veya savaş başlar başlamaz önemli Kızılbaş komutanları savaş meydanını terk etti. Çünkü bir Fars'ın komutası altında savaşmayı kendileri için hakaret olarak görüyorlardı. Kızılbaşların savaş meydanını terk etmeleri üzerine Safevî ordusu yenildi. İsfahanî de Özbekler tarafından esir edildi ve kısa süre sonra da öldürüldü.

Bu savaş Şah İsmâîl'e, Kızılbaşlardan vazgeçemeyeceği konusunda bir uyarı oldu. Özbekler yeniden Horasan'a yöneldi ve Herat ve Meşhed şehirlerini ele geçirdiler. Bir yıl sonra Şah İsmâîl yeniden sınırlarında istikrarı sağladı ve Özbekler ile 8 yıl süren bir anlaşma imzaladı. Ama yine de Şah İsmâîl Farsları Türkmenlere karşı bir denge unsur olarak kollama politikasından vazgeçmedi. Şah İsmâîl 1512'den vefat ettiği 1524'e kadar vekalet makamına (vekîl-i nefes-i nefis-i hümâyûn) üç Fars daha atadı ki bunlardan ikincisi olan Mirza Şah Hüseyin İsfahanî de 1523'te Kızılbaşlar tarafından öldürülmüştür. Kısacası Şah İsmâîl'in kendi vekili konumundaki makama İranî unsurlardan atama yapması onun Kızılbaşların gücü tekellerine almasından rahatsız olduğu anlamına gelmektedir. Şah İsmâîl'in ölümünden sonra Kızılbaşların hemen devletin en önemli makamlarını işgal etmeleri Şah'ın korkusunun gerçek sebeplere dayandığını göstermekteydi.

Tacik-Türk gerginliğinin devletin tarihi boyunca devam ettiğini görüyoruz. Örneğin İskender Bey Münşî, 939 (1532/1533) yılında Özbekler Herat'ı kuşattıkları zaman şunları yazmaktaydı: "Herat hâkimi Şamlu Halife Sultan, şehir halkını silahlandırıp Özbekleri karşılamaya hazırlandılar ancak Herat şehrinin ekserisi başı bozuk ve Tacik olduklarından bir

---

⁴⁰ Şahın vekilliğini yerine getirmekte olup Kızılbaş reisler arasından seçiliyordu.

iş beceremez ve korkak idiler. Şamlu halife onları hesaba katmayarak onlardan bir şey beklememeliydi. Neticede bir iş beceremeyip mağlup oldular. Halife de o savaşta öldürüldü” (Münşî, 2019, s. 71). Münşî, başka bir yerde Hüdâbende devrinde Özbeklere kaşı savaş sırasında Tacik ve Türk komutanlar arasındaki gerginlikten şöyle bahsediyor: “Hüdâbende’nin ordusu Herat’ı kuşattı. Kuşatma esnasında ordunun komutanı Vezir Mirza Selman aşırı bir buyurganlık ve kan dökücülük yapıyordu. Sonunda Kızılbaş reislerine Mirza Selman’ın Tacik olduğunu, hiçbir Kızılbaş oymağına dâhil olmadığını, Taciklerin hesap kitap işinden başka bir şeyden anlamayan memleket idaresinden habersiz kişiler oldukları dile getirildi. Sonunda Kızılbaş emirler Selman’ı öldürme kararı aldılar ve Musullu Türkmenlerden biri onu öldürdü.” (Münşî, 2019, ss. 342-343). Münşî, Hüdâbende’nin de bu işten memnun olduğunu söylüyor. Bu durum Taciklerin (Fars) o dönemde nasıl askerî işlerden dışlandıklarının kanıtıdır. Aynı metnin devamında Münşî kalem erbabından askerî geçişlere gösterilen olumsuz tepkilere de örnekler vermiştir.

1.5. Çaldıran Savaşı ve Safevî Yayılmacılığının Sınırlarının Kesinleşmesi

Yukarıda Safevîlerin Şah İsmâil devrinde Şîilik ile emperyal siyaset arasında bir denge kurmayı başaramadığını gördük. Bu sırada Şîî propagandanın etkileri nedeniyle II. Bayezid (1481-1512) 1502’de Anadolu Kızılbaşlarını Mora’ya sürmeye başlamıştı. Ancak Safevîler Sultan I. Selim’in (1512-1520) rakiplerini desteklerken bunların mutlaka Şîî olması şartını aramıyorlardı. Zaten Safevîlere sığınan şehzadeler meselesi dış siyasette Şîiliğin rolü konusundaki en belirsiz alanlardan biridir (Felsefi, 1928, s. 195). Şah İsmâil önce saltanatın varisi Ahmet’i, onun I. Selim’in emriyle öldürülmesinden sonra ise Şehzade Murad’ı desteklemişti. Şah İsmâil, Murad üzerinden Sultan Selim’in muhaliflerini bir araya getirebileceğini düşünüyordu. Fakat Murad’ın yeteri kadar desteklenmediğini görünce bundan vazgeçti. Murad’a İran’da sığınma tanıdı ve bir süre sonra da Şehzade Murad Kaşan’da öldü. Aslında Şah İsmâil’in Osmanlı’nın muhalif şehzadeleriyle ittifak kurmak için uğraşması onun dış politikada fanatik bir Şîî olarak kabul eden genel yargıyla da çelişmekte ve tıpkı doğuda Bâbü’ün desteklenmesi gibi batıda da Şah İsmâil’in gerektiği anda mezhep ayrımını önemsemeden müttefikler bulabildiğini göstermektedir. Eğer, Safevî desteğini alan Şehzade Murad mücadeleyi kazansaydı neler olabilirdi? Mezhep farkına rağmen iki devlet arasında bu bir tür barış döneminin başlaması anlamına mı gelecekti? Bunları bilemiyoruz.

Çaldıran yenilgisinin sonuçları hem Safevî savaş tekniğinin hem de dinî ideolojinin de sınırlılıklarını göstermektedir. Savaş tarihi uzmanı J. Keegan’ın altını çizdiği gibi Osmanlıların kısa bir zaman diliminde hem Safevîleri (1512) hem de Memlûkleri iki kez (1516-1517)

meydan savaşlarında yenilgiye uğratmaları, Osmanlı ateşli silah gücünün çağın çok gerisinde kalmış olan iki komşusuna olan üstünlüğünü göstermektedir (Keegan, 1995, ss. 60-70). Daha önce top sesi duymayan Safevî ordusundaki atlar top sesi duyunca kaçmaya başlamış ve bu da ordunun çabucak dağılmasına sebep olmuştur. İskender Münşî de yenilginin sebebi olarak Osmanlı tüfekçisi ve topçusunun yoğun top atışına işaret etmiştir (Münşi, 2019, ss. 48-49). Elbette Osmanlı ordusunun sayıca Safevîlere karşı üstünlüğü de savaşın Osmanlı'nın üstünlüğüyle bitmesinin diğer bir sebebi olabilir. Kaynaklara göre 80 bin süvari ve 40 bin de piyade ve topçu olmak üzere toplam 120 bin Osmanlı askerine karşılık 24 bin ateşli silahı bulunmayan Safevî askeri savaş meydanında hazır bulunmuştur (Mehdevi, 1996, s. 20).

Harita 1: Yavuz Sultan Selim'in Seferleri⁴¹

Safevîlerde neden savaş topu olmadığı meselesinin cevabı ise oldukça karmaşıktır. Aslında Safevîler toplara yabancı değillerdi ve topların ateş gücünü Şah İsmâil önceden de biliyordu. Hatta Safevîye tarikatı lideri Şeyh Haydar'ın Gülistan kalesinin kuşatması sırası yani Çaldıran Savaşı'ndan 26 yıl önce (1488) top kullandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Fakat Safevîlerin meydan savaşlarında top kullanma konusunda tereddütleri vardı. Bu ancak Safevî ordusunun çekirdeğini oluşturan Kızılbaş Türkmenlerin yeni silah biçimlerine olan muhalefeti ve direnişleriyle açıklanabilir. Zira top ve tüfekli piyadeler yıllarca askerî eğitim almış, savaş meydanlarında epik tavırlarıyla isim yapan Kızılbaş kültürünün sonu anlamına gelmekteydi. Tıpkı Mısır Memlûkleri gibi Safevî Kızılbaşları da bu sebeple ateşli silahların gücünü küçümsemekte ve bu tarz savaş "namertçe" olarak nitelemekteydiler. Memlûk

⁴¹ <https://tarihportali.net/wp-content/uploads/2020/04/Yavuz-Sultan-Selim-D%C3%B6nemi-Do%C4%9Fu-ve-G%C3%BCney-Seferleri.jpg>

tarihçilerinden İbn Zünbül Memluk komutanlarından Kurtbey, Osmanlıların “Müslümanlarla kılıçla savaşmaya cesaret edemeyen Hristiyanlar gibi tüfekli piyadelerle zafer kazandıklarını, bunun “erkekçe olmadığını, kadınların bile ellerinde tüfek olduktan sonra en cesur orduyu yenebileceklerini” söylemekteydi. Ardından sözlerini “yazıklar olsun size, Müslümanlara karşı ateşli silahları kullanmaya utanmıyor musunuz” diye bitirmektedir (Keegan, 1995, s. 69).

Hatta Safevîlerin top kullanımını terk etmelerine benzer biçimde Memlûkler de, sipahilerin baskılarıyla ordudaki tüfekli piyadeleri 15. yüzyılın sonunda tasfiye etmişlerdi. Memlûk sultanları Çerkez sipahilerin gücünü kırmak için siyahi kölelerden 500 kişilik tüfekli bir tabur kurmuşlar; ancak bu girişime muhalif olan Çerkez süvariler tüfekli piyadeleri 1497’de kılıçtan geçirmişlerdi (Keegan, 1995, s. 69). Bu olay Memlûk dünyasında askerî reformların sonunu getirirken, ateşli silahların cesur atlılara karşı koyamayacağı yanılığını da pekiştirmişti.⁴² Nitekim Memlûkler gibi Safevîlerden çok daha köklü ve güçlü bir devlet, Osmanlılar karşısında tutunamazken; Safevîlerin geri çekilmek pahasına da olsa varlıklarını sürdürmeleri bile bir başarı sayılmalıdır. Bu durum İran’ın fethindeki zorlukların coğrafyayla alakalı olduğunu gösterir. Çaldıran Savaşı’ndan çıkarılan ders Safevîler açısından romantik şövalye çağının –tıpkı Cervantes’in (1547-1616) İspanya’da anlatmaya çalıştığı gibi- artık sona erdiğinin kabulü olmuştur. Şah İsmâil’in Osmanlılarla savaşmaktan ömrünün sonuna kadar kaçınması ve üç kuşak sonra I. Şah Abbas’ın Osmanlı’yı taklit eden tüfekli piyade sınıfları kurma çabası Çaldıran Savaşı’ndaki yenilgiden çıkarılan gerçekçi sonuçlardı.

Çaldıran Savaşı Osmanlı’nın bariz üstünlüğüyle bitmiştir. İki taraf da önemli sayıda kayıp verdiler. Özellikle Safevîler bu savaşta çok sayıda önemli komutanını kaybetti. Sultan I. Selim, Osmanlı’nın topları karşısında çaresiz kalıp savaş meydanını terk eden Şah İsmâil’i “bu bir tuzak olabilir” düşüncesiyle hemen takip etmedi. Fakat Sultan Selim kısa bir süre sonra 6 Eylül 1514’te Tebriz’e girdi (Mehdevi, 1996, s. 21). I. Selim, Kış Tebriz’de geçirip İran meselesini gelecek yazda halletmek istedi. Fakat komutanları karşı çıkınca 8 gün Tebriz’de kaldıktan sonra Amasya’ya çekildi. Bu savaş sonrası Safevîler Osmanlı karşısında savunma pozisyonuna geçmiş ve Şah Abbas dönemine kadar bu devam etmiştir. Bu savaşın tesirlerinden biri de Diyarbakır’ın Osmanlı’ya geçmesi oldu. Fakat Savaşın en önemli etkisi Şah İsmâil’in psikolojisi ve Kızılbaşlar ile ilişkisi üzerinde oldu.

---

⁴² İlginç biçimde tüfekli piyade birlikleri aynı dönemde Japonya’da da samurayların baskısı nedeniyle tasfiye edilmişler ve 17. Asırda tüfek kullanımı yasaklanmıştı. Bu durum Erken Modern çağın getirilerine evrensel düzeyde bir direniş olduğunu göstermektedir.

Çaldıran, Şah İsmâil'in ilk yenilgisi idi. Önemli Safevî tarihçilerinden Nasrullah Felsefi'ye göre Şah İsmâil bu savaşa kadar hiç yenilgi yüzü görmemişti ve kendisini yenilmez olarak görüyordu. Çaldıran Savaşı onun üzerinde derin izler bıraktı. Felsefi'ye göre İsmâil, Çaldıran mağlubiyetinden sonra siyah hırka ve siyah sarık takarak yas tutmaya başlamıştır. Bayraklar siyaha boyanarak ve üzerine “el-kasas” yazıldı. Özbeklerin ve eski müttefiki Bâbü'r'ün ordusunun iki kilit sınır şehri Belh ve Kandehar'ı ele geçirmelerine rağmen Şah İsmâil'in bir daha asla sefere çıkmaması onu tipik bir devlet adamından ziyade gerçekten mistik duygular içinde yaşayan biri olduğunu ve etrafına ördüğü yenilmezlik/kutsallık zırhının delinmesi nedeniyle şahsi bunalıma girdiğini göstermektedir. Şah İsmâil bundan sonra kendini içki, av, şiir ve musikiye verdi.

Çaldıran Savaşı, Kızılbaşların “liderlerinin ilâhi veya yarı ilâhi bir varlık olduğu algısını” yıktı. Yani mürşit ile müridi birbirine bağlayan bağ ortadan kalkmıştı ve artık onarılması da mümkün değildi. Bundan sonra Kızılbaşlar yavaş yavaş kendilerini mürit pozisyonundan geri çekmiş ve Orta Çağ'daki feodal derebeyiler gibi davranmaya başlamışlardır. Öyle ki Çaldıran Savaşı'ndan sadece iki yıl sonra Horasan'ın Kızılbaş hâkimi, Şah İsmâil'in iktidarına ciddi şekilde meydan okumaya başlamış ve Şah İsmâil'in vefatından bir yıl sonra Safevî Devleti içerisinde rakip aşiretler arasında iç savaş çıkmıştır. Çaldıran yenilgisi ve Şah İsmâil'in devlet işlerinden elini çekmesi, fırsat bekleyen komutanlar veya devlet adamlarının daha fazla güç toplamalarına zemin hazırlamıştır. Çaldıran Savaşı'nda önemli Kızılbaş komutanların hayatını kaybetmeleri Kızılbaşların zayıflamasına yol açarken; bunu fırsat bilen bürokrasideki Farslar önemli mevkileri ele geçirdiler. Şah İsmâil 23 yıl süren hükümlerinin ardından 23 Mayıs 1524'te vefat ettiğinde 37 yaşındaydı. Şah İsmâil'in fırtınalı dönemi sona erdiğinde Safevîler artık yayılmaktan ziyade ellerindeki toprakları korumaya çalışan statükocu bir dış siyasete yöneldiler.

2. Safevî Dış Politikasının Ana Hatları

2.1. Safevîlerin Kökeni Tartışmalarının İmparatorluk İdeolojisi Açısından Önemi

Safevî ailesinin kökeni veya Safevî Devleti'nin oluşum süreciyle ilgili kaynak sorunu çektiğimiz söylenemez. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Safevîler hakkında Farsça, Osmanlıca, Arapça, Ermenice, İtalyanca vb. dillerde yazılmış çok sayıda otantik yazılı kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklar Safevîlere ait çok sayıda; sanat eserleriyle, sikkelerle, freskler ve çeşitli arkeolojik buluntularla da desteklenmektedir. Ancak bu geniş kaynakçanın şimdiye kadar bilimsel bir analiz ve yöntemle incelendiği iddia edilemez. Özellikle Safevî ailesinin kökenleri ve devletin oluşumu konusunda kaynakların öznel yorumlanması, baştan belirlenen

hedeflere göre seçimi, araştırmanın önceden belirlenmiş bazı hedeflere göre ayarlanması gibi negatif sonuçlar doğurabilmektedir.

Safevîlerin kökeni ile ilgili karşımıza iki sorun çıkıyor. Birincisi ailenin etnik kökeni; yani Arap, Türkmen veya Kürt olduklarına dair, ikincisi de mezhebî kökeni ve Sünnî mi ve Şîî mi olduklarına dair iddialardır. Bu iki meselede de Safevîler üzerine yapılan incelemelerin çoğunda klasik kaynakların hemen hiç sorgulanmadan, önceden hedeflenen beklentiler çerçevesinde yorumlandığını görmekteyiz. Örneğin, tarih yazımında milliyetçi bakış açısını ön plana alan yazarlar Safevîlerin Arap, Kürt, Fars veya Türkmen olduklarını kanıtlamak için uğraşmışlardır. Bu uğraş bazen yazarın Safevîler hakkındaki görüşünün pozitif veya negatif olmasına bağlı olarak da değişebilmektedir. Örneğin, Safevîlere sempati duymayan yazarlar onları yine sempati duymadıkları bir etnik grupla eşleştirme konusunda aceleci davranabilmektedirler. Bunun aksine Safevîlere sempati duyan araştırmacılar kendi etnik grupları ile Safevîler arasında bağ kurma konusunda benzer bir aceleci tavır içine girebilmektedirler.

Safevî ailesinin etnik kökenine dönük geleneksel açıklamalardan biri ailenin Arap kökenli oluşudur. Bu iddia hem kronolojik olarak geç bir dönemde şekillenmiş olması hem de, dönemin genel modasını yansıtmaması açısından kanımızca en zayıf etnik köken açıklamasıdır. Safevîler çağında hemen her hanedan kendisini bir şekilde Peygamber soyuna bağlama kaygısı güttüğünden, hanedanları Arap veya Yahudi atalara bağlayan hayali şecereleler hayli yaygındı. Örneğin, Osmanlı tarihçileri Türklerin soyunu Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırırken⁴³; Afganistan'daki Dürraniler de soylarını Arap veya Yahudi atalara bağlamaktaydılar (Erden ve Sivrioğlu, 2019, ss. 16-32). Netice olarak Safevîlerin kendilerine Arap atalar aramalar dönemin genel eğilimi olarak görebiliriz. Bu hanedanların hizmetindeki tarihçiler de doğal olarak hayali şecereleler yaratma konusunda uzmanlaşmışlardır.

Safevîler gibi Şîîlik kimliğini ve seytlik iddiasını önemseyen bir hanedanın bu türden hayali şecerelelere ne kadar ihtiyaç duyduğunu düşündüğümüzde elimizdeki kurgusal aile tarihi ile gerçek aile tarihinin neden bu denli iç içe geçtiğini anlayabiliriz. Safevîlere Arap atalar bulma çabası aynı zamanda aile tarihini tarihsel kayıtların çok öncesindeki çağlara doğru geriye çekerek “Musa soylu Hüseyin nesepli Şah İsmâîl'in” İmam Musa Kazım (öl.799) neslinden

---

43 Örneğin XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Neşrî, *Cihanûma* adlı eserinin “Evlat-ı Oğuz Han” adını taşıyan ilk bölümünde, Türklerin Yafes oğlu Bulcas Han oğlu Zıbbakoy oğlu Kara Han, soyundan geldiklerini yazmaktadır. Bkz: Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ*, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 9-13.

geldiğini iddia eden mitsel bağlantılara doğru taşımaktadır (Münşi, 2019, s. 11). Öte yandan bu hayali şecereler ne yazık ki bazı uzmanlarca ciddi biçimde tenkit edilmeden kabul edilmiştir ve hâlen de kabul edilebilmektedir. Bu açıdan Safevîlerin aile tarihini mitsel kurgulardan arındırarak tarihsel –belgelenebilir- kanıtların ışığında incelemek gereklidir.

Tarihî geçmişe geri döndüğümüzde otantik sayılabilecek erken dönem kaynaklarda ailenin asıl silsilesinin Firuz Şah adlı kişiyle başladığını görmekteyiz. Sadreddin Musa (1305-1391) devrinde yaşamış Derviş Tevekkül adlı tarihçiye atfedilen *Saffetü's Safa* adlı otantikliği tartışmalı⁴⁴ metne göre ailenin bilinen ilk reisi Firuz Şah-ı Zerrin Külâh'tı (Kızıl Külâhlı). Firuz Şah'ın, *el-Kürdî* mahlasıyla tanınması sebebiyle ailenin Kürt kökenli olduğu ileri sürülmüş, Zeki Velidi Togan gibi otorite isimler de bu iddiayı kabul etmişlerdir (Kaplan, 2015, s.73). Ancak Orta Çağ'da *Kürt* etnik bir terim olmaktan ziyade keyfi biçimde göçebeleri tanımlamak için kullanılan sosyolojik bir terim olarak da karşımıza çıkmaktaydı.⁴⁵ Örneğin Taberî tarihine göre Sâsânîdevletinin kurucusu olan I. Erdeşîr (224-240) Parth kralı IV. Erdevan'a (216-224) isyan ettiğinde IV. Erdevan ona “Ey Kürtlerin çadırında terbiyelenmiş Kürt...sen kimin izniyle taç giydin? Kimin müsaadesiyle o memleketleri ele geçirdin?” diyerek küçümseyici bir tehdit mektubu göndermişti (Taberî, 1992, s. 968). Safevîlerin “Kürtlüğü” konusunda yaşayıp yaşamadığından emin olamadığımız Firuz Şah adlı kişiye isnat edilen bu unvandan başka elde bir delil yoktur. Tamamı Arap isimlerine dayalı hayali soy zinciri içinde birdenbire adı Farsça olan ve Sâsânîşahlarından gelen birini ortaya çıkışı iliştiirme gibi durmaktadır. Firuz Şah'ın, *Kızıl Külâhlı (Kızıl Börk veya Kızıl Baş)* unvanı da sonradan eklenmiş olabilir.

Öte yandan Safevîleri Arap ataların yanı sıra Fars (Sâsânî) atalara bağlamak için de dönemin tarihçileri ve fıkıhçıları yoğun çaba sarf etmişlerdir. Burada Safevî ailesinin dinsel alanda hâkimiyet kurmak için Hz. Ali soyuyla, seküler alanda hâkimiyet kurabilmek için de Sâsânîşahlarının nesliyle rabıta kurma ihtiyacı duyduklarını görmekteyiz. Hz. Hüseyin'in son SâsânîŞah'ı üçüncü Yezdigird'in (632-651) kızıyla evlendiği ve bu evlilikten On iki İmamcılığın dördüncü imamı Zeynelâbidîn'in (659-712) doğduğu iddiası bu sentez siyasetine

---

44 Safevîler hakkındaki en eski kaynaklardan biri olan ve çok sayıda yazma versiyonu bulunan İbn Bezzâz'ın *Saffetü's Safa*'sı sanıldığı gibi otantik bir metin olmadığı, I. Şah Tahmasb (1524-1576) döneminde Mir Ebu'l Feth adlı bir kâtip tarafından revize edildiği, Sünniliği çağrıştıran ibarelerin silindiği savunulmaktadır. Bkz: Doğan Kaplan, *Safevîler ve Kızılbaşlık*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015, s. 15-17.

45 Kürt kelimesinin Orta Çağ'da etnik olmaktan ziyade Farsların yerleşik yaşama geçmemiş kabileler için kullandıkları sosyolojik bir terim olduğuna dair metinlere Firdevsî'nin *Şehnâmesi*'nde de rastlamak mümkündür. Orada da zalim Dehhak'tan kaçıp şehirlere yerleşenlerin Fars, dağlara kaçan kabilelerin ise Kürtlerin ataları olduğu vurgusu bulunmaktadır. Bkz: Firdevsî, *Şâhnâme*, MEB Yayınları, Ankara, 1994, Beyit 655-662.

hizmet etmesi için Safevîler devrinde yeniden canlandırılmıştır. Zira bu evlilikle ilgili kaynaklar aslında otantikliği tartışmalı metinlerdir⁴⁶ ve çoğu Safevîler devrinde yazıya geçirilmiştir. Bu nedenle çoğu uzmana göre Sâsânîlerle Hz. Ali soyunu birleştiren bu şecereler aslında –tıpkı Safevîlerle peygamber soyunun bileştirilmesi gibi, Safevîlerin yaratıcılığıydı. Safevîler böylece kendilerine büyük saygı duyulan Sâsânîşahlarının da mirasçısı olduklarını iddia etme şansı elde etmiş oluyorlardı (Çınar, 2017, ss. 83-84).

17. yüzyılın önemli Şîî klasiği olan *Bihârü'l-Envâr*'da bu evlilik hikâyesi şu şekilde anlatılmaktadır: III. Yazdigird'in kızları esir olarak Medine'ye getirildiğinde Hz. Ali "Farslar (İranlılar), bilgili ve büyük insanlardır; buna binaen, ben bu esirlerden kendi payımı ve Beni Haşim'in payını, Allah yolunda serbest bırakıyorum" diyerek prensesleri serbest bırakır. Serbest kalan prenses Şehribânu ile evlenmek için çok sayıda talip çıkar; ancak Şehribânu "Eğer ben evlenmek hususunda özgür isem, Hüseyin bin Ali'yi seçiyorum" diyerek kendi rızasıyla koca olarak Hz. Ali'nin oğlunu seçer. *Bihârü'l-Envâr* derleyicisi Şîî alim Muhammed Bâkır el-Meclisî (öl. 1698) bu olayı şöyle aktarmaktadır: "İşte böylece Şehribânu İmam Hüseyin'le evlenmiş oldu; İmam Zeynelâbidîn de o değerli kadından dünyaya geldi ve İmam Hüseyin'in nesli, bu evlilik vesilesiyle devam etti" (Nasiri, 202, s. 73).

Evlilik hikâyesinin kurmaca olduğunu savunan İranlı düşünür Ali Şeriatî bu "hayali" evlilik sayesinde "SâsânîŞiasının" İran milliyetçiliği davası ile Şîîlik davasını başarılı biçimde birleştirdiğini belirtmektedir (Şeriatî, 2011, ss. 92-108). Şeriatî'ye göre Hz. Hüseyin'in Sâsânîprensesiyle evlendirilmesinin etkisi tıpkı İskender'in III. Dara'nın kızıyla evlenmesi anlatısında olduğu gibi bir yandan İran halkında idareci sınıfların sürekliliği duygusunun sağlamlaştırmış, öte yandan da iki büyük soyun yani İslâm Peygamberi ile Sâsânîsoyunun birliği formüle edilmiştir. Doğal olarak kendileri de Hz. Hüseyin soyundan gelmekle övünen Safevîler de bu şekilde hem Peygamber hem de şahların mirasını devralmış oluyorlardı. O halde Safevî Devleti'nin iki temel ideolojik miras üzerinde (Şîîlik ve İran şahlık geleneği) yükseldiğini ve bunları da bir şekilde birleştirmeyi başardıklarını söyleyebiliriz (Savory, 1965, s. 26). I. İsmâil'in (1501-1524) hem "şah" unvanını kullanması hem de dinî lider olarak

---

46 Bu evlilik rivayetinin en eski kaynakları, Şîî muhaddisler Şeyh Saduk (öl.917) ve Şeyh Müfid'in (öl. 1022) eserleri, Kuleynî'nin (öl. 940) *el-Kâfi*'si gibi Şîîliğin önemli klasikleridir. Ancak zamansal olarak geç sayılabilecek bir çağda yazılmışlardır.

sivrilmesi bu kaynaştırmanın sonucuydu. İmam Ali soyu ile Sâsânîhanedanı arasında evlilik miti de bu kaynaştırmanın en belirgin sembollerinden biriydi.⁴⁷

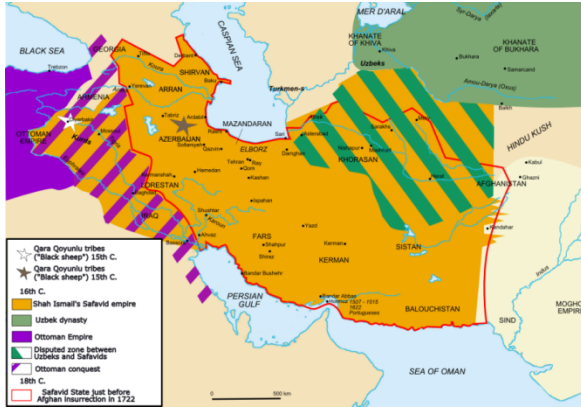
Evlilik olayı ister gerçek isterse Safevî ideolojisinin bir iddiası olsun sonuçta, İran çevresindeki halklar tarafından kabul görmüştür. Zaten hikâyenin doğruluğundan çok halkın bu öyküyü doğru olarak kabul etme isteği ve Şiîliğin neden İran ve çevresinde daha başarılı olduğu bizim için daha önemli bir araştırma konusudur. Safevîlerin bu evliliği ve genel olarak Sâsânî mirasını kabullenmesi İran mirası ile Şiîliğin bir tür ittifakına yol açmıştır. Nitekim aşağıdaki üç haritayı üst üste koyduğumuzda şaşırtıcı bir örtüşme olduğu görülmektedir: Sâsânî imparatorluğu haritası, Safevî şahlığı haritası ve günümüzde İslâm dünyasında Şiîlerin çoğunluk olduğu bölgelerin (İran, Irak, Azerbaycan, Bahreyn vb) haritası...

Harita 2: Sâsânîlerin çekirdek egemenlik alanı⁴⁸

47 Evlilik rivayeti Sünnî yazarlar tarafından da kabul görmüş; hatta Şiîliğin eleştirisi için de kullanılmıştır. Örneğin çağdaş Mısırlı İslâm tarihçilerinden Hasan İbrahim Hasan (öl. 1968) Şiîlik ile Sâsânî mirası arasında şu şekilde bir bağ kurmuştur: “İranlıların Alioğulları’nı desteklemelerinde garipsenecek bir şey yoktur. Çünkü İranlılar saltanat tacını taşıma hakkının sadece Alioğulları’na ait olduğuna inanıyorlardı. Zira onların nazarında Hz. Hüseyin evladı olarak Sâsânî hükümdarlarının sonuncusu III. Yezdigird’in kızı Şehribânu ismindeki anneleri tarafından Sâsânî hanedanının varisleri idiler. Bu durum onların dinî inançları ile de uyuşur. Zira İranlılar hükümdarlarına kutsiyet atfederler ve onların yeryüzündeki gölgesi olduğuna inanırlardı. Bu eski inançlarının etkisiyle aynı şekilde Alioğulları’nın, özellikle Hz. Hüseyin’in oğullarının nübüvvet ve saltanatı temsil etme hakkını ellerinde bulundurdıklarına inanıyorlardı. Çünkü Hz. Hüseyin’in evlatları aynı zamanda Hz. Peygamber ve Sâsânî krallarının neslindendiler. Bu durum İranlıların Alioğulları’na karşı olan meyillerini ve hilâfeti onlara geçirmek için yaptıkları çalışmaların sebebini bize açıklamaktadır.” Bkz: Mesut Can, “Me’mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl B. Sehl’in Rolü,” *İstem*, (Haziran 2016), S. 28, s. 331-348.

48 https://lh3.googleusercontent.com/blogger_img_proxy/ABLy4Ezm2ALbw-P1_-uPoCyt6wqbPEE4-ocG0d0tE4p71T0UHYwvJtNKVkfDELPOtUqwXFfkFXjKKXwz2mJrrijnQOgU6AorLHix0-D0EaSaTHEgdeLaMXA0r4-0C7bCHFB1qKO7P5TbMR1Fa_QZagz=s0-d

Harita 3: Safevîlerin egemenlik alanı⁴⁹

Harita 4: Günümüzde Şiîlerin en fazla bulundukları bölgeler⁵⁰

Harita 2, 3 ve 4'te farklı zamanlarda İran coğrafyasında hâkim olan politik güçler ve inanç biçimleri gösterilmiştir. Harita 2 Sâsânî hanedanının klasik sınırlarını göstermektedir. Sâsânîler zaman zaman Antakya ve Suriye bölgesine Filistin'e ve geçici olarak Mısır ve Yemen'e de egemen olmuşlarsa da çekirdek hâkimiyet alanları Fırat Nehri'nin doğusu, Kafkasya/Azerbaycan, Irak, İran platosu, Afganistan'ın ve modern Pakistan'ın batısından oluşmaktaydı. Harita 2'de Safevî devletinin egemenlik alanı gösterilmiştir. İki haritaya bakıldığında Safevîlerin egemenlik alanı ile Sâsânîlerinkinin büyük ölçüde çakıştığı açık biçimde görülmektedir. Bu durum İran platosuna hâkim olan bir gücün Kafkasya, Mezopotamya ile doğuda Afganistan, batıda da Hindistan'a hâkim olma konusunda avantaj elde edebildiğini göstermektedir. Harita 4'te ise İslam'ın ikinci büyük mezhebi olan Şiîliğin yoğunlaştığı alanlar gösterilmiştir. Bu yoğunluk da bir zamanlar Safevîlerin denetimi altında olan topraklarla genel olarak uyumludur. Bazı din tarihçileri Şiîliğin Mazda inancının çekirdek

⁴⁹ https://tarikhehema.org/images/2020/12/Map_Safavid_Persia-fr-6.png

⁵⁰ http://www.islam101.com/images/Muslim_Distribution_map.jpg

havzasında yerleşmiş senkretik bir inanç biçimi olduğunu savunmaktadırlar. Spekülatif bir yöntemle Harita 3'ün kullanılmadığı ve sadece Harita 2 ile Harita 4'ün karşılaştırıldığı bu türden bir iddia kendisine uzamsal bir destek bulabilir. Öte yandan bu türden gerçekliği tartışmalı metinler tarihçilerce sorgulanmadan kabul gördüğünden Safevîlerin Fars kökenli oldukları iddiasına kanıt olarak gösterilebilmektedir.

Son olarak Safevîlerin Türkmen soylu olduklarına dair iddia kalıyor.⁵¹ Bu iddiayı İskender Bey Münşi'nin eserinde, Şeyh Safiyüddin'e "Türk genci" (Cevan-ı Türk) olarak seslenilmesinden bilmekteyiz (Münşi, 2019, s. 13). Bu tanımların kendileri de Türkmen olan tarihçilerin yakıştırması olduğu iddia edilebilir; ancak Orta Çağ Yakın Doğusunda Türk/Türkmen olmak değil Arap veya Fars kökenli olmak övünülecek bir durumdu. Türklük daima olumsuz niteliklerle anılmakta ve yüceltici değil, küçültücü bir özellik olarak görülmekteydi.⁵² Bu nedenle İskender Bey Münşi-yi Türkmen'nin yaşadığı çağda Türklük konusunu övünülen nitelikler olan Arap/Fars soylu olmak iddialarıyla benzeştirmemek gerekir. Üstelik Safevîlerin sadece bir atasının etnik olarak kim olduğu çok da önemli değildir. Tarihte atası babası Türk, Acem, Arap vb. olup da kendi farklı bir kültür içinde erimiş çok sayıda aile bulunmaktadır. Safevîler de sonuçta Türkçe konuşan, yazan, Türk kültür ve diline açık biçimde önem veren bir hanedan idi. Hatta Türkçe'nin sadece edebi alanda değil resmî yazışmalarda da kullanımına Osmanlılara ve diğer birçok Türk devletine göre daha fazla önem vermekteydiler. Bu açıdan Safevî ailesinin (sonraki dönemlerde Gürcü veya Trabzon Rumlarının soyundan gelen kadınlarla yapılan evliliklerini de hesaba katarak) her Orta Çağ ailesi gibi etnolojik olarak kozmopolit; ancak kültür evreni olarak Türkmen olduklarını söyleyebiliriz.

---

⁵¹ Bkz: Mirza Abbaslı, "Safevîlerin Kökenine Dair," *Belleten*, (Nisan 1976), Cilt XL, S. 158, s. 287-329.

⁵² Mes'ûdî (öl.956) meşhur eseri *Mürûcû'z-zehab*'inde "Türkleri sihir, şiddet ve kin sahibi insanlar" olarak tanımlamaktaydı. Bkz: Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 95. Kazvini ise (öl. 1283) "Türklerin bileklerinin kalın, ahlâklarının az, öfkeli, zâlim, ceberrût ve et yiyici tabiatlı olduklarını, eti çiğ de yiyebildiklerini, geçimlerini yırtıcı hayvanlar gibi gasp yoluyla elde ettiklerini" yazmıştı. Gerdizî (öl. 1053) Türklerin atası olan Yafes'e çocukken kurt kanı içirildiğini ve bu nedenle Türklerin haşin tabiatlı olduğunu belirtmekteydi. Bütün Arap tarihçi ve seyyahlar Türklerin göçebe oldukları, şehir kurmadıkları, kaleler inşa etmedikleri, ülkelerinin mâmurluktan uzak olduğu konusunda hemfikirdirler. Bkz: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 57, 72. Osmanlı tarihçileri de Türkler hakkında farklı düşünmüyorlardı. Kınalızâde (öl. 1604) "Kuhistan'da yaşayan Türkler vardır ki, insanların lâyük oldukları itidâlden uzak ve anlayışta ise acem hayvanlarına yakındırlar ve dilleri ve konuşmaları acem sığırıninkine benzer ve âdemoğulları arasında onlardan daha aşağı bir yaratık yoktur" demektedir. Bkz: Hami Demir, *Bâbürlü Devleti'nde Hümayun Dönemi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2017, s. 19-22.

2.2. Safevî Şahlarının Unvanlarının Egemenlik İdeolojisi Perspektifinden Çözümlemesi

Saray tarihçileri tarafından –şüphesiz şahların da onayıyla– kullanılmış unvanlara bakıldığında Safevî şahlarının kendileri için yukarıda saydığımız belli başlı iddiaların çoğunu sahiplendiğini görmekteyiz. Bu unvanlar arasında daha lokal ve yerelden daha genele ve evrensele doğru bir skala çizebiliriz. Bu açıdan öncelikle karşımıza İslâm öncesi İran şahları için kullanılan unvanlar çıkmaktadır. Bunlar arasında en önemlilerden biri şüphesiz Şahlarşahi (*şahanşah*) unvanıdır. Bilindiği üzere krallar kralı olarak çevrilebilecek olan bu unvan, Persler devrinde *χşayadiya*, *χşayadiyanam* ve Sâsânîler devrinde de *šahanšah* şeklindeki karşımıza çıkar (Rezakhani, 2017, s. 43). Oldukça eski bir İranî unvan olan Şahlarşahi’nin kullanımının Safevîlerin bir imparatorluk olarak görülüp görülemeyeceği tartışmasına belli bir ölçüde açıklama getireceği düşünülmüştür. Zira Persler veya Sâsânîler devrinde bu unvan çok sayıda şah üzerinde egemenlik kurmuş tek büyük bir kralı tanımlamaktaydı. Bu unvanı kullanan Perslerin imparatorluk olduğu tartışılmadığı gibi aynı unvanı kullanan Safevîlerin A. Newman tarafından “İkinci Pers İmparatorluğu olarak adlandırması da” ilk bakışta doğal karşılanabilir. Öte yandan bu durum sadece eski bir unvanın anlam kaymasına uğramış yeniden kullanımı olarak da görülebilir. Neticede Safevî Devleti’ni Persler ve Sâsânîler’de olduğu gibi başında büyük şahın bulunduğu bir yerel şahlar federasyonu olarak görebilmek bazı yerel hanedanların sürekliliğine rağmen zordur. Nitekim imparatorluk iddiası olmayan Büveyhîler ve Sâmânîler de “şahlarşahi” unvanını kullanmışlardır (Merçil, 1992, s. 498). Bu açıdan bu unvanı direkt olarak imparatorluk iddiasından ziyade İranî mirasın bir tezahürü olarak da kullanıldığı savunulabilir.

İran’ın mitsel ve gerçek tarihine ait başka unvanlar da Safevî şahlarınca kullanılmıştır. Örneğin Cemşid, Feridun ve Rüstem gibi mitsel hükümdarların olması (Çınar, 2017, s. 17) Safevî şahlarının İran’ın İslâm öncesi tarihsel mirasını sahiplendiklerini göstermektedir. Nitekim Kubad el-Hüseyni Şah İsmâil için “Şah-ı Acem Caris-i Cem” (Çınar, 2017, s. 20) derken bu mirası kastetmektedir. Arapça’ya da geçmiş olan Hüsrev (Kisra) unvanının “Hüsrev-i gîti-sitan” şekliyle Safevî şahları için kullanılması Sâsânîlerle olan bağı vurgulamaktadır.⁵³ Ancak Safevî şahlarının Sâsânî mirasını sahiplendiklerine delil olarak gösterilen bazı kanıtlar oldukça zayıftır. Örneğin II. İsmâil’in “Padişah-ı Behram-ı Kahr ve Padişah-ı Vala-Mertebet

---

⁵³ Arap-İslâm kaynaklarında I. Hüsrev daha ziyade Kisrâ Anuşirvân veya sadece “Kisrâ (کسرى)” adıyla da anılmıştır. Kisrâ unvanı I. Hüsrev (Peh. Khosrau/Xosro-Süryânice Kesrō veya Kōsrō) Nuşirevân’nın adının Arapçalaştırılmış hâlidir. Bkz: Casim Avcı, “Kisrâ”, *DİA*, C. 26, İstanbul, 2002, s. 71.

Şah İsmâil, Behram-ı Sovlet” (Çınar, 2017, s. 133) olarak anılması ve I. İsmâil için de “Husrev-i Behram-Gûlan, Hurşid-i İhtişam” unvanının kullanılması (Hândmîr, 1915, s. 597) da kanıt olarak kabullenilmiştir. Buradaki Behram unvanı Çınar tarafından Sâsânî şahlarından V. Behrâm-ı Gur’la ilişkilendirilmiş ve İsmâil’in bu unvanla anılmasını “Behrâm-ı Gur gibi büyük bir mücadele soncunda tahtta çıkmasına” bağlamıştır (Çınar, 2017, ss. 98-101). Ancak Behram unvanının Sâsânî Şahı Behrâi Gur’dan mı yoksa eski İranlıların savaş tanrısı olan Merih (Mars) gezegeni simgesinden mi kaynaklandığını kesin olarak söyleyemeyiz. I. İsmâil’in bu unvanla anılması düşmanlarına korku salmasından, II. İsmâil’in ise çok sayıda şehzadeyi öldürmesine yol açan kan dökücü siyasetinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim Münşî, *Târih-i Âlemârâ-yı Abbâsî*’de Behram figürünü eski İran geleneğinde olduğu gibi savaş ve kan dökücülükle eşleştirmektedir. Münşî kitabın bir yerinde şöyle demektedir: “Kızılbaşlarla Özbekler arasında öyle büyük bir savaş oldu ki Behram’ın kan içen zalim yüreği onlara yandı.” (Münşî, 2019, s. 43). Bu açıdan Behram unvanının Sâsânî şahlarından ziyade İslâm öncesi İran mitolojisinden kaynaklandığı da iddia edilebilir. Nitekim gök cisimlerinin Safevî şahlarının betimlemesinde sıklıkla karşımıza çıktığını görmekteyiz. Safevî şahları pek çok metinde ı ışık, aydınlık ve güneşle eş tutulmuştur. “Padişah-ı hürşid-i ihtişam”, “Padişah-ı afitab-ı ihtişam”, “Şah-ı Hurşid-câh, padişah-ı gîtî firuz” (Çınar, 2017, ss. 33-34) gibi... Bunların Mazdacı (Zerdüşti) gelenekten kaynaklandığı da iddia edilmiştir.

Matthee’nin aceleci biçimde, Safevîleri Timur neslinden geldiklerinin kanıtı olarak gördüğü (Matthee, 2017, s. 27) “Sâhib-i Kıran, Sâhib Kırân” unvanı için de benzer bir yorumda bulunabiliriz. I. İsmâil için söylenen astronomik simgeler arasında yer alan “Sahib Kıran” Venüs (Zühre) ile Jüpiter’in (Müşteri) birbirine yaklaştığı veya 12 burcun 240 yılda bir karşılaşması sırasında doğan hükümdarlara verilen bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır (Çınar, 2017, ss. 64-65). Bilindiği üzere daha önce Cengiz Han ve Timur için de bu unvanın kullanılması Matthee’nin düşündüğü gibi, mutlaka bu hükümdarlarla bir soy birliği olduğunu kanıtlayamaz. Tıpkı İskender unvanının benimsenmesinin Makedonyalılarla soy birliği iddiasına yol açamayacağı gibi... Bu bakımdan yeryüzü hükümdarlığını çağrıştıran “sahip kıran” unvanı ayrıca çeşitli kültürel unsurların bir arada bulunduğunu da gösterir. Çok yaygın bir kullanımı olan Hakan-ı Süleyman-ı Sahib Kıran adında Türkî ve İslâmî terimleri bir arada görmekteyiz. Benzer bir evrensel unvan da Cihângîr-Han-ı Kebir Cemşid-i İskender-serir’dir (Şîrazî, 2019, s. 24). Bütün Müslümanların örnek aldığı bir Peygamber-kral olarak Hz. Süleyman, Safevîler için özenilen bir hükümdardı. Bir diğer dünya (ve İran) hâkimi örneği de Büyük İskender’dir. Özellikle I. İsmâil için “Padişah-ı İskender menkıbet Hakan-ı İskender-i

şân” unvanı kullanılmaktaydı (Hândmîr, 1915, s. 22). Hândmîr Şah İsmâîl’i, “Şah-ı İskender-câh Süleyman-hisal” (İskender’in makamındaki Süleyman mizaçlı şah) olarak tanımlarken (Hândmîr, 1915, s. 523) Büyük İskender’i de İran hükümdarları arasında saymaktadır. Tahmasb için de “Nevvab-ı İskender-şân, Padişah’ı İskender-tevân” unvanları kullanılmaktaydı (Conabadi, 1958, s. 140). Tarihsel olarak İskender’e benzer hiçbir özelliği olmayan II. İsmâîl için bile Natanzi “Padişah-ı İskender evsaf, Padişah-ı İskender liva” unvanını kullanmıştır.⁵⁴

Benzer şekilde Safevî şahları için hiçbir dinî mesaj içermeyen coğrafi egemenlik unvanları da kullanılmıştır: Tüm dünyanın padişahı (dört bir tarafın padişahı) “Padişah-ı rob-u meskûn”, “Hüsrev-i Ruy-zemin”, (Çınar, 2017, s. 69) “Padişah-ı heft keşver”, “Padişah-ı bahr-u berr”, “Hakan-ı maşrik-u mağrib”, “Padişah-ı heft iklim” (Çınar, 2017, s. 70), “Padişah-ı cihaniyan”, “Padişah-ı âlemiyân”, “Padişah-ı Acem ve Arab” (Çınar, 2017, s. 71), “Padişah-ı cihan”, “Padişah-ı zaman”, “Hakan-ı Zaman” (Çınar, 2017, s. 79), gibi unvanlar bunlar arasında sayılabilir. Bu unvanların çoğu Selçuklularda da kullanılmıştır. Örneğin “Padişah-ı maşrik-u mağrib” Sultan Sencer’in unvanlarından biriydi. Tuğrul Bey de “Sultan-ı acem ve arab”, “melikül maşrik-ı mağrib” gibi unvanlarla anılmıştı (Çınar, 2017, ss. 124-125).

Sonuç olarak kullanılan unvanlardaki çeşitlilik içinde dinî (İslâmî /Şîî) olanlar aslında az bir oran teşkil etmektedir. “Padişah-ı İslâm”, “Padişah- İslâm mecal”, “Emîrü’l müminin” (Hândmîr, 1915, ss. 558, 564) gibi genel İslâmî unvanları bunlar arasında sayabiliriz. Az sayıda Şîîlik unvanı içinde “Mizac-ı Ali” dikkat çekmektedir (Rumlu, 2020, s. 910). Öte yandan Şîîlik vurgulu unvanlar geç dönemde I. Abbas zamanında artmaya başlamıştır. Bunu daha önce rastlamadığımız “Kelb-i Âstâ-ı Ali” gibi unvanlardan anlıyoruz (Çınar, 2017, s. 142). Buradan çıkarılacak genel sonuç unvanların coğrafi, dinî ve seküler, tarihi, İslâmî ve İslâm dışı, yerel ve evrensel olmak üzere büyük bir çeşitlilik arz ettiğidir. Bu nedenle de unvanlar dar anlamda İran-Şîî devletinin aşan bir zenginliği yansıtmaktadır. Dil olarak da Türkçe “Hakan”, Arapça “Sultan”, “Emir” ve Farsça “Şah” terimlerinin kullanılması tam bir kültürel zenginliği çağrıştırmaktadır ve bu sözcükler Arapların ve Acemlerin padişahı unvanıyla da uyum içindedir.

---

⁵⁴Çınar her iki hükümdarın da kısa süre tahtta kalması nedeniyle II. İsmâîl ile Büyük İskender arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Ancak bu zayıf bir illiyettir. Bkz: Gülay Karadağ Çınar, *Safevîlerde Hükümdar Unvanları ve Hâkimiyet Anlayışı*, Çizgi Kitapevi, İstanbul, 2017, s. 142.

2.3. İran'ın Şiîleştirilmesi

Safevîlerden önce İran'ın Sünnî bir ülke olduğu hemen her kaynakta tekrar edilen bir iddiadır (Matthee, 2017, s. 198). Ancak Şiîliğin gücünü Safevîlerle başlatan araştırmacılar İlhanlı egemenliği döneminde Olcaytu'nun Şiîliği seçmesi (Şîrazî, 2019, s. 24), sikkelere “Aliyyen veliyullah” yazdırması (Musalı, 2019, s. 367), hutbelerden ilk üç halifenin adını kaldırtması, Sünnî Nizâmîye medreselerinin lağvedilip yerlerini Nâsireddîn Tûsî (öl. 1274) ve Muhakkik Hillî (öl. 1277) gibi güçlü Şiî alimlerin etkin olduğu eğitim kurumlarının alması gibi gelişmelerin etkisini fazla hafife almaktadır. Yine Safevîlerle çağdaş olan ve onlar tarafından 1508'de sona erdirilen Taberistan (Mâzenderan) ve Irâk-ı Acem'deki (Huzistan) Şiî Müşâ'sa' hanedanının etkisi yeterince incelenmiş değildir ki Müşâ'sa'ların Hz. Ali'yi Allah olarak kabul eden “aşırılıkçı” bir Şiî hanedan olduğu belirtilmektedir (Kaplan, 2015, s. 41). Onlara göre Şah İsmâîl'in aşırı değil bazı Sünnîlerin de kabul edebileceği merkezî/mutedil Şiîliği temsil ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu dönemde birçok Sünnî tarikatın adım adım Şiîliğe yöneldiği görülmektedir. Örneğin Moğol fütuhâtı sırasında öldürülen Necmeddîn-i Kübra'nın (öl. 1221) Kübreviyye tarikatı da başlangıçta Sünnî/Şafî; ancak Ali Hemedânî (öl. 1385) sonrasında On İki İmam'a çok bağlı bir tarikattan tamamen Şiî bir tarikata dönüşmüştür (Kaplan, 2015, s. 58). Benzer şekilde Nî'metullâhiyye tarikatı kurucusu Şah Nî'metullâh (öl. 1431) başlangıçta İbn Arabî etkisinde Sünnî/Sûfî çizgide iken sonradan bu tarikatta Şiîleşmiştir (Kaplan, 2015, s. 60). Sonuç olarak Safevî tarikatında yaşanan değişim İran genelindeki bir sarsıntıya bağlı ve “zamanın ruhuna” uygun bir yönelim olarak da görülebilir. İran'la ilgili çalışmalarda İran Şiîliğinin birdenbire Safevî eliyle zafer kazandığını ileri süren çevreler Safevî öncesi Şiîliğin belirgin biçimde İran coğrafyasında yükselişe geçmekte olduğunu göz ardı etmişlerdir.

Öte yandan Safevîlerin İran'ı bütünüyle Şiîleştirmeleri kolay da olmamış; halkın önemli bir kısmını temsil eden Sünnî kesimler direnç göstermişlerdir. Safevîlerin iktidarı almadan önceki iki asırlık propagandasına rağmen tarikatın gücü zayıftı ve Şiîliğin devletin resmî mezhebi olarak kabul edilmesinde çok büyük tehlikeler bulunmaktaydı. Şah İsmâîl'in danışmanları bu konuda endişeliydi. Devletin merkez olarak seçtiği 200-300 bin kadar olan Tebriz nüfusunun dahi 3/2'si Sünnî idi, halkın “biz Şiî hükümdar istemiyoruz demesinden” korkuyorlardı. Ancak karizmatik ve kararlı bir lider tipini temsil eden Şah İsmâîl'in “Eğer halk Şiîliği kabul etmez ise biz ne yaparız” dendiğinde cevabı şöyle oldu: “Ben bu işi yapmakla görevlendirildim. Allah ve İmamlar benimle. Hiç kimseden korkmuyorum. Eğer kabul etmezlerse hepsini öldürürüm.” (Gündüz, 2018, s. 68). Nitekim devrimci/isyancı ruhun henüz canlı olduğu Safevî iktidarının ilk dönemlerinde ilk üç halife ve Sünnîlere yönelik ağır küfürler

edilmesi bu kararlılığın göstergesiydi. Açıkçası çoğunluğu Sünnî olan bir toprakta kurulan devlette Şîîliğin resmî mezhep olarak kabul edilmesi sorunsuz ve muhalefetsiz olamazdı. Kaynaklar Şah İsmâîl'in programını iknadan çok tehditle başarıya ulaştırdığını göstermektedir. Halktan Şîîliğe geçmesi ve ilk üç Halifeye hakaret etmeleri istendiğinde muhalefet edenler ölüm cezasına varıncaya kadar ağır cezalara çarptırılıyorlardı. Mezhep değiştirmek sıradan halk için pek bir sorun yaratmazken Sünnî ulemalar bu konuda direnç gösteriyorlardı. Bu yüzden bazıları öldürüldü, birçoğu da önce Timurlu hâkimiyetinde bulunan Herat'a, Herat'ın Şah İsmâîl'in kontrolüne geçmesiyle de Özbeklerin başkenti Buhara'ya kaçtılar. Şîîliğin resmî ve tek ve tek mezhep olarak kabul edilişi esnasında başvurulmuş yöntem İran'da din-devlet ilişkileri bakımından tartışmalı bir miras bıraktı. 20. yüzyıla gelindiğinde bazı Şîî düşünürler kendi Şîîlik algıları ile "Safevî Şîîliği" arasında bir ayrım olduğunu, ikincisinin özünde mazlumdan yana olan bir akideyi "baskıcı ve zorba idarenin yönetim felsefesi haline getirdiğini" savunmuşlardır.⁵⁵

Öte yandan birçok uzmana göre Şah İsmâîl, İran'a zora dayalı veya gönüllü yöntemlerle Sünnî dünyadan ayrı bir akide kabul ettirerek aslında İran'ın ulusal varlığının devamını sağlayacak bir formül, "sorunların üstesinden gelecek dinamik bir ideoloji" geliştirmiş oluyordu (Savory, 1965, s. 26). Bu dinamik ideoloji aynı zamanda Şah İsmâîl'in 1524 yılında vefat etmesinden sonra devletin karşı karşıya kaldığı ciddi sorunların üstesinden gelme gücü ve devletin bekasını temin etme gücü sağlamıştır. Bunun yanı sıra Şîî ideolojisi Safevî Devleti'nin dönemin en önemli dünya güçlerinden biri olan Osmanlı karşısında farklı bir kimlik olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özetle Şîîliğin devletin resmî mezhebi olarak belirlenmesi İran'ın bölgede farklı bir milli kimlik bilinci oluşturmaya yardımcı oldu. Fakat siyasal olarak şahlık desteği ile zafer kazanmış olsa da halka yeni akideleri aktaracak Şîî âlim ve fakih konusunda büyük eksiklikler vardı. Bu yüzden Şah İsmâîl, Suriye ve Lübnan'dan Şîî din adamları getirtti. Aynı zamanda din adamlarını kontrol etmek için öncelikle Şah İsmâîl, vekîl-i nefes-i nefis-i hümayun adında yeni bir makam icat etti. Bu makamda oturan kişi hem dünyevî hem uhrevî yani manevi işlerde Şah'ın vekili olarak görev yapıyordu. Şah İsmâîl'in bu girişimi din ve devlet işleri arasındaki ayrımı kaldırmak için atılan bir adımdı. Kızılbaşlar Safevî devletinin kuruluşunda gösterdikleri çabalarının ödülü olarak en büyük makamlarda kendilerinden başka kimselerin olmasını istemiyorlardı. Bunu gören Şah İsmâîl de Hüseyin Bigullah Şamlu adında Kızılbaşlar arasında çok büyük nüfuz sahibi olan birini -Şah'tan sonraki

---

55 Bu tartışma için bkz: Ali Şeriatî, *Ali Şîasî ve Safevî Şîasî*, Fecr Yayınları, İstanbul, 2011.

en güçlü makam olan- vekîl-i nefes-i nefis-i hümâyûn'un başına getirdi. Şah İsmâîl'in ikinci adımı ise daha çok dinî bir hüviyeti olan Sadâret'i siyasi bir makama çevirmek oldu. Böylece çoğunlukla İranî unsurlardan oluşan bürokrasi ile çoğunlukla İranlı ve Araplardan oluşan din adamları arasında bir bağlantı, bir irtibat kurulmuş oluyordu. Safevî Devleti, özellikle 1501-1514 arasında bu iki dinî ve militarist yapının ittifakına dayanmıştı. Bu çabalar İran Şiîliğinin Türk Kızılbaşlığından, Sûfiliğinden uzaklaştırıp Arap-Ortodoks Şiîliğine yakınlaşmasına sebep oldu. Aslında Timurlularda da bulunan bu mevkiinin farkı buraya atanan kişinin siyasi bir kimliğe sahip olması ve bu makam aracılığıyla ruhban sınıfının kontrol altına alınmak istenmesiydi.

Safevîler, İran'ı Şiîleştirirken kendi kontrolleri altında olmayan Şiîlere büyük bir baskı uyguladılar. Yukarıda da ifade edildiği üzere Huzistan'daki Müşâ'sa'lar ortadan kaldırıldılar (Şîrazî, 2019, ss. 40-41). Şah İsmâîl'in kuvvetlerine karşı en büyük direnişin yine Şiî bir geleneğe sahip olan Mazenderan'da yaşanması da buna örnek verilebilir. Mazenderan bölgesi genelde çorak bir ülke olan İran'ın en yeşil ve ormanlık dağlarına sahiptir ve burada merkezî bir devletin egemenlik kurması çok zordur. Tüm İran'da İslâm'ı en son kabul eden bölge olan Mazenderan, ulaşım zorlukları nedeniyle Emevîler'den kaçan Alevî-Şiî grupların da eskiden beri sığınma mekanydı. Bu nedenle yüzyıllara dayalı bir isyancı Şiî geleneğe de sahipti. Ancak bu bölge bağımsızlığına düşküncü ve kendi yöneticileri varken Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden yeni bir şahın varlığına hazırlıklı değillerdi. Bu nedenle Şah İsmâîl'in "en zalim sultan bile sultansız kalmaktan iyidir"⁵⁶ sözüne alıştırılmış olan Sünnî kitlelerin aksine Şiî/Alevî Mazenderan halkıyla daha çok uğraşması gerekmişti. Mazenderan, Emir Hüseyin Kiya Çulavî adlı bir Şiî liderin emri altında direnmisti. Şah İsmâîl'e göre Kiya Çulavî siyasi bir rakipten öte mezhebî bir rakip sayılırdı zira Şah İsmâîl gibi o da kendisini Hz. Ali soyundan kutsal bir kişi olarak görmekteydi. Sonuç olarak rakip Şiî grupların ortadan kaldırılması Safevîlere yön veren tek olgunun inanç olmadığını da gösteren bir örnektir.

2.4. Şiîliğin Dış Siyasete Etkisi

Matthee'ye göre Şiîlik Safevîlere bölgesel egemenlik açısından bazı kapılar açmış olabilir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu içinde Safevî yanlısı çok sayıda ayaklanma olmuştur.

---

56 Sünnî düşünce otoritesiz kalmaktansa zalim de olsa bir hükümdarın varlığını onaylamaktaydı. Örneğin Şafi mezhebinin önde gelen isimlerinden İbni Cemâa'ya göre "Sultanın 40 yıl zulümle idaresi bile tebaasını bir yıl terk etmesinden iyidir. Takıyyüddin İbni Teymiyye de "Zalim bir idareciyle geçen 40 yıl, sultansız geçen bir geceden hayırlıdır" hadisini aktarmıştır. Bkz: Takıyyüddin İbni Teymiyye, *Siyâsetü's-şer'îyye*, (Çev: Vecdi Akyüz), Dergâh yayınları, İstanbul, 1999, s. 150. Bu alışkanlıklar sebebiyle Sünnî ulemanın bir kısmı beğenmedikleri halde Şah İsmâîl'e karşı direnmemişlerdi.

Benzer şekilde kuzeybatı Hindistan'ın orta ölçekli Şîî devletleri de Safevîleri metbu olarak kabul etmişlerdir (Matthee, 2017, s. 198). Safevîler Osmanlılara karşı Şîî ideolojiyi bir koz olarak kullanırken Bâbürlülerin düşmanı olan Şîî güçlere yeterince destek olmadıkları görülmektedir (Matthee, 2017, s. 198).

Öte yandan Şîî ideolojinin Safevîlere kazançtan ziyade kayıp getirdiği ve büyük evrensel imparatorluk olabilecek bir devleti İran/Şîî dünyasına sıkıştırdığı da iddia edilmektedir (Matthee, 2017, s. 201). Bu iddianın incelenmesi bizim konumuz açısından da büyük önem taşımaktadır. Zira, Safevîlerin böyle bir tercih yaparak “Müslümanlar arası birliği bozdukları, Osmanlı ile Mâverâünnehir arasındaki bağı kopararak, Mâverâünnehir'i kültürel bir gerileme sürecine soktukları, asırlardır pozitif sonuçlar doğuran Türk-Fars işbirliğini sona erdirdikleri gibi” ciddi iddialar ortaya atılmaktadır” (Hakyemez, 2016, ss. 11-16).

Çokça tekrar edilmesine rağmen bu iddiaların büyük bir revizyona ihtiyacı vardır. Öncelikle Safevîler'den önce de “İslâm birliği” denilecek bir ortamdan söz edilemediği hatırlatılmalıdır. İkinci olarak İslâm toplumunda Şîîlik propagandasına dayalı ayrımın Abbâsî-Fatimî çatışması, Büveyhî-Selçuklu çatışmasından beri var olduğu da bilinmektedir. Bu nedenle İslâm dünyasındaki mezhepsel çatışmayı Safevîlerin yükselişi ile başlatmanın hiçbir bilimsel karşılığı bulunmamaktadır. Burada geçmişten tek önemli fark “Barut Çağı” sayesinde hem Sünnî hem de Şîî devletlerin elinde büyük ve yıkıcı etkileri olan ordular toplayıp daha güçlü merkezî idareler kurma ve gelişen ulaşım (gemi) teknolojisi ile, bölgeye gelen Avrupalılar sayesinde tarafların mücadelesinin daha güçlü ve etkin bir alana kavuşmasıdır. Başka bir deyişle nasıl Anadolu, Suriye ve Kuzey Afrika'ya yayılmış olan Sünnî beylik ve emirlikler Osmanlı idaresi altında birleşmişlerse, asırlardır İran ve Irak'ın farklı kentlerinde hep etkin olmuş Şîî hareketler de birleşerek merkezî bir idari yapıya kavuşmuştur.

Bütün İslâm ülkelerinin tek bir idarî merkez altında birleşmesi tarihsel şartları zorlayacak bir tahayyüldür. Ön Asya-Akdeniz yani bir zamanlar Roma İmparatorluğu olan topraklar Osmanlı bayrağı altında birleşirken buna karşın eski çağlarda Parth-Sâsânî topraklarının Safevî bayrağı altında toplanması bir bakıma benzer coğrafi durumların yarattığı sonuçtur. Sünnîlik-Şîîlik sadece bu farklı bütünleşmelere ideolojik bir kılıf hazırlamıştır. Başka bir deyişle Safevîlerin, Sünnî de olsalar İran coğrafyasının Osmanlı tarafından temsil edilen Akdeniz dünyası ve Bâbürlülerce temsil edilen Hindistan karşısında kendi bağımsız yapılarını korumak için yine bu iki devletle mücadele içinde olacağı ortadadır. Nitekim ortada Safevîler yok iken de Karakoyunlular ve Sünnî Akkoyunlular devrinde Osmanlı Akdeniz'i ile

Akkoyunlu İran'ı arasında büyük bir rekabet yaşanmıştır. Timur'la hiçbir dinî çatışma içinde olmamalarına rağmen Osmanlı liderleri Timur egemenliğine girmek istememişlerdir. Osmanlılar Timur'un oğlu Şâhruh'un ve ardıllarının bir gün yeniden Anadolu'da görüneceği korkusuyla bir asır geçirmişlerdir.

Osmanlı devlet adamlarının Timurluları andıran bir gücün yeniden doğuda ortaya çıkmasından ise Timurlulardan daha zayıf olan Safevîlerin varlığını tercih edecekleri bile iddia edilebilir. Osmanlıların sadece doğu sınırlarını tehdit eden Safevîleri tüm Sünnî dünyayı birleştirme iddiasındaki Timurîlere tercih ettiklerine dair bulgulara sahibiz. Nitekim Safevî Devleti Afgan saldırıları altında çökerken Osmanlı Devleti, Cemil Hakyemez gibi düşünenlerin aksine “Sünnî Afgan kardeşlerinin” bu zaferlerinden telaşa kapılmış hatta Afganlarla Nihavend bölgesinde savaşarak onların batıya yayılmalarını engellemiştir (Bayur, 1987, ss. 383-385). Osmanlıların Safevîlerin yıkılmasını istememeleri ve doğudaki statükoyu korumaya çalışmalarında ne kadar haklı oldukları Nâdir Şah'ın yükselişi ile yaşanan siyasi fırtınayla doğrulanmıştır. Bazı kaynaklara göre aslen Sünnî olan (Sümer, 1972, s. 66) ya da en azından Sünnîliğe yakın duran Nâdir Şah Osmanlı'nın yeni korkulu rüyası haline gelmiştir (Lockhart, 2018, s. 332). Eğer Osmanlı-İran çatışmasının asıl sebebi mezhebî farklılık olsaydı Osmanlılar Şîîlik-Sünnîlik ayrımını ortadan kaldırmak isteyen ama Osmanlı sınırlarına akınlar yapmaktan da çekinmeyen Nâdir Şah yerine Safevîleri tercih eder hale gelmezlerdi. Şîî Safevîler, Osmanlı için orta ölçekli bir tehlikeydi zira Sünnî ağırlıklı Anadolu-Suriye halkı üzerinde etkileri zayıftı. Oysa “Sünnî-Şîî ittifakı kurma peşindeki” Nâdir Şah (Hakyemez, 2016, s. 77) tüm Osmanlı halkı üzerinde egemenlik kurma gibi bir hayale sürüklenebilirdi (Çolakoğlu, 2017, ss. 19-34). Özetle Şîîlikle etki gücü sınırlanmış bir İran, Osmanlı için Sünnî bir İran'dan yeğdi. Şöyle de söyleyebiliriz “Safevî bir İran”, “Timurî bir İran'dan” daha az korkutucuydu. Bu duruma rağmen Türkiye'deki mevcut bilimsel araştırmalar Safevîlerin çatışma gerekçeleri olarak mezhepsel ayrılığı birincil neden olarak görmüşlerdir. Örneğin B. Kütükoğlu, Safevî-Osmanlı çatışmasının asli sebebinin kesinlikle mezhebi olduğunu iddia etmekte ve bu çatışmayı aslında Tebriz'den geçen ticaret yollarına hâkim olma çabası olarak gören F. Braudel'in tezlerini reddetmektedir (Kütükoğlu, 1993, s. 110).

Yukarıda savunduğumuz görüşlerin yaygın olmamasının sebebi araştırmacıların Osmanlı-Safevî ilişkilerini sürekli olarak çatışma boyutuyla incelemesinden kaynaklanmaktadır. Oysaki yaklaşık 220 yıl süren Safevî Devleti ile Osmanlılar arasında savaş

dönemleri barış ve ticaret dönemlerinin gerisinde kalmaktadır.⁵⁷ Osmanlılarla Safevîlerin savaş içinde oldukları yıllar iki devletini birbirini resmen tanımadıkları ilk 55 sene de dâhil toplam 92 yıldır. Buna karşın barış içinde geçen süre 129 yıldır. Bu ilişkilerin son asrında yani 1639-1722 arasında ciddi bir çatışma yaşanmadığı da unutulmamalıdır. Araştırmacılar genellikle Osmanlı-Safevî ilişkilerinin ilgi çekici olan ilk 50 yıllık çatışma dönemiyle ilgilendikleri için sonraki asrın statükocu tavrı yeteri kadar dikkat çekmemiştir. Bu alandaki bilimsel çalışmalar daha ziyade savaşlarla ilgilidir. Aslında bunun tek sebebi araştırmacının ilgisini çatışmaların çekmesi de değildir. Zira Osmanlı ve Safevî arşivleri çatışma dönemleri hakkında çok daha zengin bilgi vermektedir (Hüseyin, 2005, s. 76). Örneğin dönemin Osmanlı *Mühimme* defterlerini inceleyen B. Kütükoğlu barış safhası olan 1590-1612 yılları arasının savaş dönemi olan 1578-1590 devresine nazaran “kaynak ve malzeme bakımından mukayesesiz bir kırsırlık ve kifayetsizlik içinde olduğunu” yazmaktadır (Kütükoğlu, 1993, s. 5). Savaş zamanlarına ait daha fazla birincil el kaynak olması doğal olarak sonraki araştırmaları da yönlendirmektedir. Bu kıt kaynaklara rağmen barış dönemlerinde Safevî elçilerinin Osmanlı başkentinde büyük bir hürmetle karşılandıklarını, karşılıklı yoğun ticarî ilişkiler olduğunu, Osmanlı topraklarını kullanan İranlı hacı ve tacirlere koruma sağlayan antlaşmalar yapıldığı da bilinmektedir (Kütükoğlu, 1993, ss. 6-7).

2.5. İmparatorluk Pratiği Açısından Safevî ve Bâbüir Devletlerinin Kuruluşlarının Karşılaştırılması

Bâbürlülerin Timur’un mirasını devralarak yeni bir imparatorluk kurdukları konusunda bir fikir birliği vardır. Ancak Safevîler konusundaki görüş bu ölçüde net değildir. Safevî devletinin bir imparatorluk mu yoksa sadece bölgesel bir güç mü? olduğu sorusuna cevap arayan R. Matthee,⁵⁸ Safevîlerin Andrew Newman’ın tanımıyla “İranî niteliklerin ön plana çıktığı ulusal nitelikte bir devlet mi yoksa dünya hâkimiyetini (cihanşümül) hedefleyen bir güç mü olduğunu” etraflıca tartışmaya açmıştır. Bu yazısında Matthee kuruluş aşamasından Çaldıran Savaşı’na (1514) kadar durmak bilmez bir fetih siyaseti yürütmüş olan Şah İsmâil’in düşüncesindeki egemenlik sınırlarını incelemekte ve eğer Osmanlı ordusu tarafından durdurulmasaydı fetihlerinin sınırlarını hangi ülkelere uzatmayı planladığını tartışmaktadır.

57Osmanlı-Safevî savaşlarının ve barış dönemlerinin seyri şu şekildedir: İlk çatışma ve birbirini karşılıklı tanımama dönemi 1501-1555 Amasya Antlaşmasıyla son bulmuştur. 1555-1578 arası ilk barış dönemi. Ardından 1578-1590 Ferhad Paşa antlaşmasıyla sona eren ikinci savaş dönemi. 1590-1603 arasında ikinci barış dönemi. 1603-1612 Nasuh Paşa Antlaşmasıyla biten üçüncü savaş dönemi. 1612-1623 üçüncü barış dönemi. 1623-1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla biten dördüncü savaş dönemi. Bundan sonra Osmanlılar ile Safevîler arasında önemli bir çatışma olmamıştır. 1639-1722 yılları arasında statüko ve barış korunmuştur.

⁵⁸ Rudi Matthee, “Safevî İran’ı Bir İmparatorluk muydu?” *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, (Aralık 2017), S. 3, ss.179-208.

Safevîler bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi kendisini bir şekilde Timurîlerin mirasçısı olarak görüp Timur'un topraklarına hâkim olmayı mı amaçlamaktaydı? Yoksa kendisini İslâm öncesi Sâsânî şahlarının mirasçısı olarak görüp İran sınırlarıyla yetinmek mi istemekteydi. Bütün İslâm dünyasını mı fethetmek niyetindeydi? yoksa Şiîler ve aile kültü için önemli olan üç kutsal mekânı (Necef, Erdebil ve Meşhed) devletine katmak onun için yeterli miydi? Tüm Şiîleri veya Müslümanların halifesi olma niyetinde miydi yoksa tarihe Büyük İskender ve Cengiz Han gibi büyük istilacı dünya hâkimi olarak geçmeyi mi amaçlamaktaydı? Matthee'nin sorduğu bu sorular bizim konumuz açısından da oldukça önemlidir.

Bilindiği üzere imparatorluklar büyük ölçüde etnik farklılıklar üzerine kurulur. Altıncı yüzyıl ortalarında, tarihçi Jordanes imparatorluğu çeşitli etnik grupların birleşmesi olarak tanımlamıştır (Ünlü, 2010, s. 251). İmparatorluğu çok farklı etnik toplulukları içeren, fetih yoluyla yaratılan, merkezi bir yönetim yapısına sahip siyasi bir birim olarak tanımlayabiliriz (Howe, 2015, s. 45). Bir başka imparatorluk tanımı ise şu şekildedir: “Bir imparatorluk çok uluslu bir devlet olmanın ötesinde, son derece merkezileşmiş, toprakları bölgelere ayrılmış, kültürel olarak farklılıkların görüldüğü; merkezileşme, parçalanma ve farklılaşmanın örtüştüğü bir devlettir.” Bu anlamda Pers, Roma, Moğol, Osmanlı, Habsburg ve İngiliz siyasi yapıları birer imparatorluktur (Şenses, 2019, s. 90). İmparatorluk “doğası gereği” liyakat usulünü esas almıştır. Roma’da, Bizans’ta ve Osmanlı’da yöneticiler en yetenekli kişiler arasından seçilmiştir.⁵⁹ Çünkü aksi halde imparatorlukların farklılığı yönetebilmesi ve ayakta kalabilmesi mümkün değildir. Aynı şekilde imparatorluklarda farklılıkları tanımaksızın bütünleşme gerçekleşemez. İmparatorluklar doğası gereği karma, heterojen her zaman olmasa da genel olarak hoşgörülüdür. Bu konularda Bizans, Roma İmparatorluğu’nu; Osmanlı her ikisinin takipçisi olmuştur. İmparatorluk kavramsallaştırılmasının emperyal motivasyonlarla ilişkisi büyüktür, çünkü emperyal genişleme öncülerinin çıkarlarını ve planlarını yansıtır.

Evrensel düzlemde unvanlar kullanılması Safevîlerin kuruluş döneminde evrensel bir imparatorluk ideolojisine sahip olduklarını doğrudan ispatlamamaktadır. Bunun için onların siyasal pratiklerine bakılmalıdır. Bilindiği üzere Safevîler, Osmanlılar ve Bâbürlüler gibi iki büyük imparatorlukla çağdaş ve komşu oldukları için genellikle onlarla kıyaslanmış ve bu üç

---

⁵⁹ Dündar Taşer, “Kanuni devrinde Türkiye’ye gelen Avusturya elçisi Busbeque’in padişahın etrafını ve Osmanlı ileri gelenlerini gördüm; bunların içinde mevkiini alın terinden, yeteneğinden, zekasından ve bilgisinden başka bir şeye borçlu olan tek adam yoktu” dediğini aktarmaktadır. Busbeque’e göre bu Türklerin önlerine çıkan engelleri aşabilmelerinin sıradır. Bkz: Mihriban Şenses, “İmparatorluk ve Ulus Devlet,” *Liberal Düşünce Dergisi*, (Yaz 2019), C. 24, S. 95, ss. 87-98.

devlet “Barut/Ateşli silahlar çağı İslâm imparatorlukları” olarak adlandırılmışlardır. Bu ilişkilendirmeye rağmen Safevîlerin, en azından Şah I. Abbas (Büyük Abbas) devrine kadar bir imparatorluk ideolojisine ve pratiğine sahip olup olmadıkları tartışmalıdır. Gerçi böyle bir ideolojinin Osmanlılarda da II. Mehmet (Fatih) devrinde şekillendiği iddia edilebilir. Ancak Osmanlılar da başından beri bu devletin bir imparatorluk olmasını sağlayan esnek tutumlar olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlılar kuruluş aşamasında çok dikkatli adımlarla sınırlarını genişletmişler, ele geçirdikleri ülkelerdeki mevcut dinî yapıya fazla müdahil olmamışlardır. İslâmî uygulamalar alanında da genellikle mutedil davranarak Hristiyanları, Abdalî, Babaî, Bektaşî vb. Heterodoks unsurları kendi idareleri altında toplayabilmişlerdir. Bâbürlüler için de benzer çıkarımlarda bulunulabilir. Zaten Timurîlerin devamı olarak bir imparatorluk kültürüne sahip olan Bâbürlüler, Hindistan’a adım attıkları andan itibaren çok farklı dinlerden topluluklarla ittifaklar kurma konusunda zorluk yaşamamışlardır (Sivrioğlu ve Yılmaz, 2015, ss. 511-512).

Bu açıdan bakıldığında Safevî örneği komşuları Osmanlı ve Bâbürlülerden tamamen farklı bir geleneği temsil eder. Öncelikle Safevîlerin kapsayıcı ve esnek bir siyasal geleneğe sahip Bâbürlüler ve Osmanlı hanedanının aksine militan ve dışarıya kapalı bir tarikat olarak tarih sahnesine çıktıkları hatırlanmalıdır. Safevîlere ait en eski tarihsel göndermelerden biri olduğu sanılan Venedikli seyyah/elçi Josaphat Barbaro, muhtemelen Şeyh Haydar’ın Kafkasya seferini tarif ederken “bütün Hristiyanların kadın, çocuk demeden katledildiklerini” söylemektedir (Barbaro, 2016, s. 97). Safevîlerin kendi tarihçilerince de devletin kuruluş aşaması hakkında yazılanlar pek farklı değildir. Erken kaynaklardan Şîrazî’nin *Tekmiletü’l Ahbar*’ında Safevîlerin ele geçirdikleri hemen her yerde intikamcı bir şiddet uyguladıkları övücü bir dille aktarılmaktadır. Sikkeler üzerine On İki İmam adlarının kazınması bile “Sünnî putların teberrâ baltası ile parçalanması” olarak görülmüştür (Şîrazî, 2019, s. 25). Bu intikamcı tutum esnasında kitlesel kıyımlar yaşanmıştır. Şîrazî şöyle anlatıyor: “Rayat-ı Celal (ihtişam bayrağı) ...Taht-ı Süleyman yaylasına gitti. 2 Aralık 1504’te Yezd’i muhasara için harekete geçti. Şehrin kendisini 20 günde aldılar. Diğer 20 günde de kaleyi alıp katliam yaptılar. Ardından... Gilekî’ye saldırdılar, Şah (İsmâil) katliam fermanı verdi. 7-8 bin kişiyi öldürdüler. 1 Şubat 1505’te İsfahan’a teşrif ettiler. Muhammed Kere (İsfahan hâkimi) yolda kendini öldürdü. Cesedini İsfahan’a getirip maiyetindeki bütün kadın ve erkekleri bu yılın Şevval’inde (Mart 1505) yaktılar. 918 (1513) senesinde Karaşi’de (Karşı) katliam yaptılar. 15 bin kişiyi öldürdüler” (Şîrazî, 2019, ss. 36,46). Farklı kaynaklarda da İsfahan’da 5 bin kişinin ve Fars bölgesinde Kaziruni tarikatının 4 bin müridinin öldürüldüğünü, Bağdat’ın fethi esnasında da

binlerce Sünnî'nin toplu katliama uğradığı belirtilmektedir (Matthee, 2017, s. 198). Tanıklıklara göre “Aliyyen Veliyullah” demeyen herkes kılıçtan geçirilmekteydi. Bu uygulamayı Şah İsmâîl'in daha sonraki savaşlarında da görüyoruz. Şah İsmâîl'in esir olarak ele geçirilenlere “Aliyyen Veliyullah” demelerini önerdiği, demeyeni öldürüp diyeni sağ bıraktığına dair çok sayıda anlatım bulunmaktadır.⁶⁰ Düşmanlarının demir kafeslere konulması, Şeybânî Han'ın kafatasından şarap içilmesi (Bitlisi, 1971, s. 149), Murad Bey Cihanşâhî'nin bedeninin kebab yapıp yenmesi gibi ekstrem örnekler bu şiddet siyasetini yansıtmaktadır (Bitlisi, 1971, s. 138).

Böylesine bir toplu cezalandırma ve tüm ülkede tek bir inancın dayatılması siyasetine ne Osmanlı'da ne de Bâbü'r devletinin kuruluş aşamasında rastlanmış değildir. Bu nedenle Safevî Devleti'ni bir imparatorluk olup olmadığını tartışırken öncelikle Safevîlerin kendilerinin bir imparatorluk olmak isteyip istemedikleri göz önüne alınmalıdır. Yoksa potansiyel olarak Safevî toprakları bir imparatorluk kültürü inşa etmek için yeterli kaynaklara sahipti. Başından beri Safevîler bürokraside Farsça konuşan kalem erbabının ve çeşitli İranî diyalektler konuşan tarımcı toplulukları yönetim altında tutmalarının yanı sıra askerî güç olarak büyük bölümü Anadolu ve Suriye'den gelmiş, Rumlu,⁶¹ Ustaclu,⁶² Şamlu,⁶³ Afşar, Kaçar boylarına dayanmaktaydılar. Devletin doğu sınırlarında da batıda olduğu gibi Türkmenler hâkimdi. Bu çeşitliliğe sonradan Lübnan ve Irak'tan gelen Şîî göçü eklenmiştir. Huzistan ve Irak'ta Sünnî ve Şîî Araplar vardı. Osmanlı sınırında Sünnî olmakla birlikte bazıları yine de Safevîleri destekleyen Kürt aşiretleri yer alıyordu. Doğuda Hindistan sınırında Sünnî Beluçlar

---

60 Şah İsmâîl'in Erdebil'e geldiği haberini alan 15 bin Süfî toplanıp Ali Han Sultan'ın evini basarak Şah İsmâîl'in yanına getirmişlerdir. Şah İsmâîl, Ali Han Sultan'a “gel benim sipehsehlârim (sipahi başı/komutan) ol, tek şartım var. Ali veliyullah diyeceksin” demiştir. Ali Han Sultan kabul etmeyince, Şah İsmâîl odun toplamalarını emretmiş ve Ali Han Sultan da dâhil Aliyyen Veliyullah demeyen herkesin yakılması emrini vermiştir. Bkz: İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlemârâ-yı Abbâsî*, (Çev: Ali Genceli), TTK Yayınları, Ankara, 2019.

61 Tokat, Sivas ve Amasya bölgesinden olan Rumlular Safevî tarikatının en eski müritlerinden olup geçmişleri Hacı Ali'ye kadar dayandırılmaktadır. Şah İsmâîl'in 1500'de Erzincan'a gelmesiyle ona katılan topluluklar arasında yer almışlardır. Bkz: Eralp Erdoğan, *Safevî Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 54.

62 Ustaclular Ulu Yörük taifesine mensuptu. Adını Ustaca adlı bir şahıstan alan Ustaclular Şeyh Cüneyd ve Haydar'ın müritlerinin büyük kısmını oluşturmuyorlardı. Şah İsmâîl'in ortaya çıkışının ilk yıllarında Erzincan'dan göç ederek Safevî ordusuna katılmışlardır. Bkz: Eralp Erdoğan, *Safevî Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 53.

63 Şah İsmâîl döneminin en büyük oymağı olan Şamlular Halep, Tarsus ve Bilad-ı Şam havalisinden idi. Şamluların Şeyh Cüneyd'den ber Safevî tarikatı'nın en eski müritlerinden oldukları bilinmektedir. Safevî Devleti kurulduktan sonra savaşlarda gösterdikleri başarılarından dolayı devlette önemli mevkilere getirilmeye başlanmışlardır. Bkz: Eralp Erdoğan, *Safevî Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 49.

yaşamaktaydı. 17. yüzyılda Safevî Devleti tebaasının üçte birinin Sünnî olduğu iddia edilmektedir (Matthee, 2017, s. 196). Kürtleri, Dağıstanlıları, Horasan Türkmenlerini, Beluçları ve Herat, Kandehar gibi Sünnî kentlerin halkını hesaba kattığımızda bu hesaplama doğru görünmektedir.⁶⁴ Gilan, Mazenderan bölgesi de farklı Şîî inançlara sahip ve İranî diyalektler konuşan karmaşık bir coğrafya idi. Yezd'de varlığını sürdüren Zerdüştiler, kuzeybatıda devletin sınırları genişledikçe Gürcü ve Ermenilerin yaşadıkları bölgeler devlet sınırları içine dâhil edildiği gibi toplu nüfus aktarmaları ve köle ticareti sonucu İran'ın büyük kentleri on binlerce Gürcü, Ermeni ve Çerkez unsurlarla dolmuştu. Özellikle I. Abbas devrinde çok sayıda Ermeni İsfahan'a yerleştirilmişti. Büyük kentlerin çoğunda Yahudi nüfusu mevcuttu.

Öte yandan Ermenilere karşı zaman zaman artan baskılar ve din değiştirmeleri konusunda yapılan zorlamalar bizi Safevîlerin bir imparatorluk ideolojisine sahip oldukları konusunda şüpheyi düşürmektedir. Örneğin, bu konuda en esnek dönemlerden biri sayılan Şah I. Abbas devrinde dahi Ermenilerin zorla Müslümanlaştırıldıkları/Şîîleştirildikleri görülmektedir. Münşî'nin anlatımına göre 1620'de Şah Abbas Ermenilerin gayrimüslim oldukları için Müslüman Lurların saldırısına uğramalarına üzülmüyordu. Bu nedenle “onların mabetlerinin mescide dönüşmesini ve buralarda ezan okunmasını, bu halkın sonunun hayırlı olmasını” arzu ediyordu. Ermenilerin Müslümanlaştırılması için Şah Abbas meşhur alim Natanzi'yi görevli kılmıştı. Münşî'ye göre Ermenilerin çoğu büyük bir coşku ile İslâm'ı benimsediler ancak keşiş ve papazların etkisinde kalan küçük bir grup da istemeksizin İslâm dairesine girdiler (Münşî, 2019, s. 56). Aynı şekilde Mazenderan'da yaşayan tüm Ermenilere de “İslâm'la şereflenmeleri çağrısı yapıldı. Onların çoğu samimi şekilde bazıları ise isteksizlik ve ikrahla İslâm zümreleri arasına girdiler” (Münşî, 2019, s. 57). Bildiğimiz kadarıyla böylesine merkezden planlanmış kitlesel din değiştirme zorlamaları Osmanlı Hristiyanlarına veya Hindistan Hindularına (Evrengzîb devri bazı geçici baskılar haricinde) hiçbir zaman uygulanmamış bir siyasetti.

İranlı tarihçi Abbas Amanat, İran'ın Safevîler eliyle Şîîleştirilmesi hakkında şunları yazmıştır: “On altıncı yüzyılın başları ile on sekizinci yüzyılın sonları arasında, Safevî İmparatorluğu ve halefi olan devletler, Batı Asya'da ayrı bir Şîî kimliğine sahip bir devleti

---

⁶⁴ Herat'taki Sünnîler 1512'de kentteki Kızılbaşları öldürecek kadar güçlüydüler. Bkz: Abdi Beg Şiraz, *Safevîler Tekmile'tül Ahbar, Başlangıçtan 1571'e Kadar Safevîlerin Tarihi*, (Çev: Hasan Asadi ve Şefaattin Deniz), Bilgi Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 47.

korumak için mücadele verdi. Özellikle başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere, batı ve doğu sınırlarındaki Sünnî güçlere karşı düşmanca bir tavır sergilediler. Nüfusun çoğu nispeten kısa bir süre içinde Şiîleştirildiği için, on altıncı yüzyılın “Mesihçi” devrimci hareketi, yavaş yavaş bir fıkıhçı sınıfının temsil ettiği şeriata dayalı bir inanca dönüştü. Safevîler ile iktidara gelen Kızılbaş Türk aşiret seçkinleri kademeli olarak etkisizleştirildi ve yerini bir beyaz askerî köle sınıfı aldı. Yine de aşiret geçmişinin bazı değişken özellikleri korundu” (Amanat, 2017, s. 31).

Sonuç olarak, Safevî Devleti fiili olarak bir imparatorluktu; ancak devletin kurumsal ve ideolojik yaklaşımının bu potansiyeli evrensel bir ideolojiyle kucaklayabildiğini iddia etmek oldukça zordur. R. Matthee, Safevîlerin son döneminde açık veya gizli-Sünnî kökenli bürokratların önemli görevlere gelebildiğinin altını çizmiştir (Matthee, 2017, ss. 202-203). Ancak bu oldukça tartışmalı bir konudur. Devletin hizmetine giren her birey gizli Sünnî veya gizli-Hristiyan da olsalar Şiî inancı benimser gözükmek zorundaydı. Bu yaptırım İslâm’a giren Ermeni ve Gürcü hanlara verilen “Ali Kulu Han” “İmam Kulu Han” gibi isimlerden de anlaşılmaktadır. Bu isimlendirmeler Osmanlıların devşirmeler için kullandıkları Sinan, Abdullah, Mehmet gibi isimlerden çok daha net bir kimlik belirtmektedirler. Ayrıca Safevî Devleti din değiştirmeden de Osmanlı hizmetine girebilen Eflak, Boğdan, Erdel vb. prenslerine benzer bir sistemi asla inşa etmemiş veya edememiştir. Benzer şekilde Osmanlılarda Sünnî olmayan, Bektaşî ocağına bağlı yeniçerilerinkine benzer bir askerî yapılanmanın da Safevîlerde karşılığı yoktur. Nitekim, Bâbürlülerde ordunun tahminen %20’sinin Hindulardan⁶⁵ oluştuğu ve Hindu-Müslüman komutan sayısının bazı dönemlerde eşit olduğu düşünüldüğünde, Safevî Devleti’nin bu iki komşusunun yanında oldukça “homojen” bir idarî kültür inşa ettiği rahatlıkla söylenebilir. Bu sistem içerisine elbette gizli olarak farklı eğilimlerde kişiler sızmış ve onlara da belli ölçüde müsamaha gösterilmiş olabilir, ancak bu durum hiçbir dönemde Osmanlı ve Bâbürlülerde olduğu gibi yasal bir statüye kavuşturulmamıştır.

---

⁶⁵ Bâbürlülerde Hindular saray ve orduda daha önce hiçbir Müslüman sultanlıkta elde edemedikleri mevkilere yükselerek Müslüman askerlere her yönüyle denk hale gelmişlerdir. Osmanlı ve Safevîlerde yalnızca yardımcı kuvvetler olarak görülen gayrimüslimler, Hindistan’da en yüksek rütbelere dahi getirilerek imparatorluk ordusuna komuta edebilmişlerdir. Örneğin Ekber’in aynı zamanda kayın biraderi de olan ve Emîrü’l Ümera rütbesi taşıyan Bhagwant Das (öl.1589), Penjab, Keşmir ve Afganistan’da fetihler yapmıştır. Bir dönem devletin maliyesini de düzenleyen Todarmal, Bengal’in ve Gücerat’ın fethinde görevlendirilmiştir. Afganistan’daki isyanı bastırmakla görevli ordunun başkomutanı Bîrbâl (1528-1586), 1578’de Bihar vilayetini vali (subahdar) olarak atanan ve Bengal’i fetheden Mânsingh (1550-1614) dönemin diğer önemli Hindu komutanlarından. Bkz: Ulaş Sivrioğlu ve Ercan Yılmaz, “Tarihsel bir Vaka Çalışması: “Siyasal Çoğulculuk Bağlamında Ekber Şah’ın Yönetim Anlayışı”, *Akademik Bakış Dergisi*, (Eylül 2005), Sayı 51, s. 512.

Bu şiddet politikası belki de Şah İsmâîl'in tüm ailesinin öldürülmesine verdiği bir tepki olarak yorumlanabilir; ancak Safevîlerin kuruluş aşamalarındaki bu şiddet eğiliminin yalnızca Şah İsmâîl'in ailesinin katlinin intikamını almak istemesinden beslendiğini iddia edemeyiz. Şîrazî, Safevîlerle o güne kadar hiçbir siyasi ilişkisi olmayan Herat Şeyhülislâm'ı Mevlâna Taftazanî veya Şair Mevlâna Benaî gibi ünlü kişilerin sadece Sünnî oluşundan dolayı öldürüldüğünü yazmıştır (Şîrazî, 2019, s. 44). Hatta bu şiddetin sadece Sünnîliğe dönük bir Şîî öfkesi olduğu da söylenemez. Şîrazî, Huzistan bölgesine hâkim olan ve Safevîlere göre “gulat Şîîliği” temsil eden Müşâ'sa'ların ortadan kaldırıldıklarını da sözlerine ekler (Şîrazî, 2019, ss. 40-41).

Bâbü İmparatorluğu medeniyeti, hümanizm, mezhepsel özgürlük ve mezhepsel taassup bakımından Safevîlerle karşılaştırılabilir. Safevî Devleti'nde kültürel durgunluk ve manevi fakirliğe sebep olan mezhepsel taassup vardı ama Bâbürlüler tasavvufa meyilliydi. İran, Hindistan'a göre nüfus olarak daha iyi durumdaydı. Safevî hareketi ile İran'a gelen Türkler İran'ın sosyal teşkilatına katıldılar. Onların büyük çoğunluğu yüksek sınıflardan/tabakalardan geliyordu. İran'da devlet ile dininin birlikteliği Safevîlerin uygun liderliği altında millî bir uyanışa sebep oldu. Bu, batı ve doğuda Sünnîlerle savaşta daha da pekişti. Yani mezhepsel savaşlar veya Sünnîlerle savaşlar millî bilincin yükselmesine katkı sağladı. Safevîler askerî bakımdan da Bâbürlülerden üstündü. Bizim bahse konu olan süre boyunca, Bâbürlüler Kandehar'da askerî başarı elde edemedi. Bâbü, Hümâyün, Ekber ve Şah Cihan Kandehar'ı hile ile aldılar. Sadece Kamran, Kandehar'ı askerî güç kullanarak aldı. Şah Cihan zamanında önemli hale gelen Kandehar savaşları Bâbürlülerin askerî zaafını ortaya çıkardı. Özellikle top ve kuşatma aleti bakımından eksiklikleri çoktu. Safevîler, Batı'da gelişmiş toplarıyla meşhur olan Osmanlı ile mücadele ediyor oldukları için topçuluk sistemini geliştirmek zorundaydı. Birinci Şah Abbas Avrupa'dan meşhur topçular getirtti. Şah Abbas ileri görüşlü ve vizyon sahibi bir insan olduğu için orduda geniş çaplı reformlar yaptı. Onun reformları saltanatı güçlendirirken aristokrasi zayıfladı ve Türkmenler yavaş yavaş saraydan uzaklaştırılmaya başlandı. 17. yüzyılda Bâbürlü imparatorluğu genişlik, ekonomik kaynak ve kültürel özgürlükçü bir siyaset bakımından daha önde olmasına rağmen askerî bakımdan Safevîlerden geri kalıyordu.

İKİNCİ BÖLÜM

SAFEVİ-ÖZBEK ÇATIŞMASI (16-17. ASIRLAR)

1. Şah İsmâil'in Özbeklerle Mücadelesi

Şah İsmâil'in İran'da tahta çıktığı sıralarda Şeybânî Han Türkistan'da gücünün zirvesine ulaşmış ve 1501'de Bâbü'r'den Semerkant'ı alarak kendisini Türkistan'ın Şah'ı olarak ilan etmişti. Şeybânî Han 1508'e kadar Türkistan'ın tamamı, Mâverâünnehir ve günümüz Afganistan'ının büyük kısmı ve Horasan'ın Kuzeyini ele geçirerek Batı ve Güney sınırlarından Safevî Devleti'nin komşusu olmuştu. Katı bir Sünnî anlayışa sahip olan Şeybânî Han Şiîleri düşman olarak görmekteydi. Bu nedenle 1509'da büyük bir orduyla Kirman'a saldırarak bu kenti yağmaladı (Mehdevi, 1996, s. 15). Bu sırada Şah İsmâil Şirevan'da savaşmakla meşguldü. Şah İsmâil'in Ziyaaddin Nurullah adında bir elçi aracılığıyla gönderdiği mektuba Şeybânî Han oldukça ağır ve hakaretamiz ifadeler içeren bir mektupla cevap verdi.

Bu mektuplaşmaların ardından Şah İsmâil 1510 yılı Baharı'nda büyük bir ordu toplayarak Horasan'a doğru yöneldi. Şah İsmâil'in üzerine doğru geldiği haberini alan Şeybânî Han Merv kalesine çekildi. Bu haberi alan Şah İsmâil yönünü Merv'e doğru çevirdi ve Merv kalesini kuşattı. Fakat kalenin düşürmenin oldukça güç olduğunu anlayan Şah İsmâil, bir hileye başvurarak kaçmış gibi manevra yaptı (Sefakiş, 2011, s. s. 60). Şah İsmâil'in kaçtığını düşünen Şeybânî Han kaleden dışarı çıkarak Şah İsmâil'in peşine düştü. İki ordu Aralık 1510'da Mahmudabad kasabasında karşı karşıya geldi. Şah İsmâil'in galibiyeti ile biten bu savaşta Şeybânî Han öldürüldü. Savaşın ardından Horasan, Kandehar, Herat ve Merv bölgesi Safevîlerin kontrolüne geçti. Şah İsmâil bu bölgelerde Şiîliği resmî mezhep olarak ilan etti. Şeybânî Han'ın ölümünün ardından oğlu Timur Sultan Semerkant'da tahta geçti. Buhara hâkimi kuzeni Ubeydullah Han Şah İsmâil'e elçi göndererek barış yapmak istediğini bildirdi (Mehdevi, 1996, s. 16). Şah İsmâil Özbeklerin bu talebine olumlu karşılık verdi ve Horasan'dan Azerbaycan'a döndü. Ancak Şah İsmâil'in batı sınırlarında Osmanlı ile meşgul olduğunu duyan Özbekler çok geçmeden Horasan bölgesine tekrar saldırdılar. Bu saldırılar Tahmasb dönemine kadar devam etmiştir.

2. Şah Tahmasb'ın Özbeklerle Mücadelesi

Şah Tahmasb'ın teorik olarak doğu sınırı meselesine hâkim olması beklenebilirdi zira babasının hükümdarlığı zamanında Herat şehrinde büyümüşü ve Horasan serdarı olarak vazife almıştı. Bu nedenle kardeşlerinden protokol olarak üstündü (Münşî, 2019, s. 51). Tahmasb ile birlikte doğudaki bürokrasinin tahta hâkim olduğu görülmektedir. Şah Tahmasb tahta

çıkıldığında on yaşındaydı. Şah'ın henüz küçük olması devlet yönetiminde bazı Kızılbaş beylerinin kolayca nüfuz kazanmasının önünü açtı. Nitekim nüfuz sahibi Kızılbaş beyleri önemli mevkilere getirildi. Dev Sultan, Emîrû'l-Ümerâ oldu. Celaliddin Muhammed Divan-ı Âli Naziri oldu. Emir Hüseyin İsfahanî ve Emir Muhammed Celaleddin Muhammed Esterâbâdî ile birlikte Sadaret'ten sorumlu kişiler olarak atandı. Horasan idaresi Durmuş Han'a bırakıldı. İktidarın birçok kişi arasında paylaşılması çok geçmeden bu kişiler arasında rekabet ve iç çekişmelere yol açtı (Sefakiş, 2011, s. 66). Bu kavgaları isyanlar izledi. Bazı tarihçilere göre bu isyanların sebeplerinden biri ülkede uzun süreden beri devam eden katı yönetim tarzı nedeniyle halkın rahatsız olmasıydı. Diğer taraftan Şah İsmâil'in beklenmedik ölümü ve yerine geçen Tahmasb'ın küçük olması Özbekleri Safevîler'e saldırımları için cesaretlendirmiş ve kalabalık Özbek güçleri Safevîleri sınır kentlerine akınlar yapmaya başlamışlardı. Tüm bu gelişmelerden sonra Özbeklerle mücadele, Şah Tahmasb açısından bir zorunluluk haline gelmişti.

Tahmasb bu savaşa mezhebî bir hüviyet kazandırmak için gece rüyasında Hz. Ali'yi gördüğünü ve kendisinden Özbeklerle savaş başlatmasını istediğini söyledi. Dev Sultan, Özbeklerle savaşmak için bir ordu toplayıp Horasan'a doğru yola çıktı ve başlarda küçük de olsa Özbekler'e karşı başarılar elde. Dev Sultan'ın 1524'te ölümüyle Çuha Sultan Emîrû'l ümerâ oldu. Onun ilk işi Horasan'da Özbeklerin sınırları geçmesini engellemek için sefer düzenlemek oldu (İsfahanî, 1993, s. 332). Bu esnada Özbek Ubeydullah Han gözünü Horasan'a dikmiş sürekli akınlar yapmaktaydı. Şah İsmâil'in ölüm haberi Orta Asya'ya ulaştığında Ubeydullah Han tüm Cengiz soyunu İran'a sefer için yardıma çağırıyordu (Jackson, 2006, s. 236). Bu çağrıya uyan kalabalık Özbek orduları Ceyhun Nehrini geçip Horasan'a girmişlerdi. Bu esnada Herat kalesi Şamlu Durmuş Han tarafından savunulmaktaydı. Özbek sultanları büyük bir orduyla Herat'ı muhasara altına aldılar (İsfahanî, 1993, s. 329). Ancak Herat'tan dışarı huruç harekâtı yapan Şamlu Durmuş Han eğlence meclisi düzenlemiş olan Özbek hanları basıp bozguna uğrattı. Ancak ertesi yıl 1524'te, Durmuş Han öldü ve Tekeliler ile Ustaclular arasında kan davası yeniden başladı. Bunu fırsat bilen Özbekler yine Herat'ı almaya karar verdiler. Özbekler 1528 yılında Herat'ı kuşattılar. Kuşatma yedi ay sürdü. Kızılbaşlara yardıma gelen Zeynel Han'ın öldürüldüğü haberi kuşatma altındakilerin moralini bozduğundan Özbekler son ve kesin bir hücumla kaleyi ele geçirmeye karar verdiler. Kaynaklarda farklı rakamlar telaffuz edilmekle birlikte Özbeklerin sayısı yaklaşık 80 bin idi. Kızılbaşların ise paralı süvariler hariç sadece 24 bin askeri vardı (Münşî, 2019, ss. s. 60-61). Ancak Safevîler, Avrupa (Frenk) üretimi toplarıyla Özbekleri bozguna uğrattılar (Sefakiş, 2011, s. 70).

Ubeydullah Han ve Köçem Sultan canlarını zor kurtardılar. Zaferden sonra Horasan'ın idaresi Şamlu Hüseyin Han'a tevdi edildi.

Harita 5: Safevîler ve Şeybânîler⁶⁶

⁶⁶ <https://www.tarihsinifi.com/wp-content/uploads/%C5%9Eeybaniler-%C3%96zbekler-SafevilerBab%C3%BCr1%C3%BCler-ve-Kazak-Hanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1.jpg>

Horasan Emirü'l Emiri olarak tayin etti ve kendisi Irak'a döndü (Blow, 2018, s. 93). Mirza'nın bölgeye getirilmesi Özbeklere dönük bir tehditti. 938 (1531/1532) senesinde Ubeydullah Han beşinci Horasan seferine başladı. Müzakereler sonucu Kızılbaş beyleri şehri teslim etmeye karar verdiler; ama Ubeydullah Han şart olarak alçak tuttuğu bir ipin altından eğilerek kentten çıkmalarını şart koşunca teslim olmayı reddettiler. Muhasara uzarken 939 (1532/1533) yılında Tahmasb kente yardım için sefere çıktı. Yolda Esterâbâd'ta Özbeklere rastladılar ve gördükleri herkesi kılıçtan geçirdiler (Münşî, 2019, s. 69). Ubeydullah Han da Buhara'ya çekildi. Kızılbaşlar kışı Herat'ta geçirip ertesi sene Özbek ülkesine girmeye karar verdiler. Hazırlık için silah ve top takviyesine başladılar. Ancak tam bu esnada Rum (Osmanlı) ordularının Irak ve Azerbaycan'a girdikleri haberi geldi. Tahmasb Herat idaresini halkın pek hoşlanmadığı Tekelilerden alıp Şehzade Sam Mirza'ya verip süratle Irak'a döndü (Tahmasb, 1964, s. 16).

Safevî-Osmanlı çatışmasını haber alan Ubeydullah Han hemen bu fırsatı değerlendirip Horasan'a öncü kuvvetler yollamaya başladı. Özbekler bir kez daha Herat'ı kuşattılar. Herat hâkimi Şamlu Halife Sultan, şehir halkını silahlandırıp Özbekleri karşılamaya hazırlandı ancak çarpışma başladıktan kısa bir süre sonra yenildi (Münşî, 2019, s. 71). Herat'ta kalan az sayıda Kızılbaş şehrin müdafaasız olduğunu gördü. Meşhed'teki Sûfiyan Halife'den yardım istediler. Ubeydullah Han 942 (1535/36) yılında Meşhed'i kuşatma altına aldı. Bu esnada Herat'ta olan Sûfiyan Han savaş kararı almıştı (Rumlu, 1978, s. 287). Savaşta yenilen Sûfiyan ve adamları harap bir kaleye sığındılar ve öldürüldüler. Herat'a yürüyen Özbek ordusuna karşı savaşmak istemeyen şehir halkı gizlice Özbeklere haberci gönderdiler. Beş aylık bir kuşatma sonunda şehrin zenginlerinden biri 300 kadar Özbek'i gizlice kentte soktu. Özbekler içeri girince Kızılbaşlar iç kaleye çekildiler ve tüm şehir yağmalanmaya başladı. Ubeydullah Han bu yağmaya engel olmaya çalıştıysa da adamlarını durduramadı. Ancak sükûnet sağlandıktan sonra şehri imar etmeye çalıştı ve 14 ay bu kentte kaldı. Münşî İskender Bey Herat'ta bu günlerde hemen her gün birkaç kişi râfizi/Şîî olma suçlamasıyla öldürüldüğünü aktarmaktadır.

Ubeydullah Han 943 (1536/37) senesinde Meşhed'i de almak için yola çıkmıştı ancak yolda Şah Tahmasb'ın üzerine doğru geldiğini öğrendi. Cengiz soyundan beyleri toplayarak ne yapmaları gerektiğini sordu ve beyler geri çekilelim deyince Belh üzerinden Buhara'ya döndü. Böylece Herat yeniden Safevîlere bırakıldı. Şah Tahmasb burayı yine bir oğluna (Muhammed Mirza) verdi yanında da yine Tekelilerden Muhammed Han'ı lâlâ ve Horasan Emirü'l-

Ümerâsı⁶⁷ olarak bıraktı (Münşî, 2019, s. 66). Bundan sonra Şah Tahmasb çok ilginç bir karar alarak Sam Mirza'nın Kandehar'ı fethi projesini tamamlama hevesine kapıldı ve kenti kuşattı (Jackson, 2006, s. 244). Şehrin Bâbürlü valisi direnemeyeceğini bildiğinden kenti ona teslim etti. Münşî'ye göre Şah Tahmasb'ın bu şekilde hareket etmesine sebep olan şey Bâbürlülerin kardeşi Sam Mirza'ya savaş açmalarına sinirlenmiş olmasıydı. Kandehar'ın fethi Özbeklerin moralini bozdu ve Safevîlerin doğuda güçlendiğinin bir kanıtı olarak görüldü. Belh, Semerkant ve Buhara gibi Özbek hanlarının idaresindeki kentlerden tebrikler ve hediyeler yağdı (Münşî, 2019, s. 75). Bu esnada artık yaşlanmış olan Ubeydullah Han Horasan'a sefer düzenlemeyi bıraktı. 946 (1539/40) senesinde ölümüyle Horasan savaşlarının ilk perdesi kapanmış oldu. Tarih kitaplarında Tahmasb'ın katı ve aşırı mezhepçi bir kişiliğe sahip olduğu yazılmaktadır. Birçok eşyayı haram olarak gördüğü, yemeğinden artanları suya ve ateşe attığı rivayet edilir. Davetlerde asla yemek yemez, şarap içmezdi (Rumlu, 1978, s. 638). Ancak buna rağmen Tahmasb'ın Özbeklerle çatışmalarının altında yatan tek sebebi mezhep olarak görmek doğru bir değerlendirme olmayabilir. Zira Ubeydullah Han liderliğindeki Özbekler, İran'ın içlerine doğru genişleyerek stratejik bölgeleri, ticaret ve zenginlik merkezlerini elde etmek istiyorlardı. Örneğin Horasan İran'ın tarım ve ticaret alanında en önemli bölgelerinden biriydi. Bu dönemde Safevî tebasındaki bazı rahatsızlıklar ve iç karışıklıklar da Özbeklerin bu bölgelere yönelik iştahını kabartmaktaydı.

3. Hüdâbende (1578-1587) Döneminde Safevî-Özbek Çatışması

II. Şah İsmâil'in ölümünden sonra neredeyse tahta çıkacak şehzade kalmamıştı. Zira gaddarlığıyla bilinen II. Şah İsmâil kör kardeşi Muhammed Hüdâbende dışında tüm şehzadeleri katletmişti. Hüdâbende'nin kör olması dolayısıyla tahta çıkmasını istemeyenler vardı. Öte yandan II. Şah İsmâil döneminde pasifize edilen kız kardeşi Peri Han Hanım fırsattan faydalanarak gücü tekrar ele geçirmek istiyordu. Nihayet Hüdâbende'nin tahta çıkması üzerinde uzlaşıldı ve Hüdâbende Şubat 1578'de Safevî tahtına çıkarıldı (Sefakiş, 2011, s. 85). Hüdâbende'nin kör olmasının yanı sıra yumuşak bir kişiliğe sahip olması etrafındaki birçok isme ülke yönetiminde söz sahibi olma fırsatı sunmaktaydı. Nitekim Hüdâbende'nin tahta çıkmasıyla birlikte eşi Mehd Ulya ülkenin idaresini eline aldı. Büyük oğlu Hamza Mirza'yı ordunun başına getirdi. İlk icraatı Şah'ın kız kardeşi Peri Han Hanım'ı öldürtmek oldu. İkinci icraatı da olası bir tehlikenin önünü almak için II. Şah İsmâil'in henüz küçük yaşta olan oğlunu

---

⁶⁷ Hz. Ömer döneminden itibaren çok yaygın olmamakla birlikte ordu kumandanını ifade eden bir unvan olarak kullanılmıştır. Emîrû'l-ümerâ Safevîler devrinde Kızılbaş birliklerinin başkumandanıydı. Bkz: Hakkı Dursun Yıldız, "EMÎRÜ'L-ÜMERÂ", İslâm Ansiklopedisi, Cilt 11, DİA, İstanbul, 1995, s. 158-159.

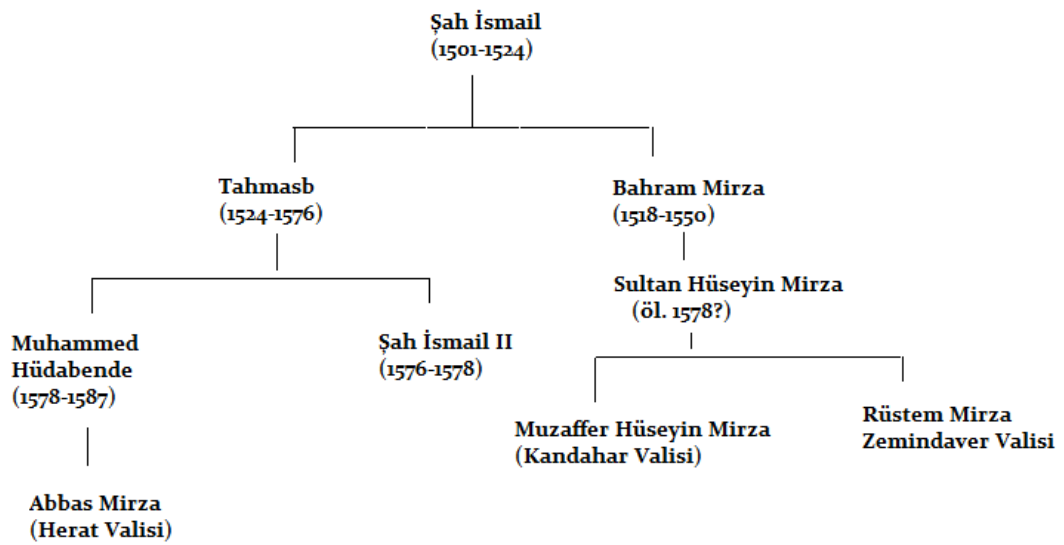
öldürmek oldu. Mehd Ulya toplam 18 ay ülkeyi fiilen yönetti. Mazenderan'da yerel bir hâkimin kızı olan Mehd Ulya soyunun Şîilerin dördüncü İmamına dayandığını iddia ediyordu. Mehd Ulya Kızılbaşlar yerine Taciklerin devlet yönetiminde üst mevkilere gelmelerini istiyordu. Bu durum Kızılbaşları oldukça rahatsız etmiş durumdaydı. Sonunda Kızılbaş ileri gelenleri Temmuz 1579'da Şah'a bir mektup yazarak eşinin ülke yönetiminden el çekmesini istediler (Blow, 2018, s. 57). Ayrıca mektupta Mehd Ulya'nın Adilgaray Han adında bir kişiyle gizli ilişkisi olduğunu öne sürdüler. Bununla yetinmeyen Kızılbaşlar Sarayı basarak Mehd Ulya'yı Şah'ın gözleri önünde katlettiler (Sefakiş, 2011, s. 86). Hüdâbende'nin zayıf yönetim tarzı nedeniyle hemen her gün ülkenin bir bölgesinde isyan çıkıyordu. Ülkedeki istikrarsızlık ve Şah'ın zayıf yönetimi Osmanlı'nın Azerbaycan ve Gürcistan ve Özbeklerin de Horasan'da büyük topraklar kazanmalarını kolaylaştırdı.

Hüdâbende'nin ülkeyi idare edemediği bu yıllarda (1579) yerel hanların gücü giderek arttı. Merkezî idarenin tuyullarına (timar) el koyduğu ve başkalarına verdiği için kızgın olan Horasan beylerinin çoğu Ali Kulu Han etrafında toplanmış durumdaydı. Bunlara Abbâsî ordusu denmekteydi (Felsefî, 1968, s. 117). Yeğen Şah Kulu Sultan'ın oğlu Mürşid Kulu Han da bu ittifakı destekliyordu. Horasan emirleri Osmanlılarla savaşların devam ettiğini eğer Horasan'da şehzade Abbas etrafında bir birlik görüntüsü vermezlerse Özbeklerin hemen harekete geçeceği düşüncesindeydiler. Bu sebeple kendilerine Ali Kulu Han'ı hanlar hanı seçtiler (Münşî, 2019, s. 302). Bir tek Meşhed hâkimi Murtaza Kulu Han bunu kabule yanaşmadı. Türkmenlerin Pürnak oymağından olduğundan Tekelü,⁶⁸ Ustaclu ve Şamlu oymaklarına karşı güven de duymamaktaydı. Ali Kulu Han'ı hanlar hanı ilan eden zümreyi padişaha karşı asilikle suçladı. Kendisine ise Şahseven demektedir. Böylece iki grup arasında savaş çıktı. Ali Kulu Han etrafında birleşen Horasan emirlerine karşı Murtaza Han'ı da merkezle arası iyi olan Nişabur hâkimi Rumlulardan Derviş Muhammed, Türkmen Süleyman Halife, Cam hâkimi Afşarlardan Şah Kulu Sultan ve Kaçarlardan Budak Han desteklemekteydi. Yani savaş aslında Tekelü, Şamlu, Ustaclu ittifakına karşı Türkmen, Kaçar ve Afşar ittifakının karşı karşıya gelmesiydi. Savaşın sonunda Türkmenler (Murtaza Han taraftarları) yenildiler. Horasan emirleri Meşhed'i kuşattılsa da alamadılar. Bunun üzerine Mürşid Kulu Han bir süreliğine Nişabur'u ele geçirdiyse de sonradan bu kent sürekli taraf değiştiren Rumlulardan

---

⁶⁸ Menteşe, Aydın, Saruhan bölgesinden gelen Tekelüler 906 (1500-1501) yılında Şah İsmâil'e katılarak devletin kuruluş sürecinde önemli rol oynamışlardır.

Derviş Muhammed'in çabalarıyla ellerinden çıktı. Meşhed kuşatması haberleri Tebriz'e ulaştığında (1588) saray Ustaclu ve Şamlu oymaklarını isyanla suçladı. Buna karşı çıkan Şamlu ve Ustaclu ileri gelenleri Horasan'da yaşananın her zamanki bir oymak kavgası olduğunu bunun devlete isyan olarak kabul edilemeyeceğini söylediler (Münşî, 2019, ss. 305-306). Olaylar tüm ülkede bir Kızılbaş kavgasına doğru ilerlemekteydi. Bütün Şamlu ve Ustacluların ihanetle suçlanması Meşhed'de yaşananlarla hiçbir ilgisi olmayan Ali Kulu Han'ın babası Hüseyin Kulu Sultan'ın öldürülmesine neden oldu.

Meşhed hâkimi Murtaza Kulu Han ile Ali Kulu Han savaşı devam etti. Savunma hazırlıkları yapan Murtaza Kulu Han önce zenginlerin mallarına el koyarak ordu topladı. Bu para da yetmeyince İmam Rıza türbesinin altın gümüş kandillerine el koydu (Münşî, 2019, s. 329). Ali Kulu Han Meşhed'den önce Nişabur'u kuşattı ve "Abbâsî ordusu" Murtaza Han yanlılarını bozguna uğrattı (Felsefî, 1968, s. 68). Hüdâbende'nin sarayında tüm Ustacluları asi kabul ettiklerinden dolayı Ustaclular da Abbas Mirza'yı tahtta çıkarmaya karar verdiler. Böylece Ali Kulu Han ve çevresindekiler Abbas Mirza'yı Şah Abbas adıyla Horasan'da tahtta çıkardılar (Sefakiş, 2011, s. 89). Bu olay duyulduğunda herkes şaşırды zira Safevî tarihi boyunca böyle bir tahta çıkış ilanı duyulmuş şey değildi. Bu heyecana rağmen Ali Kulu Han'ın ordusu Nişabur'u alamadı ve Herat'a döndü (Münşî, 2019, s. 332). Horasan'da Abbas'ın şahlığı ilan edilince buna muhalif olanlar Hüdâbende'nin yanına Kazvin'e geldiler ve bu isyanın bastırılmasını istediler. Bu savaşın Özbeklere yarayacağını savunanlar çoğunlukta

olmasına rağmen Horasan’a bir sefer düzenlenmesi kararı çıktı. Ustaclu ileri gelenleri öncelikle gidip Ali Kulu Han ve Mürşid Kulu Han’a isyan yolundan vazgeçmeleri nasihatinde bulundular (Felsefî, 1968, s. 69). Kızılbaş büyükleri son ana kadar kardeş kavgasını durdurmak için uğraşmaktaydılar. Bu esnada Mürşid Kulu Han Türbet Kalesi’nde kuşatılmıştı. Böylece Mirza Selman’ın idare ettiği Hüdâbende’nin ordusu önce bu kaleyi alıp sonra Herat’a yürüme kararı aldı. Kuşatma topları hazırlandı. Tekelü ve Zulkadirli Türkmenler kaleyi almak için hayli çaba sarf ettiler. Altı ay süren kuşatmadan hiçbir sonuç çıkmadı. Hatta kuşatıcıların bir kısmı taraf değiştirip isyancılara katıldılar. Sonunda barış görüşmeleri başladı ve çatışma sona erip ordu Herat’a doğru yöneldi. Mürşid Kulu Han işi sonraya bırakıldı. Kaynaklara göre Horasan ordusu 7-8 bin kişi kadardı oysa isyanı bastırmak için toplanan ordu bunun on katıydı (Münşî, 2019, s. 338). Ancak Ali Kulu Han bu ordudan çekinmiyordu zira Türbet’i altı ayda alamayan ordu Herat’ın muazzam surları karşısında bir şey yapamazdı. Ancak Ali Kulu Han Herat’a çekilmekte gecikti ve iki ordu Guriyan’da karşılaştı. Horasan ordusu yenildi. Ancak Ali Kulu Han Herat’a kaçmayı başardı. Bu savaşta Tekelülerin diğer Kızılbaşları öldürmek istemelerindeki acelecilikleri tepki topladı. Özellikle Mirza Selman’ın tüm esir Kızılbaş reislerini öldürtmeye çalışması kendi ordusunda rahatsızlığa sebep oldu.

Savaş esnasında Ali Kulu Han ve Mirza (Şah) Abbas’ın temasları kopmuştu. Her ikisi de diğerine ne olduğunu merak ediyorlardı. Ancak gece bastırınca her ikisi de maiyetleriyle birlikte Herat’a ulaşmışlardı. Aslında Murtaza Kulu Han da onlardan önce Herat’a ulaşmak ve kenti ele geçirmekle görevlendirilmişti ama zamanında yetişemedi (Felsefî, 1968, s. 72). Hüdâbende’nin ordusu Herat’ı kuşattı. Kuşatma esnasında ordunun komutanı Mirza Selman aşırı bir buyurganlık ve kan dökücülük yapıyordu. Sonunda Kızılbaş reisleri Mirza Selman’ın “Tacik olduğu, hiçbir Kızılbaş oymağına dâhil olmadığı” gerekçesiyle öldürme kararı aldılar (Münşî, 2019, ss. 342-343). Daha önce de sözünü ettiğimiz bu olay Safevî ordusunda bir Türkmen oymağına bağlı olmadan yükselmeyeceğini göstermektedir.

Mirza Selman’ın ölümüyle barış görüşmeleri başladı (Felsefî, 1968, s. 76). Ali Kulu Han padişaha (Hüdâbende) bağlı olduklarını kendilerinin Mirza Selman’a karşı isyan ettiklerini söyleyerek af diledi. Abbas Mirza yine Horasan hâkimi olarak tanındı. Tekelülerin intikam isteklerine rağmen her iki taraftan da yeterince akrabanın öldüğü söylenerek savaş yanlıları susturuldu. Bu esnada Osmanlı ordusu Ferhad Paşa liderliğinde büyük bir sefer başlatmıştı. Doğudaki hadiselerin uzaması hiç kimsenin işine gelmiyordu. Ali Kulu Han’ın isteği doğrultusunda, Murtaza Kulu Han Meşhed hâkimliğinden alınıp Esterâbad’a gönderildi (Felsefî, 1968, s. 77). Böylece ikilinin Şamlu-Ustaclu ittifakı zafere ermiş oluyordu. Ancak bu

zaferden sonra eski müttefiklerin arası giderek açılmaya başlamıştı. Gerilim savaşa kadar vardı. Ancak her iki taraf da kaderini Abbas Mirza'ya bağlamış durumdaydı. Sonuçta çarpışmayı Ali Kulu Han kaybedince Abbas Mirza için bir şey değişmedi. Bu sefer Mürşid Kulu Han, Abbas Mirza'nın lâlâsı olup onu Meşhed'e götürdü ve tüm Horasan'ı onun adına idare etmeye başladı. Ali Kulu Han ise sadece Herat'a sıkışmış olarak kalmıştı (Münşî, 2019, ss. 362-363). Mürşid Kulu Han, esir Şamlu reislerini serbest bıraktı, intikam peşinde olmadığını söyledi ortamı yumuşatarak Ali Kulu Han'a olayların kaderin işi olduğunu savaşı sonlandırmak gerektiğini belirtti (Münşî, 2019, s. 363). Safevîler Devletindeki bu iç karışıklıklar Özbekler'i sınır kentlerine saldırmak için cesaretlendirmekteydi.

Mürşid Han'a kızgınlık içinde olan Ali Kulu Han, Özbek Abdullah Han'a elçiler göndererek (1589) onun hizmetine girmek istediğini söyledi. Bu habere çok sevinen Abdullah Han da büyük bir ordu ile Herat önlerine geldi (Felsefi, 1968, s. 126). Özbek ordusu Herat önlerine gelip Ali Kulu Han'dan kentin teslimini istediler ve karşılığında isterse Abdullah Han adına kenti idare etmesini isterse Bedaşan taraflarında istediği bir mülkün kendisine verileceğini söylediler (Felsefi, 1968, s. 434). "Ali Kulu Han bunun üzerine sıkıntıya düştü. İster istemez çaresizlikten yaptığı bu dostluk teşebbüsünden çok pişman oldu. Kızılbaşların Özbeklerle geçinip gitmelerine imkân olmadığını biliyordu. İran şehirlerinin en büyüklerinden olup cennete bile gıpta ettiren Herat şehrinden de vazgeçemiyordu." (Felsefi, 1968, s. 128). Irak halkına da güvenemediği halde kaleyi muhafaza etmeye karar verdi. Abdullah Han da kolay bir zaferle Herat'ı elde edemediğine çok üzüldü. Büyük bir hiddete kapılıp şehri muhasara altına aldı. Bu haber üzerine Mürşid Kulu Han da Meşhed'ten bir orduyla ayrıldı ancak amacının Özbeklerle savaş mı yoksa gidip Irak'ta (Irak-ı Acem) Abbas Mirza'yı tahtta çıkarmak mı olduğu anlaşılamadı.

İskender Bey Münşî'ye göre, savaş esnasında dinî ideoloji de ön plandaydı. Örneğin Şiî alimlerden Mevlâna Abdullah Şusteri 1579 yılında Özbekler Meşhed'e hücum ettiklerinde onlara esir düşmüştü. Horasan'a götürülen Şusteri ile oradaki âlimler arasında birçok tartışma oldu. Burada Şusteri Şiî olduğu halde kendisinin Şâfi gibi gösterip takiye etmişti. Ancak Münşî, "Mâverâünnehir'in pis ve mutaassıp Hanefileri (Özbekler) o hayırperver alimi bıçaklarla parçalayıp bununla da yetinmeyerek mübarek cesedini Buhara meydanında yaktılar" demektedir (Münşî, 2019, s. 179).

4. Şah Abbas Devrinde Safevî-Özbek Çatışması

Şah Abbas, Mürşid Kulu Han'ın nezaretinde büyümüşü. Şah Abbas'ın Meşhed'de olduğu sıralarda Kızılbaş ileri gelenleri ona yakın olmak için bir rekabet içindeydiler. Zira gelecekte Şah olarak gördükleri Abbas Mirza'ya yakın olarak kendi siyasi geleceklerini teminat altına almak istiyorlardı. Burada en çok rekabet Herat hâkimi Ali Kulu Han Şamlu ile Meşhed Hâkimi Mürşid Kulu Han Ustaclu arasındaydı (Sefakiş, 2011, s. 94). Hüdâbende'den artık umudu kesen Kızılbaş beyleri Şah Abbas'ın bir an önce payitahta dönerek tahtı devralmasını istiyorlardı. Bir mektup göndererek Abbas Mirza'nın payitahta gelmesini istediler. Meşhed'de olan Abbas Mirza mektubu alır almaz Kazvin'e doğru yola çıktı ve Mürşid Kulu Han'dan beraberindeki orduyla kendisine katılmasını istedi. Böylece taht hiçbir kavga ve direniş olmadan Şah Abbas'a devredildi.

Şah Abbas tahta çıktığında İran iki taraftan saldırı altındaydı. Osmanlılar İran'ın bir kısmını ele geçirmiş ve Nihavend'e kadar gelmişlerdi. Diğer taraftan Özbekler Horasan'ı ele geçirmişlerdi. Buna ek olarak içeride de bazı gruplar birbirleriyle savaş halindeydi. Kirman, Fars ve Yezd'de isyanlar başlamıştı. Şah Abbas tahtta çıkarıldığında Ali Kulu Han'ın hatası üzerine Özbekler 1588'de Herat'ı kuşatmış durumdaydılar (Sefakiş, 2011, s. 89). Meşhed hâkimi Mürşid Kulu Han Ali Kulu Han'la arası bozuk olması nedeniyle yardıma gitmedi. Kentin Şamlu boyundan askerleri Herat'ı savunurken Münşî'nin deyişiyle “nankör Horasanlılar” Özbek Abdullah Han'la işbirliği yaptılar ve kalenin zayıf yanları hakkında Özbeklere bilgi verdiler (Münşî, 2019, ss. 13-15). Bu “ihaneti” Herat'ın Sünnî halkının Özbek egemenliğini tercih etmesi olarak görebiliriz. Sonunda dış kale Özbeklerin eline geçince anlaşma yapıldı ve silahlarını bırakan Kızılbaşlar kaleden dışarı çıktılar. Ancak anlaşmayı bozan Özbekler, onlara saldırdı ve Ali Kulu Han ve diğerlerini öldürdüler (Sefakiş, 2011, s. 90). Ardından Abdullah Han, bütün Kızılbaşların öldürülmesini emretti. Kentte çok büyük bir katliam oldu ki Münşî'ye göre “Kızılbaş olmayan hatta onların muhalifi Özbeklerle aynı mezhepten olan Tacikler de “râfîzî” diye katledildi. Kim biriyle eski bir düşmanlığı varsa onu râfîzî diye ihbar ediyordu. Dindar Haneffî kadıları da derhal o kişinin öldürülmesi yönünde fetva veriyordu. Bu katliam Semerkant'ın ileri gelenlerinden Mir Baba Kükeltaş'ın Abdullah Han'ı durdurmasıyla son buldu. Katliam durduktan sonra Şamlu aşiretinin bütün kadın ve çocukları esir edilip Mâverâünnehir'e götürüldü (Felsefî, 1968, s. 126).

Tablo 2: *Şah Abbas'ın portresi*⁶⁹

Abdullah Han, Herat'ı aldıktan sonra Meşhed'i ele geçirmeyi hedefledi (Felsefi, 1968, s. 128). Özbekler İmam Rıza vakfına ait arazileri yağmalamaya başladılar. Şîî imamlar İmam Rıza'nın vakıf mülklerinin yağmalanmasını şikâyet ederek Özbek alimlerine bunun durdurulması için bir mektup gönderdiler ve “Müslümanların, Müslüman mallarının yağmalanmasının caiz olmadığını” söylediler. Buna cevap olarak Özbek alimleri, “Kızılbaşların Müslüman olmadıklarını Şeyheyn (Ömer ve Ebubekir) ve Hz. Ayşe'ye sövdüklerini, Şîîlerin kafir ve mallarını yağmalamanın da caiz olduğu” şeklinde cevap verdiler (Münşî, 2019, ss. 17-19). Bu mektuba karşılık Şîî ulema adına Mevlâna Muhammedi Rüstemdari “ilk üç halifeye karşı çıkmanın kişiyi dinden çıkarmadığını; tam aksine ve adı geçen üç halifenin küfür ve delalet içinde olduğunu” savunan bir cevap yazdı (Münşî, 2019, ss. 21-29). Karşılıklı ithamlar Gazzali, İbn-i Sina vb kaynaklar kullanılarak devam etmiştir. Bu mektuplaşmalar bize savaşın ideolojik boyutta da devam ettiğini göstermektedir.

Ali Kulu Han'ın ölümü Şah Abbas'ı üzüntüye boğdu ve intikam için Horasan'a bir sefere çıkmasına yol açtı. Ali Kulu Han'a yardım etmemekle suçlanan dönemin Divan-ı âla veziri olan Mürşid Kulu Han yolda Şah Abbas'ın emriyle idam edildi (Felsefi, 1968, s. 144). Kardeşi İbrahim Han da Meşhed hâkimliğinden azledildi. Yerine Emet Han getirildi. Şah

---

⁶⁹ <http://www.carolinemawer.com/whats-new/shah-abbas-old/whose-view-of-shah-abbas/>

Abbas, Herat'ı geri almayı düşünmekteyse de Osmanlılarla çarpışmaların başlaması nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı.

4.1. Meşhed'in Kaybedilmesi (1590)

Şah Abbas'ın dönüşünün ardından Horasan'da beylikleri elinden alınmış memnuniyetsiz bir grup 1589'da Şah Abbas'ın henüz bir yaşındaki oğlu Hasan Mirza'yı tahta çıkarmak için bir ihtilal planladılar. Horasan'ın azledilmiş emirlerinden bazıları Şah Abbas'a isyan için Büst ve Zemindaver hâkimi Rüstem Mirza'nın yanına geldiler. Bazıları da Kandehar hâkimi Muzaffer Hüseyin Mirza'nın yanına sığındılar. Onları Şah Abbas'a karşı Hasan Mirza'yı tahtta çıkaracak isyana katılmaya ikna etmeye çalıştılar. Bu sırada Özbek Abdullah Han'ın oğlu Abdülmümin Han Belh'ten gelerek Meşhed'i kuşattı (Aydoğmuşoğlu, 2011, s. 164). Abdülmümin Han'ın ordusunda kuzeni Yetim Sultan, Herat hâkimi Mir Baba Kükeltaş, Belh, Şibirgan, Andhond, Faryab ve Kıpçak Hazaraları da vardı (Münşî, 2019, s. 44). Özbek ordusunun bir kolu da Nişabur'u kuşattı ancak kenti alamadılar. Nişabur hâkimi Mir Mahmud elçiler göndererek Nişabur'un Meşhed'e bağlı bir kale olduğunu Meşhed'i kim ele geçirirse ona bağlanacaklarını söyledi. Bunun üzerine Abdülmümin Han Meşhed'i kuşatmış olan Kükeltaş ve Yetim Sultan ile birleşti. Kızılbaşlar dört ay boyunca yardım bekleyerek kenti savundular. Sonunda teslim olmaya karar verdiler. Ancak yollanan elçiler kalenin önünde öldürüldüler.

Abdülmümin Han Meşhed'i kuşattığında Budak Han ve çevresindekiler de Şehzade Hasan Mirza'yı tahtta çıkarmak için Meşhed'i ele geçirmek üzere yola koyulmuşlardı. Emet Han onlara haber göndererek Özbek tehlikesine karşı birlik olmaları gerektiğini söyledi. Emet Han'a hak veren Budak Han Meşhed'e yardım etmeye karar verdi. Bu esnada Nesa, Bağbad Ebîverd (Türkmenistan) hâkimi (Cuci soyundan) Nur Muhammed Han da ordusunu toplayarak Abdülmümin Han'ın Meşhed'ten sonra kendisine saldıracağı endişesiyle ona doğru yürümekteydi. Ancak Kızılbaşlar Nur Muhammed Han'ın Abdülmümin Han'a yardıma geldiğini sandılar. Nur Muhammed Han Budak Han'a sadece kendi ülkesinin sınırlarını korumak için sefere çıktığını söylese de Kızılbaşlar ona inanmadılar ve onunla çarpıştılar ama büyük bir yenilgiye uğradılar. Aslında böyle bir niyeti olmadığı halde bu zaferden çıkar elde etmek isteyen Nur Muhammed Han, Abdülmümin Han'a ulak göndererek ona yardımcı olmak için Kızılbaşlarla savaştığını söyledi. Ancak Özbekler de ona inanmadılar. Ertesi sene Özbekler Merv, Nesa ve Ebîverd'i onun elinden alacaklardı. Sonunda Meşhed düştü ve Emet Han öldürüldü. Münşî, "Allah'tan habersiz Özbeklerin, şehirdeki halkı alimleri kılıçtan geçirdiklerini" yazıyor. Şîî tarihçilere göre bu ikinci bir aşure ve ikinci bir Kerbela günüydü.

Mevlâna Sâni şu beyti yazmıştır: “Eğer bugün bile Meşhed’in toprağını sıksalar, üzerindeki gemiyi Kerbela’ya götürecek kandan bir nehir akar” (Münşî, 2019, s. 47).

Münşî, şehrin yağmasını şu şekilde anlatır: “Ravza-yı Mukaddese’nin (İmam Rıza Türbesi) kandilleri, çinileri, muhteşem kütüphanesi yağmalandı. Binlerce el yazması Kuran Farsça, Türkçe ve Arapça İslâm dünyasının dört bir tarafından toplanmış kitaplar kitabın kadir kıymetini bilmeyen Özbeklerin elinde heba oldu. O aptallar bu paha biçilmez kitapları parçalayıp yırtıyorlardı. Bu cahil ve zalim Özbeklerin fitnesinin ateşi üç gün devam etti. Meşhed ulemasından pek azı hayatta kaldı. Ardından sağ kalanlar için azatlık parası topladılar. Çok sayıda esir kadın ve çocuğu da Maevraünnehir’e götürdüler. Onlara kölelik zilletini yaşattılar.” (Münşî, 2019, s. 47). Burada açık biçimde Özbeklerin Meşhed’e kafirlerden alınan bir kent gibi davrandıkları görülmektedir. Abdülmümin Han İmam Rıza Türbesi’nin kubbesindeki altınları dahi söktürmüştü (Aydoğmuşoğlu, 2011, s. 164). Cam, Haf, Guriyen, Fuşen ve daha birçok yer Özbeklerin eline geçti. Mir Mahmud bu olaylardan dolayı kaçtığı için Nişabur da Özbeklerin eline geçmişti.

4.2. Şah Abbas Devri Siyasetinde Bir Esneme Örneği Olarak Harezm Hanlarıyla İttifak

Şah Abbas devrinde hızlanan Özbek akınları Safevîleri yeni ittifaklar aramaya yöneltiyordu. Bunun için Bâbürlülerle ilişkilerin tazelenmesi gibi o güne kadar ilişkilerin kopuk olduğu Harezm bölgesinin yerel şahlarıyla da temaslar arttı. 998’de (1590/1591) Özbeklerin Meşhed’i almaları Ürgenç ve Harezm hâkimlerini kokuya sürüklemişti. Bu dönemde Harezm padişahı olan Hacı Muhammed Han’ın elçileri gelip Şah Abbas’tan Özbek tehdidine karşı yardım istediler. Şah Abbas önemli komutanlarından Ferhad Han’ı ona yardıma gönderdi ve ittifak yapıldı. Ardından Ferhad Han Nişabur’u kuşattı. Bölgedeki Bayat aşireti Türkmenleri de onun ordusuna katıldı. Ancak saraydan gelen emir ile Ferhad Han Kazvin’e döndü. Ferhad Han’ın Horasan’a döndüğünü duyan Abdülmümin Han Şibirgan, Andhod, Belh Özbeklerini toplayarak Bayat aşiretine saldırdı ve onları darmadağın etti. Tüm esirleri bilerek katlettirdi. Ardından İsfarayin Kalesi’ni kuşattı. Kale Ustaclu Kızılbaşları ve Kürt askerlerince savunuluyordu. Ama kuşatıcılar yanlarında top da getirmişlerdi. Kuşatmada Özbekler dört bin savaşçı kaybetmelerine rağmen sonunda kaleyi aldılar. Özbekler ardından Sebzvar, Mezinan, Cacerm, Şagan, Curbed civarlarını da ele geçirdiler (Münşî, 2019, ss. 86-88).

Harezm padişahı Hacı Muhammed Han’la kurulan ittifak Hacı Muhammed’in amcaoğlu Merv hâkimi Nur Muhammed Han’ın Abdullah Han’dan yardım istemesiyle istenen sonucu vermedi. Nur Muhammed Han Nesa ve Bağbad’ı Hacı Muhammed Han’dan almasına

yardım ederse Merv'i Özbeklere bırakacağına söz verdi. Bu ittifak üzerine Şah Abbas ile de Hacı Muhammed Han arasında ittifak kuruldu (1592). Böylece Harezmi-Merv çekişmesinde her iki taraf da farklı bir güçten destek almış oldu. Sünnî Harezmi Hanları ile ittifakın güçlenmesi Şah Abbas devri dış siyasetinde Safevîlerin Şiîlik yerine bölgesel güç siyasetini ön plana aldıklarını göstermektedir.

Merv'i almış olan Abdullah Han da iki ordu arasında sıkışıp kalmamak için Buhara'ya geri döndü. Böylece Nesa ve Derun ve Bağbad bölgesini alıp Nur Muhammed Han'a verme sözünü de tutmamış oldu. Bu sırada Abdülmümin Han kendi ordusuyla Nişabur önlerine gelmiş ve Şah Abbas'a bir ulak yollayarak Horasan'ı kendilerine terk etmesini, eskiden Uzun Hasan'ın Irak-ı Acemi Hüseyin Baykara'nın da Horasan'ı alarak kendi aralarında paylaşıp sulh yaptıklarını hatırlattı. Cevap olarak ise Safevîler Horasan'ın 100 küsur yıldır kendi irsi mülkleri olduğunu, Çağatay Padişahı Hüseyin Baykara ile Türkmen padişahı Hasan arasındaki antlaşmanın kendilerini ilgilendirmediklerini söylediler (Münşî, 2019, s. 96). Bu mektuplaşma bazı kaynaklarda Safevîlerin kendilerini Timurluların mirasçısı olarak gördükleri iddiasını da yalanlamaktadır.

Görüşmeler devam ederken Özbekler tarafından aldatıldığını düşünen Merv'in eski padişahı Nur Muhammed, Şah Abbas'la Çihil sütun'da bir ittifak anlaşması yaptı. Bu ittifaka rağmen Özbekler Nişabur'u Kızılbaşların ve İsfahanlı tüfekçilerin serbestçe çıkabilmesi şartıyla almayı başardılar. Abdülmümin Han bu işlerle uğraşırken babası Abdullah Han da Harezmi'yi fethetmekle meşguldü. Harezmi hâkimi Hacı Muhammed Han oğulları ve torunlarını da alıp Esterâbâd'ta Türkmenlere sığındı ve Şah Abbas'tan yardım istedi. Kazvin'e gelen Hacı Muhammed Han orada Şah Abbas'la görüştü hem o hem de eski rakibi Nur Muhammed Han böylece Şah Abbas'a sığınmış oldular.

4.3. Özbek Hanlarının Safevîlere Sığınması

I. Şah Abbas'ın son yıllarında ilginç bir hadise olarak ilk kez Özbek hanlarından Safevîlere sığınanlar olmuştu. 1010'da (1602/1603) Baki Han'a karşı ayaklanarak yenilen kalabalık bir grup Şah Abbas'a sığınmıştı. Aralarında Belh Divan Beyi Şah Hoca Cihângîr Han, Yar Muhammed Han gibi çok önemli emirler de vardı (Münşî, 2019, s. 428). Safevîlere sığınan Özbek beyleri Baki Han öldükten sonra I. Şah Abbas'ı Özbek ülkesine bir sefer yapmaya ikna etmeye çalışmışlardı. Nitekim Safevîlerin onayıyla Yar Muhammed Belh'e bir sefer düzenlemiş ama başarısız olmuştu. Safevîler kendilerine sığınan Özbek emirlerine çeşitli topraklar verdiler ve onları gittikleri yerlerde coşkulu kalabalıklarca dostça karşılanmalarını

sağladılar (Blow, 2018, s. 77). Münşî'den öğrendiğimiz kadarıyla bu beylere Şîî seremoniler dayatılmamıştı.

4.4. Veli Muhammed Han

Baki Han'ın ölümünden sonra Özbeklerin başına Veli Muhammed Han geçti. 1018 (1609/1610) yılında Özbek Han'ı Veli Muhammed dostluk ilişkileri kurmak amacıyla Safevîlere elçiler gönderdi. Veli Muhammed Han, kendine dönük isyancı emirlerin Safevîler tarafından desteklenmesine bir son vermek için Safevîlerle arasını düzeltmek niyetindeydi. Bu nedenle ilk kez karşılıklı dostluk elçileri gidip geldi (Blow, 2018, s. 79). Karşılıklı toylar düzenlendi ve yemekler yenildi.

Bu dostluk adımları Veli Muhammed Han için çok faydalı olacaktı; zira 1019 (1611/1612) yılında Veli Muhammed tahtını kaybettiğinde Merv'e gelerek I. Şah Abbas'la görüşmek istemişti. Veli Muhammed Han tahta çıktığında Semerkant'ı yeğeni İmam Kulu Sultan'a, Belh, Andhond ve Şibirgan çevresini ise onun kardeşi Nedir Muhammed'e vermişti (Münşî, 2019, s. 605). İki kardeş sonradan güçlerini birleştirerek Veli Muhammed Han'a karşı ayaklandılar. İsyan giderek büyüdü. Emirlerin çoğu isyancıların tarafına geçince Veli Muhammed Han çaresiz kendisine bağlı kalmış 300 atıyla Merv'e gelip Safevîlerden sığınma talep etmişti. Merv'de 20 gün ağırlanan Veli Muhammed için gittiği her yerde resmî törenler ve şöenler yapılmasına dair saraydan bir ferman gelmişti. Dönemin tanıklıklarına göre Veli Muhammed Han'ın geçeceği yolların üzerindeki vilayetlerin hâkimleri ve valilerine fermanlar yollanıp onu her yerde saygıyla karşılamalarını ve ona karşı azami derecede hürmet göstererek, hiçbir şeyden kusur etmemeleri bildirildi (Aydoğmuşoğlu, 2011, s. 207). Örneğin İsfahan'ın tüm çarşısı, bütün binalar süslendi ve halk büyük bir coşku ile Han'ı karşıladı. İsfahan'da 20 bin tüfekçi Han'ı karşılama törenlerine katıldı. Çok sayıda şair Veli Muhammed'i övmüş, "Türkistan Padişahı" ile Şah Abbas'ın buluşmasını "iki kutlu yıldızın buluşması" olarak yorumlamışlardı. Han için mugannilerin, dansözlerin, ateş cambazlarının, kendilerine çeşitli roller öğretilmiş fillerin düzenlediği gösteriler yapıldı (Münşî, 2019, ss. 612-613). Bu gösterilerin tasvirlerine Çihilsütun Sarayı'ndaki fresklerde rastlamaktayız.

Tablo 3: *I. Şah Abbas(sağda) ve Veli Muhammed Han'ı (solda). Veli Muhammed Han için düzenlenen şölende gösteren fresk. Çihilsütun Sarayı/İsfahan.*⁷⁰

Eğlenceler ve yeme içmeler sonrasında Veli Muhammed Han'ın tahtını nasıl geri alacağı konusu gündeme geldi. Kızılbaş askerlerinin Han'a yardıma etmeleri kararlaştırıldı. Onlar bu hazırlıklar içindeyken Veli Muhammed Han'ın başkenti Buhara da isyancıların lideri İmam Kulu Han'ın eline geçmişti. İmam Kulu Han burada İran'a sığınan amcasının karısıyla nikah kıymak istedi. Kadın zaten nikahlı olduğundan ulema bu istediği olumlu karşılandı. Ancak İmam Kulu Han'ın baskısı altında kalan Buhara kadısı “Veli Muhammed Han'ın Kızılbaşlara kaçarak Râfîzî olduğuna, Müslümanlıktan çıktığına ve nikâhının düştüğüne” dair bir fetva verdi (Münşî, 2019, s. 617). Bu olay Safevî kaynaklarında Şîîliği kabule zorlandıklarına dair hiçbir bulgu olmamasına rağmen Veli Muhammed'in “mezhep değiştirdiğine” dair tek iddia olarak göze çarpmaktadır. Veli Muhammed Han'ın yanına 500 seçme Kızılbaş tüfekçi verildi (Münşî, 2019, s. 619). Veli Muhammed Han oldukça güçlü bir konumda olmasına rağmen stratejik hatalar yaparak avantajlı pozisyonunu hızlı biçimde yitirdi. Yanına verilen Kızılbaş askerlerini de ihtiyacı kalmadığı gerekçesiyle geri göndermek istemişse de Kızılbaşlar bunun yanlış bir fikir olduğunu söyleyerek Veli Muhammed Han'ı son

⁷⁰https://cdn.shortpixel.ai/spai/w_600+q_glossy+ret_img+to_webp/https://www.thecairoreview.com/wp-content/uploads/2015/09/DiningDarius_600x290.jpeg

anda vazgeçirdiler. Ancak Veli Muhammed Han mücadelesinde yenildi ve Buhara'da öldürüldü. Yanında kalan Kızılbaşlar da kendi imkânlarıyla kaçarak İran'a geri döndüler.

Veli Muhammed Han'ın başarısızlığının ardından oğlu Rüstem Herat'ta Özbek Hanlığı'nı geri alma çabalarını sürdürdü. 1021 (1612/1613) yılında Rüstem babasının tahtına almak için Mâverâünnehir'e sefer düzenleme kararı aldı. Ancak Rüstem yanına Kızılbaşları almadan bu sefere çıkma niyetindeyken Safevîler onu kendi kontrolleri altında tutmak için yanına mutlaka Kızılbaş askerler vermek niyetindeydiler. Bu nedenle Herat hâkimi Hüseyin Han'a haber vermeden Rüstem Han ve taraftarları Belh'i ele geçirmek için sefere çıktılar. Fakat başarısız oldular. Özbek akınları Veli Muhammed'in ölümünün ardından 1026'da (1617) yeniden başladı. Ancak 1618'deki akınlarda artık onları Safevî koruması altında olan Veli Muhammed Han'ın oğlu Rüstem Han karşıladı. Rüstem Han Özbekleri sürerek Meymene'ye kadar etrafı yağmaladı (Blow, 2018, s. 94).

Ancak bu yıllarda Özbekler artık Kazakların saldırılarına maruz kaldıklarından Safevîlerle aralarını düzeltmek istemekteydiler. 1029'da (1620) Şah Abbas'a annesinin nesebi Meşhed'in seyitlerine dayanan babası Özbek (Yetim Sultan) bir melez olan Payende Mirza elçi olarak gönderilmişti. Amuderya'nın güneyine hâkim olan Özbek Hanı Nedir Muhammed Han gönderdiği mektupla, Safevîlerin koruması altında olan Veli Muhammed'in oğlu Rüstem yüzünden ilişkilerin bozulduğunu şimdi Safevîlerle barış yapmak istediklerini yazmıştı. Şah Abbas da "geçmişe mazi derler" sözüne uyarak Nedir Muhammed'in barış teklifini kabul etti (Münşî, 2019, s. 60). Bu karara sinirlenen Kızılbaşlar, "Biz Rumilerle savaşıırken Özbekler bu fırsatı kaçırmadılar şimdi onlar zor durumdayken biz de onlara saldırmalıyız" dediler. Şah Abbas ise "tabiatımız gereği bize dostluk gösterenlere aynı şekilde karşılık vermeliyiz diyerek" onları dinlemedi (Münşî, 2019, s. 61). Sonuç olarak Şah Abbas saltanatının ilk yılları hariç Özbek saldırılarını büyük ölçüde defetmeyi başardı. Özbekler daha çok vur-kaç taktiğiyle savaşıyorlardı. Ordunun yaklaştığını duyunca kaçar ve uzaklaştığını duyunca da saldırırlardı. Şah Abbas tahta çıktığı sırada büyük küçük 32 Horasan şehri Özbeklerin kontrolündeydi. Ancak Şah Abbas'ın Osmanlı ile sınır çatışmalarına son vererek Özbek meselesine yoğunlaşması nedeniyle Horasan tekrar Safevîlerin kontrolüne geçti.

5. Safevî-Özbek Çatışmasının Nedenleri

Kaynaklar Safevî-Özbek ihtilafında birden çok faktörü öne çıkarmaktadır. Bunların en önemlileri Özbeklerin batı sınırlarını İran'ın içlerine doğru genişletmek istemesi, Safevî-Özbek sınırının birçok alanda çakışması ve mezhep farklılığı olarak sıralanabilir. Ayrıca her iki taraf

liderleri arasında mübadele edilen kışkırtıcı mektuplar da kimi kaynaklarda Safevî-Özbek çatışmasının nedeni olarak gösterilmiştir.

Safevîler Horasan'ı tarihsel olarak İran topraklarının bir parçası olarak görmüştür. Şah İsmâil Şeybânî Han'a gönderdiği bir mektupta "İran'ın bir parçası olan ve kadim zamandan beri İran şahlarının mülkiyetinde olan Horasan'ı işgal etmekten kaçınması gerektiğini ve Mâverâünnehir'le yetinmesi gerektiğini" yazmaktadır. Diğer taraftan kendini Cuci Han soyundan Cengiz Hanedanının bir üyesi olarak gören Şeybânî Han da Horasan'ın asıl varisinin kendisi olduğuna inanmaktaydı. Ayrıca ekonomik açıdan son derece zengin olan bu bölgenin ele geçirilmesini devletin gelişmesi için önemli olduğunu düşünüyordu. Horasan her zaman önemli bir tarım merkezi olmuştur. Bu bölgedeki tarım ve çiftçilik Horasan'ı hâkimiyetinde bulunduran devletler açısından önemli bir zenginlik kaynağı olmuştur. Ekonomik ve stratejik açıdan önemli bir bölge olan Horasan hem Safevîlerin hem Özbeklerin her zaman topraklarına katmak istedikleri önemli bir bölge olmuştur. Özbeklerin mütemadiyen Horasan'a saldırımları Özbek Hanlarında bu bölgenin ele geçirilmesinin hakları olduğu inancını yaratmıştır. Bu nedenle Özbekler özellikle Safevî şahlarının güçlü olmadığı veya merkezi idarenin zayıfladığı dönemlerde Horasan'ı ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.

Mezhep kaynaklı ihtilaflar da Safevî-Özbek çatışmasının altında yatan önemli faktörlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Özellikle iki taraf arasında mübadele edilen mektuplara bakıldığında mezhep unsurunun öne çıktığı görülmektedir. Örneğin Şah İsmâil'in Şeybânî Han'a gönderdiği bir mektupta geçen şu ifadeler oldukça aydınlatıcıdır: "Genelde mekru/haram topluluklar müminlerin mallarının yağmalanmasını, Müslüman kanının dökülmesini ve mutlak küfrün revaç görmesini hak görürler. Neticede de zülüm ve fâsit hırslarını Peygamber kanunu olarak uyguladılar." (Kerimi, 2011, s. 90). Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Şah İsmâil Özbeklerin cihat iddiasını sorgulayarak bunun Müslüman mallarının yağmalanması olarak nitelendirmektedir. Şah İsmâil'in diğer mektupları da incelendiğinde Özbeklerin peşinden giden Sünnî halkı da gümrah olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Burada Şah İsmâil'in Özbeklerle mücadelesine mezhebî bir kılıf uydurduğu açıkça görülmektedir. Buna karşın Şeybânî Han da bir mektubunda Horasan'a gelme sebebinin "İslam'ı yeniden düzene koymak, inançsızlık ve zulmü ortadan kaldırmak" olarak belirtmiştir (Kermi, 2011, s. 90). Benzer tartışmalar dönemin dinî âlimleri arasında da devam ettiği görülmektedir. Yine Şah İsmâil'in elçisi ile Şeybânî Han arasında geçen şu diyalog bu anlamda çok aydınlatıcıdır. Safevî elçisi Şeyhzade, Şeybânî Han ile girmek zorunda kaldığı bir dini münakaşada "Şiîliğin yeni bir mezhep olmadığını, çok eskiden beri var olduğunu, geçmişte

Hoca Nasreddin Tûsî veya Şeybânî Han'ın atalarının da saygı duyduğu Muhakkık Tusi gibi birçok meşhur alimin Şiîliği seçtiğini belirtir. Ayrıca Şeybânî Han'ın ceddi olarak kabul ettiği İlhanlı Han'ı Olcaytu'nun Şeyh Cemaliddin ile ilk görüşmesinde Şiîliğe geçtiğini ifade ederek bu mezhebin hak olduğunu savunur. Şeybânî Han da buna cevaben “Ben kafir miyim ki bana vaaz veriyorsun” der (Kerimi, 2011, s. 91). Ayrıca Şah İsmâil ile ihtilafının sebebini onun “sahabelere küfretmesi” olduğunu söylemiştir.

Şah Tahmasb döneminde de mezhebî gerilimin önemli bir unsur olarak öne çıktığı görülmektedir. Özbeklerin Şah Tahmasb'e gönderdiği mektuplar incelendiğinde gerilimlerde dinsel farklılıkların rolünün daha belirgin olduğu görülmektedir. Her iki taraf birbirinin mezhebini geçersiz/batıl olarak tanımlamaktadır. Ubeydullah Han, Şah Tahmasb'a yazdığı mektubunda Horasan'a saldırmasının sebeplerinden biri olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hak dinini ihya etme çabası” olarak ifade eder. Diğer bir mektubunda da “Mücadelemiz hak yolundan saparak inançsızlık ve zillet yolunu seçenlerledir. Sahabelere küfretmenin dinden çıkmak olduğunu bildikleri halde bunu bir şîara dönüştürdüler.” diye yazmıştır. Safevîler açısından Özbekler belki de Osmanlı'dan daha ciddi bir sorundu. Zira cephe ve karargahları belli olan Osmanlılarla savaşmak daha çok vur-kaç taktiğiyle savaşan Özbeklerle savaşmaktan daha kolaydı. Özbekler Safevî ordusu yaklaştığında kaçır ve ordunun uzaklaştığını duyunca da korunmasız veya savunma açısından zayıf pozisyonda olan kentlere saldırırdı. Sonuç olarak Safevî-Özbek ilişkileri I. Şah Abbas dönemine kadar çatışmacı bir seyir izlemiştir. Şah Abbas döneminden itibaren Özbekler Kazakların baskıcı sonucu giderek güç kaybetmeye başlamaları nedeniyle Safevîlerle ilişkileri iyi tutma çabasına girmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

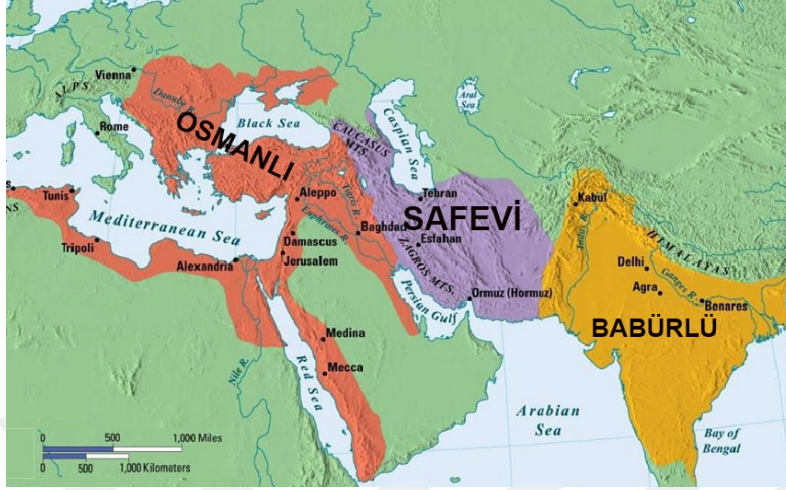
SAFEVÎ-BÂBÜR MÜNASEBETLERİ (16-17. ASIRLAR)

1.Şah İsmâil Devrinde Safevî-Bâbü İmparatorluğu İlişkileri ve Safevîlerin Doğu Siyasetinde Bâbü'ün Rolü

Safevîlerin, “Çağatay” olarak andıkları Timurlular (Rumlu, 2004, ss. 112-113) ile olan ilişkileri onların hem doğu sınırı siyasetlerini hem de bu siyasetlerini belirlerken dayandıkları ideolojik tavrı anlamamız açısından oldukça önemlidir. Tarihsel kaynaklar, Safevîler ile Bâbürlüler arasındaki bağlantıyı Timur zamanına tarihlendirir. Rivayete göre Timur, Safevîlerin atası Hoca Sultan Ali ile görüşmeye gider ve onun isteği üzerine bazı tutukluları serbest bırakır (Vilayeti, 1998, ss. 20-27). Safevîlerin yükselişe geçtiği yıllarda Timur'un varisleri çöküş içindeydi. Ebû Said Han'ın 1469'da esir düşmesinin ardından, aile içinde yaşanan rekabet devletin fiilen parçalanmasına ve küçük hükümdarlıklara bölünmesine yol açmıştı. 885 (1480) yılı civarında her biri Ebû Said Han soyundan gelen hükümdarlar şöyle sıralanabilir: Semerkant'ta Sultan Ahmed Mirza devletin eski merkezine hâkim durumdaydı. Fergana Vadisi'nde (Doğu Özbekistan-Tacikistan) Bâbü'ün babası Şeyh Ömer Mirza egemendi. Afganistan'ın kuzeyinde (Bedahşan) yine kendini Sultan olarak isimlendiren amcası Mahmud Mirza hüküm sürmekteydi. Kâbil'de Uluğ Mirza hâkimdi. Herat'ta ise ailenin başka bir kolundan gelen meşhur Hüseyin Baykara tahttaydı. Ancak Timuroğulları'nın Orta Asya hâkimiyetinin sonu gelmekteydi zira Ebu'l Hayr Han'ın torunu olan Muhammed Şeybânî liderliğinde birleşen Özbek boyları onların egemenliğine karşı mücadeleyi yükseltmiş durumdaydılar (Rumlu, 2004, ss. 122-123). Bâbü'ün henüz Safevîlerden destek almadığı dönemde Şeybânîlerle Timurlular arasında yaşanan bu kanlı mücadele İran'ın doğusunda Şiîlik-Sünnîlik bölünmesinden önce de ölümüne bir çatışma olduğunu göstermekte ve bölgedeki çatışmayı mezhepsel gerginliğe bağlayan teoriyi de çürütmektedir.

Öte yandan yaklaşan tehlikeye rağmen Timuroğulları'nın baş düşmanları yine kendi aile üyeleri idi. 899'de (1494) Semerkant hâkimi Ahmed Mirza, varis çocuk bırakmadan ölünce, onun topraklarını gasp eden Mahmud Mirza, Mâverâünnehir bölgesini tek bir idare altında birleştirmeyi başarmış sanki Timur devletini eski ihtişamına kavuşturacak gibi olmuştu. Ancak Herat hâkimi Hüseyin Baykara onun bu çabalarını boşa çıkardı. Fakat Hüseyin Baykara da Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesini fethetmeyi başaramamış ve Mâverâünnehir'i fethetme hayalini gerçekleştirememişti. İkisi arasında mücadele sürerken 901(1496) yazında Bâbü henüz 12 yaşında Fergana hükümdarı olarak tahta çıktı (Babür, 1989, s. 3). Bâbü, çocuk yaştan itibaren bu kavgaya dâhil olmuş hatta saltanatının ilk yılında Timur'un başkenti

Semerkant'ı fethetmeyi başarmıştı (Babür, 1989, ss. 78-79). Ancak burada uzun süre tutunamayacaktı. Bâbü'ün ömrü Semerkant'ı geri alma mücadelesiyle geçmiş; ama ilginç bir şekilde ne zaman Türkistan'da fetihler yapmaya kalksa başarısız olmuştur.

Harita 6: *Osmanlı, Safevî ve Bâbü*⁷¹

908'de (1503) Semerkant'ı terk ederek Fergana'ya dönmüş olan Bâbü'ün ülkesi, Özbek Şeybânî Han'ın istilasına uğramıştı. Moğol dayılarının yardım için yolladığı kuvvetlerin de bozguna uğramasıyla Bâbü önce dağlara kaçmış, ardından akrabası olan Herat hâkimi Hüseyin Baykara'nın yanına sığınarak onunla birlikte hareket etmeye karar vermiştir. Kâbil'i ele geçirerek yine akrabası olan yerel hükümdarı kovmuş ve burayı başkenti yapmıştır. Ardından da Gazne'yi almıştır. Böylece artık kaybettiği Fergana yerine merkezî Afganistan'ın “padişahı” olmuştur (1504). Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere Bâbü, “Afganistan padişahlığını” değil Semerkant'ı almak istemiştir. Burada Özbek Hanlığı ile mücadele için hazırlanırken Hüseyin Baykara'nın ölüm haberi geldi (1506). Bu Timurîlerin ata yurtlarını geri alma umudunun sonu anlamına geliyordu. 913 (1507) yılında Şeybânî Han, Herat'ı, Baykara'nın kabiliyetsiz oğullarından kolaylıkla alacaktır. Böylece Timurîlerin son temsilcisi olarak Kâbil'de hüküm süren Bâbü kalmıştır. Şeybânî Han ise 1507 yılı boyunca Kandehar'ı almak için uğraşmıştır (Rumlu, 2004, ss. 124-125).

Umudu kırılan Bâbü, dönemin en güçlü hükümdarlarından biri olan Şeybânî Han'la baş edemeyeceğini bildiğinden, Kâbil ve Kandehar'ı Özbeklere terk ederek Hindistan'a kaçtı. Ancak Şeybânî Han'ın bu kadar güneye yayılmayı mantıklı bulmayıp geri çekilmesiyle Kâbil'e yeniden hâkim oldu (1507). Arayış içinde olan Bâbü, Şeybânî Han'dan ülkesini geri almak

⁷¹ https://hindistangezi.com/wp-content/uploads/2021/08/devletler_genel.jpg

için umulmadık bir hareketle yıldızı hızla parlamakta olan Safevî Şah'ı İsmâil ile irtibat kurdu. Aslında Bâbü Şah İsmâil ile temas kurmuş ilk Timurlu değildi. Daha önce Herat'tan kaçan Hüseyin Baykara'nın oğulları Bedüzzaman ve Muzaffer Hüseyin de Şeybânîlerin saldırısı nedeniyle 1507'de Safevîlere sığınmışlardı (Şirazi, 2019, s. 140) Muzaffer Hüseyin Mirza Herat'tan Esterâbâd'a gittikten birkaç gün sonra vefat etmiş, Bedüzzamman⁷² ise Tebriz'e yerleşmişti. Yavuz Sultan Selim Tebriz'i fethettiğinde halen oradaydı ve Osmanlı Sultanı geri dönerken onu da götürmüştür (Şirazi, 2019, s. 141).

Bâbü umutsuz bir halde beklerken 2 Aralık 1510'da Şah İsmâil'in Özbeklere karşı elde ettiği Merv zaferinin haberleri ona ulaştı. Bu haber onun umudunu yeniden canlandırdı (İslam, 1994, s. 25). Bâbü haberi alır almaz Kunduz'a doğru yola çıktı (Duğlat, 2006, ss. 237-238). Kış aylarının zor şartlarında harekete geçen Bâbü, Haziran 1511'de Kunduz'a ulaştı. Bâbü'nün Kunduz'a gelmesinden kısa bir süre sonra Şah İsmâil'in elçisi geldi. Şah İsmâil, Merv savaşında azat ettiği Bâbü'nün kız kardeşi Hanzade Begüm'ü elçi ile birlikte göndermişti. Şah İsmâil'in bu dostane hareketi Bâbü'nün Şah İsmâil ile iyi ilişkiler kurması için önemli bir neden oluşturmuştur. Bâbü kışın zor şartları dolayısıyla kendisi ile birlikte yeterli miktarda ordu getirememişti. Dolayısıyla hedefine ulaşması için yardıma ihtiyacı vardı. Özbekler liderleri Şeybânî Han'ı kaybetmenin paniği içerisinde olmalarına rağmen hâlâ Mâverâünnehir'de önemli bir güç sayılırlardı. Bâbü Kunduz'a geldikten sonra az sayıdaki askeri ile fütursuzca Özbeklere karşı düzenlediği saldırıdan mağlup ayrılmıştı (Duğlat, 2006, s. 238). Bu yüzden Bâbü bu fırsatı Şah İsmâil ile müzakere etmek için kullandı. Bâbü, Han Mirza'yı Şah İsmâil'e elçi olarak gönderdi ve Özbeklere karşı yardım istedi (İslam, 1994, s. 27). Şah İsmâil, Bâbü'nün elçisini oldukça sıcak bir şekilde karşıladı ve yardım talebini kabul etmekle birlikte Mâverâünnehir'de Bâbü tarafından fethedilen toprakların ona ait olduğunu bildiren bir ferman yayımladı (İslam, 1994, s. 27). Şah İsmâil, Özbek saldırısına karşı yeni müttefikini sıcak karşılamasına rağmen o esnada Bâbü'e yardım etmiş olması düşük bir ihtimaldir (Duğlat, 2006, s. 243).

---

⁷²Bedüzzamman'nın oğlu Muhammed Zaman, Çaldıran Savaşı sırasındaki karışıklıktan faydalanarak 1514'te Esterâbâd'a dönmüş burada kendine bağlı Çağataylılarla bir ordu kurmuştu. Buradan Belh'e giderek kenti ele geçirdi. Ancak 1516'da Bâbü'nün subayları tarafından yakalanıp Bâbü'nün huzuruna getirildi. Bâbü onu affetti ve kendi kızıyla evlendirip Belh Şihnesi (askeri vali) olarak kalmasına izin verdi. Bundan sonra Bedüzzaman'ın oğlu Muhammed Zaman'ı Bâbürlülere sadık biri olarak görüyoruz. Hümâyûn tahttan indirildiğinde onun yanındaydı. Ordu İran'a kaçarken suda boğuldu. Bkz: Abdi Beğ Şirazi, *Safevîler Tekmile'tül Ahbâr, Başlangıçtan 1571'e Kadar Safevîlerin Tarihi*, (Çev: Hasan Asadi ve Şefaattin Deniz), Bilge Kültür Sanat, 2019.

Şah İsmâîl, bu olaydan sonra zaman kaybetmeden Herat'tan Ceyhun tarafına doğru yürüdü. Özbekler, Şah İsmâîl'in Savaşı Mâverâünnehir'e taşıma ihtimalinden korkarak elçi göndererek anlaşma talep ettiler. Şah İsmâîl'in İran'ın batı sınırına dönme eğilimi Özbeklerin uzlaşma talebini dikkate almasına sebep oldu. Şah İsmâîl vezirlerine Özbeklerle anlaşma sağlamaları için yetki verdi. Nihayet Özbekler de Ceyhun nehrini geçmeme konusunda taahhüt verdiler. Sonuç olarak Ceyhun Nehri iki devlet arasında sınır oldu ve Belh ve civarı yani Belh'e tabi olan yerleşimler Safevîlerin toprağı sayıldı. Bu anlaşma Şah İsmâîl'in Bâbü'r'e verdiği sözle ve Şah'ın Bâbü'r için yayımladığı ferman ile çelişiyordu. Fakat Özbeklerin çok geçmeden anlaşmaya uymayarak Safevî sınırlarına saldırıya başlamaları sonucu anlaşma geçerliliğini kaybetti ve Bâbü'r'ün teklif yeniden önemli hale geldi. Şah İsmâîl'in yardımına güvenerek yola çıkan Bâbü'r Şadman Kalesi'ne (Bedahşan'da) saldırdı ve orayı ele geçirdi. Bâbü'r hemen Şah İsmâîl'e elde ettiği zaferin haberini vererek bütün Mâverâünnehir'i fethetmek için askerî yardım talep etti. Bâbü'r aynı zamanda hedefine ulaşması durumunda yani yardım karşılığında fethettiği bölgelerde Şah İsmâîl'in adına hutbe okutarak para bastıracağı sözünü verdi (Handmir, 1915, s. 66).

Böylece Bâbü'r, Safevî desteğiyle 1510'da Mâverâünnehir'e saldırısını başlattı. Şah İsmâîl, Ahmed Sultan (Ahmed Beg Sufioğlu) ve Afşarlardan Mühürdar Şahruh (bazı kaynaklarda Şah Beg Afşar) liderliğindeki Kızılbaşları ona yardım etmesi için görevlendirmiştir (Münşi, 2019, s. 45). Bu birliklerin sayısı hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Fakat büyük ihtimalle bu yardım güç dengesini Bâbü'r'ün lehine değiştirecek düzeydeydi. Bu sırada Bâbü'r'ün asker sayısı 60 bin civarındaydı (Duğlat, 2006, s. 245). Bâbü'r'ün son zaferi yerel aktörler nezdinde prestijini yükseltmişti. O yüzden bu kadar asker toplaması doğaldır. Bâbü'r önce Buhara oradan da Semerkant'a saldırdı. Buralarda halk Bâbü'r'ü büyük bir sevgi ile karşılamış ve Bâbü'r, yıllardır hayalini kurduğu rüyasını gerçekleştirerek Semerkant'taki tahtına yeniden oturmuş, Taşkent ve Fergana yeniden onun olmuştur (1511).

Fakat halkın Bâbü'r'e dönük sevgisi uzun sürmedi. Sünnî ekolün en hararetli takipçisi olan Türkistanlılar, Bâbü'r'ün Kızılbaşlarla olan ittifakından rahatsız olmuşlardı. Müttefik kuvvetler Semerkant'a girdiklerinde Bâbü'r On İki İmam için hutbe okutmuştu (Münşi, 2019, s. 45). Bâbü'r'ün bu seferleri esnasında Şiîlik propagandası yaptığı üzerinde On İki İmam'ın adları olan ve Aliyyen Veliyullah yazan sikkelerin bulunması ile de kanıtlanmıştır (Bayur, 1987, s. 15). Bâbü'r'e Şiîliğin dayatılması Safevîlerin Sünnî padişahlarla ittifak kurdukları iddiamıza gölge düşürmekte ve Safevîlerin dış siyasetlerinde bu dönemde iç siyasetleri gibi

“dar” bir bakış açısına sahip olduklarını göstermektedir. Hikmet Bayur, Bâbü’ün Şîî söylemleri nedeniyle Özbeklerden tepki gördüğünü belirtmektedir (Bayur, 1987, s. 15). Nitekim sefer boyunca yapılan katliamlar Özbekler arasında büyük bir tepkiye yol açtığından çok sayıda boy, Safevîlere karşı birleşmiştir. 918 (1513)yılında yapılan savaşta Bayram Han ve Necmeddin Sanî Özbekler tarafından öldürüldü. Şîrazi’nin belirttiğine göre Bâbü bu savaş engellemek istemiş ve yenilgi sonrasında da savaş alanından kaçmıştır (Şîrazi, 2019, s. 46). Böylece Bâbü’ün hedefi bir kez daha akamete uğramış olur. Şah İsmâil, Çaldıran’da Osmanlılara yenilince (1514) de Bâbü, tüm desteğini yitirip tekrar Kâbil’e geri döndü. Nihayet Bâbü, sonuçsuz hedefler peşinde koşmaktan vazgeçerek Afganistan’ı kendi yönetimi altında birleştirmeye karar verdi.

Bu dönemde Bâbü’ün Semerkant’ta kendi gücünden ziyade Şah İsmâil’in desteği ile tahtta kalabildiği anlaşıyor. Bâbü’ün, yardım karşılığında Şîîliği kabul ettiği (veya eder gibi görüldüğü) kesindir. Bâbü camilerde Şîîliği öven hutbeler okuttu ve dönemin şahitlerin ifadelerine göre Kızılbaş tacı ve elbisesini giydi (Duğlat, 2006, s. 246). Bâbü’ün bu davranışları büyük çoğunluğu Sünnî olan Mâverâünnehir halkı tarafından küfür ve dinden çıkmak olarak görülüyordu. Bâbü’ün bu tavrı onun halk nezdinde itibarının, sevgisinin hızlıca azalmasına sebep oldu. Tehlikenin farkına varan Bâbü Safevî müttefiklerini yolcu etme kararı aldı. Bâbü’ün İran’a geri gönderdiği Safevî komutanlarından Muhammed Can, Şah İsmâil’e Semerkant fethinden sonra Bâbü’ün mağrur olduğunu, artık Şah İsmâil’e biat etmekten vazgeçerek Mâverâünnehir’de bağımsızlık ilan etmeye hazırlandığını söyledi. Bu haber Şah İsmâil’i iki nedenle rahatsız etti. Birincisi Bâbü’ün “iki yüzlü” biri olarak görmesine neden oldu. İkincisi de Herat’ta kendisini tehdit edebileceğini düşündü. Çünkü şehir uzunca bir süre Timurluların idaresindeydi ve iki yıl öncesine kadar da yine Timurluların elindeydi. Bağımsız ve güçlü bir Bâbü, Herat açısından tehlike yaratabilirdi. Bu yüzden Şah İsmâil Bâbü’ü cezalandırması için Necmeddin Sanî liderliğinde bir ordu hazırladı (Handmir, 1915, ss. 65-67).

Bâbü bu esnada (1512 kışı) Semerkant’ta bulunuyordu. Safevî ordusunu şehirden göndermenin halk nezdinde prestijini yükselteceğini düşünmesine rağmen umduğu gibi olmamış, tam aksine askerî açıdan da zayıf düşmüştü. Özbeklerin artan baskısı Bâbü’ün konumunu tehdit ediyordu. Özbekler, Buhara etrafında büyük bir güç toplayarak Kul Melek Savaşında (Mayıs 1512) Bâbü’ü yenilgiye uğrattılar. Bâbü zorlukla kaçarak Semerkant’a sığındı ve oradan da Şadman Kalesi’ne kaçtı. Özbekler Buhara ve Semerkant’ı ele geçirdikten sonra Şadman Kalesi’ne doğru yürüdüler. Bâbü savunmaya hazırlanmaya başladı ve vakit kaybetmeden bir elçi göndererek Safevîler adına Belh’e hükmeden Bayram Beg

Karamanlı'dan yardım talep etti. Karamanlı 300 kişilik bir yardım gönderdi. Necmeddin Sanî'nin de büyük bir orduyla bu tarafa geldiği haberini alan Özbekler kaleye saldırmaktan vazgeçip geri döndüler (Handmir, 1915, s. 67).

Bâbü'r'ün Kul Melek Savaşı'nda yenilmesi ve bu sırada Özbeklerin yeniden Safevî sınırlarına saldırmaya başlamaları nedeniyle Necmeddin Sanî'nin görevi değiştirilmiş, Bâbü'r'ü cezalandırmak üzere gelen Necmeddin Sâni, Özbekleri püskürtme kararı almıştı. Necmeddin Sanî Şadman Kalesi'ndeki Bâbü'r'e elçi göndererek ordusunu Özbek saldırılarını püskürtmek üzere hazırlamasını istedi. Necmeddin Sanî, Belh valisi Bayram Han Karamanlı, Herat valisi Hüseyin, yanlarına Bâbü'r'ü de alarak Mâverâünnehir'e ortak sefer düzenlediler. İskender Münşî bu olayın Bâbü'r ile Safevîler arasındaki ilk kırılganlığa yol açtığını yazmaktadır. İki lider hem karakter hem siyasi akıl hususlarında birbirinden çok farklıydı. Dolayısıyla anlaşmaları mümkün değildi. Necmeddin Sanî kibirli ve gaddar biriyken; Bâbü'r bunun tam tersiydi. Necmeddin Sanî, Hızir şehrini kuşattığında Özbeklere onları bağışlayacağı yönünde bir anlaşma imzalamasına rağmen şehri kılıçtan geçirmişti. Bu Bâbü'r'ün şahsiyeti ile uyuşmayan bir durumdu (İslam, 1994, s. 33). Ortak ordu bu kez Karşı (Kadim ismi Nakşeb) şehrine saldırdığında da benzer bir katliam yaptı. Şehirde yaşayan Çağataylılar kaçarak Bâbü'r'e sığındılar. Bâbü'r arabuluculuk yapmak istese de Necmeddin Sâni bunu kabul etmedi. Bu katliamda kadın ve çocukların da aralarında olduğu 15 bin kişinin öldürüldüğü ifade edilmektedir. Bu durum Bâbü'r ile Necmeddin Sanî'nin arasının açılmasına neden oldu (Münşî, 2019, s. 45).

Necmeddin Sâni ve Bâbü'r Karşı'yı ele geçirdikten sonra Buhara'ya yöneldiler. Özbeklerin en önemli liderlerinden Cani Beg ve Ubeydullah Han bu şehirde güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Bâbü'r ve Sanî Buhara'ya ulaşmadan Timur Sultan ve Ebû Said Sultan liderliğinde bir başka ordunun Semerkant'tan onlara saldırmak üzere yola çıktığı haberini aldılar. Bunun üzerine Bâbü'r kış şartlarını da gerekçe göstererek Karşı'ya dönme fikrini destekledi fakat Sanî kalarak savunma fikrini ortaya attı. Sonunda geri dönmeyi kabul etse de bu sırada büyük bir Özbek ordusu ufukta belirmişti (12 Kasım 1512). Ubeydullah Han ve Cani Beg Han, Bâbü'r ve Necmeddin Sâni birliklerinin durumu hakkında kısa bir bilgi edindikten sonra saldırmaya karar verdi. Sâni, hızlıca ordusuna savaş düzeni vermeye çalışırken Bâbü'r'e yedekte beklemesini söyledi. Savaş başladı ve Safevî ordusunun büyükleri Sâni'den nefret etmeleri dolayısıyla savaş meydanından çekilmeye başladılar ve Bâbü'r de geri çekilerek kaleye doğru yöneldi. Kalan Safevî ordusunu Özbekler kolayca mağlup ettiler ve

Necmeddin Sâni de yakalanarak öldürüldü. Bu savaşta Safevî ordusu büyük bir kayıp verdi (Handmir, 1915, ss. 68-70). Bazı Safevî tarihçileri bu olayı “Gajdevan ihaneti” olarak anarlar.

Bâbü’ün bu yenilgiden ne ölçüde sorumlu olduğu tartışmalı bir konudur. Ancak Necmeddin Sanî gibi katliam yanlısı bir önderin uzun vadede Mâverâünnehir’de kalıcı bir başarı kazanma şansı zaten zayıftı. Yenilgiden neredeyse 30 yıl sonra Hümâyûn Şah, Tahmasb’dan yardım istediğinde muhalifler Bâbü’ün “Gajdevan ihanetini” yeniden gündeme getireceklerdi. Bâbü’ün tutumu birinci derecede savaşın yenilgiyle sonuçlanmasının sebebi olmasa da yine de etkiliydi. Bâbü’ün yardım etmeme sebebi Necmeddin Sâni’nin mütekebbir davranışları dolayısıyla ondan nefret etmesiydi.

Bâbü’ün, Safevîlerle kurduğu ittifaktan hiç memnun olmadığını söyleyebiliriz. Hatıratında bu yıllara dair hiçbir bilgi vermemesi onun pişmanlığına yorulabilir. Zaten hatıratında Şiiliğe karşı sert ifadeler kullanmıştı. Şah İsmâil’e mürit olanları Râfizîlik ve dalaletle itham etmiştir (Babür, 1989, s. 259).

Bâbü, 1514 yılının sonlarına doğru Bedaşan’dan Kâbil’e döndü. Bâbü, 1514’ten sonra tüm gücünü kuzey Hindistan’a hâkim olmak için harcamış ve başarılı olmuştur. Kâbil’e döndüğü ilk zamanlarda Turan’a bir sefer düzenledi. Bu tehlikeli bir girişimdi çünkü Turan bölgesi Merv Savaşı’ndan sonra Safevîlere bırakılmıştı. Buna karşın Bâbü’ün kuvvetleri Safevîlerle doğrudan karşı karşıya gelmedi. Muhtemelen Şah İsmâil’in Çaldıran Savaşı’nda yenilgiye uğraması nedeniyle Bâbü rahat hareket edebilmiştir. Safevîlerin zayıflaması ile Timurlu prensleri geçici bir parlama devrine girmişlerdi. Örneğin Sultan Hüseyin Baykara’nın torunu Muhammed Zaman Mirza Mayıs 1516’da Belh’e hâkim olmuştu. Fakat Zaman Mirza, Bâbü ile iş birliği yapan tabiiyetindeki biri aracılığıyla kısa süre sonra şehirden dışarıya itildi. Bâbü Belh’e doğru yola çıktı ve komutanlarına Belh’i ele geçirmeleri emrini verdi. Zaman Mirza da Bâbü komutanları tarafından ele geçirildi. Bâbü onu bağışlayarak kızıyla nikâhladı ve kendisini de Belh hâkimi olarak atadı. Zaman Mirza Bâbü’e itaat etmeyi kabul etti. Safevîler Belh’in ellerinden bu şekilde çıkmasına tepki göstermediler, zira 1515’te kent Özbeklerin istilasına uğramıştı. Belh Özbeklerin elinde olacağına Bâbü’ün eline geçmesi kabullenilebilir bir durumdu (İslam, 1994, s. 37). Buradan da her iki tarafın asıl düşman olarak Özbekleri görmeye devam ettiklerini anlıyoruz.

Bâbü, Safevîlerle olan ortak macerasını anmak istemese de Özbek akınları devam ettiği sürece Safevîlerle dost kalmaya çalışmıştır. Bâbü’nâme’de Safevîlerle ilişkilerin olumlu bir

şekilde devam ettiğini ve karşılıklı elçilerin gidip geldiğini görmekteyiz. Bâbü Safevîlerin Özbeklere karşı seferlerini yakından takip ediyordu (Babür, 1989, ss. 563-572). Şah Tahmasb'ın ordusunun 1528'de Özbekleri ağır bir yenilgiye uğratmasıyla eski tutkuları canlanan Bâbü bir ikilem içinde kalmış, Hindistan'daki tüm kazanımlarını tehlikeye atmak pahasına ata yurdunu geri alma arzusu ile fethedilen topraklarda artık kalıcı olma düşüncesine kapılmıştır. Ancak sonuçta Hindistan'da kalmayı tercih etmiş ve Bedahşan valisi olan oğlu Hümâyun'u Semerkant'ı fethetmekle görevlendirmişti. Ancak babasının yeteneklerinden fazla pay almamış olan Hümâyun bu görevinde şartların lehine olmasına rağmen bir başarı kazanamadı. Bâbü 1529'da, hiç unutmadığı Semerkant'ı bir daha göremeden en verimli çağında (48 yaşında) öldü. Cenazesi Kâbil'de "Bâbü Bahçesi" olarak bilinen alandaki türbeye defnedildi. Bu bölgenin, halefleri tarafından saygın bir ziyaret yeri olarak görüldüğü bilinmektedir. Nitekim 1607 yılında türbeyi ziyaret eden torunu Şah Cihângîr, bahçeyi duvarlarla çevirtmiş, Şah Cihan da Bahçe'ye bir camii ve havuz yaptırıp ağaçlarla donatmış, türbenin yanına da bir camii yaptırmıştır. Bâbü'nün kendisini ana vatanı Semerkant'a en yakın sınır kenti olan Kâbil'e gömülmeyi vasiyet etmesi onun ata yurduna duyduğu sevgiyle açıklanabilir.

2. Şah Tahmasb Döneminde Safevî-Bâbürlü İlişkileri

Mâverâünnehir'deki fırtınalı girişimler Osmanlıların Safevîleri yenilgiye uğratmaları (Çaldıran Savaşı) ile sona ermiştir. Bu yenilgiden sonra Safevîler yayılmacı siyasetlerini terk ederek ellerindeki toprakları korumaya dönük statükocu bir politikaya yöneldiler. Bu tavır değişikliği artık Bâbü'nün Orta Asya'ya dönük manevralarının da daralacağı anlamına geliyordu. Orta Asya ile ilgili planlarını ertelemek zorunda kalan Bâbü diğer seçenek olan Hindistan'ın fethine odaklandı. Bunun uzun vadede Bâbü için olumlu bir tercih olduğu ortaya çıkacaktı.

Çaldıran Savaşı'nın ardından bir daha fetih politikasına geri dönmeyen Şah İsmâil'in Mayıs 1524'te vefat etmesinin ardından oğlu Tahmasb tahta geçti. Bâbü bu tarihten iki yıl sonra Delhi ve Agra'yı fethederek Hindistan "padişahı" oldu. Bâbü zaferleri dolayısıyla Safevîler dâhil her tarafa hediyeler gönderdi (Allami, 1877-1878, s. 77). Bâbü'nün bu davranışı İran ile olan dostane ilişkilerin devam ettirme isteği olarak yorumlanabilir. Bâbü'nün ecdat topraklarına olan yoğun ilgisi onun Safevîlerle iyi ilişkileri devam ettirmesini zaruri kılıyordu. Şah Tahmasb tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Bâbü tebrik için Hacegi Esed başkanlığında bir elçi heyeti gönderdi (Babür, 1989, s. 540). Bâbü'nün elçisi iki Gürcü Keniz'in (Knez) de içerdiği hediyelerle birlikte Aralık 1526'da Tahmasb'ın sarayının bulunduğu Kazvin'e ulaştı.

Bâbü Şah, Tahmasb döneminde de Safevîlerle ilişkilerini sıcak tutmaya dikkat etti. Bâbü, Kasım 1528'de Kâmrân Mirza'dan Şah Tahmasb'ın Özbeklere karşı harekât hazırlığında olduğu haberini aldı ve buna çok sevindi. Bu esnada 14 yaşında olan Tahmasb Eylül 1528'de Özbeklere karşı Cam Savaşı'nı kazanmıştı (İslam, 1994, s. 45). Bâbü Tahmasb'ın zafer haberini aldıktan sonra oğlu Hümâyûn'a 29 Aralık 1528'de şu mektubu yazmıştı: "Allah'ın isteği ve onun lütfu ile bizim işlerimizi şimdi tanzim edebilirsiniz. Böyle bir şans onlarca yılda bir kere gelir. Kâmrân ve Kâbil Beglerine sana katılmaları yönünde emir verdim. Hisar'da, Semerkant'ta Herat'ta ve diğere yerlerde bunu başardık. Allah'a şükürler olsun. Hayatını tehlikeye atarak kılıcını keskinleştirme sırası şimdi sende. Ele geçen bu şans karşısında gaflete düşme." (Babür, 1989, s. 624).

Bu mektuba bakıldığında Bâbü'ün halen Hindistan'ı geçici bir üs olarak gördüğü ve Orta Asya'yı ele geçirme arzusunda olduğu görölmektedir. Bundan yaklaşık üç ay sonra Bâbü'ün Kandehar ve Kâbil hâkimi olan oğlu Kâmrân Mirza'ya da bir mektup yazarak Şah Tahmasb ile olan ilişkilerinde dikkatli olması konusunda uyardığını görüyoruz. Bu mektubun sebebi açık değildir. Ancak Kâmrân Mirza'nın Şiîliğe olan nefretinin farkında olan Bâbü bir sınır çatışmasını engellemek istemiş olabilir (Babür, 1989, s. 645).

2.1.Kandehar Meselesi ve Safevî-Bâbü İlişkilerinde İlk Çatlağın Doğuşu

Bâbü'ün son yıllarında Kâmrân Mirza'nın etkinliklerinden şüpheye düştüğünden bahsetmiştik. Ölümünden sonra yaşananlar, bu konuda onun şüphelenmekte haklı olduğunu göstermektedir. İki büyük devlet arasında olumlu başlayan ilişkilerdeki ilk ciddi çatlak da Kâmrân Mirza'nın merkezde yer aldığı Kandehar kriziyle başladı. Aralık 1530'da Bâbü'ün vefatından sonra yerine büyük oğlu Hümâyûn tahta oturmuştu. Kandehar ve Kâbil eyaletinin çevresi kardeşi Kâmrân Mirza tarafından kontrol ediliyordu. Kâmrân Mirza bağımsız bir hâkim gibi hareket ediyordu ve Kâbil'de kendi adına sikke kestirmişti (İslam, 1994, s. 49). Hümâyûn'un barışçıl dış siyasetine karşı Kâmrân Mirza Safevîlere dönük daha aktif ve yayılmacı bir politika izlenmesi taraftarıydı. Onun giderek güçlenmesi karşısında Safevîler Kandehar'ı almaya karar verdiler.

Kandehar'ın tarihsel olarak hangi hanedana ait olduğu açık değildi. Hem Timurlular hem Safevîler kentin kendi ecdatlarına ait olduğunu iddia etmekteydiler. Safevîler Kandehar'ı Horasan'ın bir parçası olarak görüyorlardı. Mirza Hüseyin Baykara devrinde Kandehar, Argun sülalesinin elindeyken sonradan Bâbü ile Argunlar arasında birkaç defa el değiştirmişti. Şah İsmâil, Şeybânî Han'ı öldürdüğünde Kandehar hâkimi Argunlardan Şuca Bey, Şah İsmâil'e

itaat ettiğini bildirerek ona hediyeler göndermişti. Ancak bir süre sonra Bâbü r kenti geri almak için muhasara etti. Şuca Bey de Herat hâkimi Şamlu Durmuş Han'dan yardım istemiş, Durmuş Han'ın devreye girmesiyle Bâbü r muhasarayı kaldırmıştı. Bu olaydan kentin Safevîlerin koruması altında olduğunu ve Bâbü r'ün de bu kent için Safevîlerle arasını bozmak istemediğini anlıyoruz. Öte yandan Şuca Bey bir ara kentten ayrıldığında vekili Molla Baki şehri Bâbü rlülere teslim etti. Bâbü r de kenti oğlu Kâmrân Mirza'ya tevdi etti. Böylece bir oldubittiyle kent yeniden Bâbü rlülerin eline geçmiş oldu (Münşi, 2019, s. 103). Bu olay bazı Safevî devlet adamlarının gözünde kendilerine ait bir kentin kaybedilmesi anlamına gelmekteydi.

Kandehar'ın alınması gerektiğini savunan Şah Tahmasb'ın kardeşi ve Naibu'l Sultan (Sultanın yardımcısı) Sam Mirza ile Horasan hâkimi Oğuzyar Han 1534 yılında Kandehar'a saldırma kararı aldılar. Kâmrân'ın Kandehar'daki temsilcisi Hoca Mirza onlara karşı koymaya hazırlanmaya başladı ve aynı zamanda Kâmrân Mirza'ya bir mektup yazarak yardım talep etti. Kâmrân Mirza haberi alır almaz büyük bir güçle yardıma geldi. Oğuzyar Han geri çekildi fakat Kâmrân onu takip etti. Netice itibariyle iki taraf arasında savaş yaşandı. Oğuzyar Han öldürülürken Sam Mirza zorlukla Herat'a kaçabildi. Safevî kaynakları Sam Mirza ve Oğuzyar Han tarafından organize edilen bu saldırının Şah Tahmasb'ın bilgisi dışında gerçekleştiğini belirtmektedir. Sam Mirza sorumluğu üstlenmiş ve kendisini affetmesi için Şah'a elçi göndermiştir (İslam, 1994, s. 58). Şah Tahmasb bu girişimi bir serkeşlik olarak değerlendirmesine rağmen Bâbü rlülere yenilmelerine kızdı ve bunu Safevîlere yönelik bir hakaret olarak değerlendirdi. Bu nedenle Bâbü rlüleri cezalandırmak üzere bir ordu hazırladı ve bizzat kendisi yönetti. Şah Kandehar ve etrafını tamamen kontrolü altına almak istiyordu. Önce Herat'a geldi ve 7-8 bin Gürcü askerle birlikte Kandehar'a yöneldi (Nisan 1537) (Rumlu, 2020, ss. 288-289). 943 (1536/1537) yılında Kandehar ileri gelenleri ve şehrin hâkimi Hoca Kelan, Tahmasb ile karşı karşıya gelmek istemediklerinden kaleyi Tahmasb'a teslim ettiler (Handmir, 1915, s. 125) (Nizameddin , 1851, s. 40). Tahmasb burada kendi adına hutbe okutturdu ve para bastırdı. Tahmasb'ın daha fazla ilerlemesinden korkan Ubeydullah Han ve diğer Özbek liderleri Tahmasb'ı sakinleştirmek için elçiler gönderdiler (Rumlu, 2020, ss. 288-300). Tahmasb, Bedağ Han'ı vali tayin ederek Herat'a döndü. Ancak Tahmasb'ın Elkas Mirza isyanı ile uğraştığı sırada Kâmrân Mirza yeniden kenti ele geçirdi (Duğlat, 2006, s. 469). Şah Tahmasb Kandehar'ı tekrar ele geçirmek istese de başarılı olamadı. Zaten İran'ın batı sınırı ve Azerbaycan'da çıkan kargaşalardan ötürü Kandehar ile uğraşması çok zordu (Allami, 1877-1878, s. 136). Hümayun, 951(1544/1545) yılında İran'a sığındığında tahtını geri alırsa

Kandehar'ı iade edeceğine söz verecektir. Böylece Kandehar Safevîlerin yardımıyla 1545 yılında Hümâyûn tarafından ele geçirilene kadar tamamen Kâmrân'ın kontrolünde kaldı (Allami, 1877-1878, s. 200).

2.2. Kandehar'ın Stratejik Önemi

Kandehar 16. ve 17. yüzyıllar boyunca Hindistan ve İran açısından stratejik bir öneme sahipti. Kandehar bu iki devletin hem savunma stratejisi hem ticaret yolunun üzerinde olması açısından önemliydi. Ayrıca verimli toprakları ve zengin su kaynakları vardı. Şehri idare etmek için büyük bir güce de gereksinim duyulmuyordu. Kandehar kolayca fethedilebilen ve bir o kadar kolay da elden çıkabilen bir kentti. Bu iki yüz yılda Kandehar 15 kez kuşatıldı ve 12 kez de el değiştirdi (İslam, 1994, s. 38). Öte yandan Kandehar'ı elde tutmak Kâbil ve Horasan'ın güvenliği için önemliydi. Bu yüzden bu şehir kaçınılmaz olarak sürekli biçimde Bâbürlüler ile Safevîler arasında bir rekabet konusu oldu. Kandehar adeta iki devlet arasındaki dostane ilişkilerde bir ayrık otu idi. Bâbür 1504'te Kâbil'e ayak bastığından beri Kandehar'ı almaya göz dikmişti. Hatıratında şöyle diyor “Öyle görünüyor ki Kandehar Gazne'nin bir parçası sanki” (Babür, 1989, s. 217). Kandehar, Safevîler açısından da Herat'ın güvenliği için önemliydi.

Kandehar, Hindistan, Mâverâünnehir ve İran arasındaki ticaret kervanlarının merkeziydi ve Hindistan ile İran arasındaki ticaret ve seyahat yolları ağında çok özel bir konuma sahipti. Şehir, İran ile Hindistan arasındaki kara ticaretinin kesişme noktasındaydı. Arapların, Türklerin, Hintlilerin, Yahudi ve Ermeni tüccarların ve diğer birçok ülkeden tüccarların kervanları bu şehirden geçerdi. (Combrige, 1388, s. 265). Safevî şahları bu şehirden önemli miktarda gelir elde ederdi. Allarius, “Zengin Kandehar şehri, şaha yılda 1 milyon gümrük vergisi ödüyor.” diye yazıyor (Allarius, 1369, s. 2/733). Kandehar'ın II. Şah Abbas tarafından yeniden ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra kenti ziyaret eden İngiliz seyyahlardan biri: “İran Şah'ı Kandehar'dan pek çok gümrük vergisi alıyordu. Çünkü Hindistan'ı İran'a Multan'ın kuzey kısmından ve Sind dışında diğer bölgelerden kara yoluyla bağlamanın başka yolu yoktu” demektedir (Combrige, 1388, s.265). Oruç Bey Bayat ise “Bu şehirde yetmiş bin aile yaşıyor ve insanları ticaretle geçiniyorlar” demiştir (Bayat, 1338, s.62). Kandehar, büyük kervanların geçiş güzergahı ve çeşitli ulusların ticaret yaptığı büyük bir ticaret merkeziydi (Combrige, Haman, s.265). Taurineh de bu şehrin her zaman hem İran hem Hindistan için önemli bir ticaret merkezi olarak değerlendirildiğini yazmıştır (Taurineh, 1369, s.659).

Kandehar'ın kuzeyindeki Arghandab Nehri'nin şehre akan suyu kentleşme ve tarımın gelişmesinde büyük önem taşıyordu ve elverişli iklimi şehrin cazibesini artırıyor (Shurmach ve Nuristani, 1351, s.1-280). Bu şehir, bahsi geçen dönemde ve hatta bugün bile meyve üretimi ve ihracatı açısından Büyük Horasan ve Afganistan'ın önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kandehar çevresindeki alan çeşitli meyve bahçeleriyle doluydu. İsfahan'dan Kandehar'a iki yol vardı. Kervanlar, İsfahan-Kandehar yolundan doksan günde ulaşırlardı (Krosinsky, 1363, s.97; Katip, 1356, s.96). Kandehar'dan biri kuzeye, Gazne ve Kâbil üzerinden Orta Asya'ya, diğeri doğuda Multan ve Al-Hur'a giden iki rota daha vardı (Combrige,1388, s.266).

Safevîler için Kandehar'ın önemini şu maddelerle açıklayabiliriz:

- 1- Kandehar'ın stratejik konumunun Safevîlerin Afgan kabilelerinin, özellikle de güçlü Abdali ve Gılcayı kabilelerinin kontrolünde çok önemli bir rolü vardı.
- 2- Kandehar Özbeklerini hareketlerini kontrol etmede ve hatta bazı Beluç isyancı kabilelerin faaliyetlerini izlemeye etkiliydi (İslâm,1953, s.38).
- 3- Safevîlerin Kandehar bölgesindeki varlığı İran, Hindistan ve Mâverâünnehir ticaret yollarının güvenliğini sağlamayı kolaylaştırıyordu. İran ve Hindistan arasında seyahat halinde olan kervanlar Afgan ve Beluç isyancıların saldırısına açıktı. Safevî ordusunun Kandehar ve Zemindaver bölgesindeki varlığı ticaret yollarının güvensiz hale gelmesini engelliyordu.
- 4- Kandehar'ın İran'ın geniş doğu sınırlarını korumada önemli bir rolü vardı.
- 5- Kandehar, civarındaki Herat, Bost, Zamindaver ve diğ. bazı Safevî şehirlerinin korunması için önemliydi.
- 6- Kandehar'ın jeostratejik konumu Kâbil, Gazne ve Beluçistan'ın bazı bölgelerini kontrol etmede önemli bir avantaj sağlıyordu. Kandehar'ın bütün bu avantajları şehri Safevîler açısından kontrol edilmesi gereken bir bölge haline getirmekteydi.

Benzer şekilde şehrin Bâbürlüler için önemini şu maddelerle özetleyebiliriz.

- 1- Bâbürlülere ait toprakları korumak, özellikle Kâbil, Gazne ve Beluçistan'ın bazı bölgeleri ve günümüz Afganistan'ın batı bölgelerinin güvenliği açısından önemliydi (İslâm, 1953, s. 37).
- 2- Bâbürlülerin kuzey sınır bölgelerinde ciddi sorunlar yaratan Afgan isyancı kabilelerinin hareketlerini kontrol etmek ve Bâbürlülere sık sık sorun çıkaran Beluç isyancı grupları kontrol altında tutmak için önemli bir konuma sahipti.

- 3- Özbek kabilelerinin kontrolü: Kısa bir süre için bile olsa Şeybânîler Kandehar'a hükmetti.
- 4- İmparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını korumak ve İran-Hindistan ticaret hatlarının güvenliğini sağlamak.

Kandehar stratejik öneminden ötürü birçok defa el değıştirdi. Şehri ele geçiren her hükümdar şehrin savunmasını güçlendirmek için kaleler inşa etti. Bu nedenle dönemin en güçlü kaleleri bu kentte inşa edilmiş ve Kandehar güçlü kaleleri ile meşhur olmuştur.

2.3. Hümâyûn'un Safevîlere Sığınması

Özbek Ubeydullah Han öldükten sonra (1539) Safevî-Özbek sınır çatışmaları devam ediyordu⁷³ ve Özbek saldırıları sürdüğü sürece Bâbü- Safevî ittifakı da Kandehar pürüzüne rağmen bozulmamıştı. 969 (1562/1563) yılında 8 bin Özbek Amuderya'yı geçip Andhond ve Şibirgan üzerine akınlar yaptıklarında Cam bölgesi hâkimi Safevî Zulkadirli Zeynel Han ve Çağatay (Bâbü) emirlerinden meşhur kale muhafızı Hacı Sultan buluşup Özbek akınlarını birlikte durdurmak için bir ittifak kurdular. Ancak Bâbürlü ve Kızılbaş askerleri Özbeklerin pususuna düşüp kılıçtan geçirildiler. Zeynel Han'da savaşta öldü. Çok önemli bir savaş olmamakla birlikte Bâbürlü-Safevî ittifakı açısından bu olay kayda değer bir örnektir. Bu olaylar yaşanırken Bâbü'nün oğlu ve varisi Nasireddin Muhammed Hümâyûn bir dizi siyasi başarısızlıkların ardından nihayet 1544'te Şah Tahmasb'a sığınmıştır. Tahta çıkışı üzerinden bir yıl geçmeden Hümâyûn Afganların saldırısı karşısında, Çavsa ve Kanuc'da iki ağır yenilgiye uğramış ve saltanatını güçlü Afgan rakibi Şirşah Suri'ye kaptırmıştı (İslam, 1994, s. 120).

Hümâyûn'un iktidarının ilk on üç yılı yani 1530-1543 yılları arasında Şah Tahmasb ile olan münasebetleri hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Hümâyûn ile Şah Tahmasb arasındaki ilişkilerle ilgili bilgiler genellikle 1543 yılından sonrasında başlar. Hümâyûn'un bu yıllar arasında Safevîler ile kurduğu dostane ilişkiler, onun Bâbürlüler arasında prestijinin azalmasına neden olmuştur. Fakat Hümâyûn bunun farkında değildir veya bunu önemsemmiştir.

Hümâyûn büyük bir soydan gelmesine ve babasından geniş topraklar tevarüs etmesine rağmen çok yetenekli bir lider ve savaşçı bir hükümdar sayılmazdı. On iki aydan az bir zaman

---

73Şeybânîlerden Semerkant hükümdarı Barak Han (1552-1556) Herat'ı almaya kalktı, ama başarılı olamadı. Bu esnada Horasan Şehzade Muhammed Mirza'ya ve lâlâsı Ustaclu Şahkulu'na verilmişti. Muhammed Mirza Horasan'a gittiğinde Şeybânî Han'ı Pir Muhammed (1556-1561) Belh civarından Meşhed'e bir sefer yapıp geri dönmüştü. Bunlar daha önemsiz seferlerdir.

içerisinde Haziran 1539- Mayıs 1540 arasında Çavsa ve Kanuc'da Afganlar karşısında iki büyük mağlubiyet aldı. *Târîh-i Firişte*'ye göre Hümâyun'un bu mağlubiyeti ve aşırı biçimde Şîliğe olan eğilimi olması dolayısıyla Bâbürlü eşrafi onu terk etmişti (Esterâbâdî Firişte, 1832, s. 424). Hümâyun'un tahtını kaybetmesinin bir diğer nedeni de Şir Han Afgan'ın saldırıları karşısında yalnız kalması ve kardeşlerinden yardım görmemesiydi. İktidarını geri kazanma konusundaki tüm ümidini yitirdikten sonra Hümâyun 950 yılının Rebiyülevvel ayında (1543/1544) Kandehar'a doğru yola çıktı. Hümâyun son çare olarak İran'dan yardım istemeden önce Kâmrân Mirza'nın kardeşi Askerî Mirza tarafından kontrol edilen Kandehar'ı zapt etmek için teşebbüste bulunsada başarılı olamadı. Bu sıralarda Hümâyun'un karşı karşıya kaldığı bir sürü şansızlık onu gelecekle ilgili ümitsizliğe sevk ediyordu. Herkes onu terk etmiş neredeyse yalnız kaldığı bir anda eski dostlarından Bayram Beg Baharlı (Bayram Han) Nisan 1543'te Sind'de ona katıldı (Allami, 1877-1878, ss. 185-187). Şî Türkmenlerden olan Bayram Han muhtemelen Hümâyun'u Safevîlerden yardım istemeye ikna eden kişidir.

Hümâyun böylece batıya yönelerek Şevval ayında Sistan'a ulaştı. Onun geliş amacı sadece Şah Tahmasb'dan yardım istemektir. Bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi Hümâyun'un bu yoldan geçerek hacca gitmek değildi (Sultaniyan & Kuhensal, 1992, s. 104). Ekbernâme'de Hümâyun'un hacca gitmek için İran'a yöneldiği yazıyor (Allâmî, 1877-1878, s. 214). Fakat onun ilk hedefinin yardım almak olduğu açıktır. Ekbernâme daha sonraki bir tarihte yazıldığı için Hümâyun'un bu zor duruma düşmüş halini yansıtmak yerine onun hacca gitmek niyetinde olduğunu ileri sürmesi normaldir. Hümâyun, İran sınırına yaklaştığı sırada maiyetindekilerin sayısı 50 kişiden azdı (Gülbeden, 1987, s. 68). Bu konuda farklı kaynaklarda farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Ancak maiyetindekilerin sayısı 50'i geçmiyordu. Hümâyun'un hizmetinde olanlardan Cevher Âftâbeci 42 kişi olduklarını belirtmiştir (İslam, 1994, s. 54).

Hikmet Bayur, bu konuda şunları söylemiştir: "Kandehar'a giderken uğradığı baskından sonra Hümâyun için yapılacak tek bir şey kalmıştı: İran'a kaçmak"...(Bayur, 1987, s. 385). Ancak Ebü'l-Fazl el-Allâmî artık kendisi için iktidar hayatının bittiğini düşündüğünden İran'a gelirken amacının hacca gitmek olduğunu yazar. Yani Hümâyun hacca gitmek için İran'a gitmemiş artık saltanat kavgasını yitirdiğini düşündüğünden İran'a giderken bu kararı almıştır (Gülbeden, 1987, s. 90). O dönemde hacca gitmenin bir anlamı da dünyevi işlerden ve siyasetten el-etek çekmek istediğini göstermekti. Ancak hacca gitmenin diğer anlamı ise asker toplamaktı. Nitekim Hümâyun'un Osmanlı padişahı I. Süleyman'a yazdığı mektuba dayanılarak Osmanlı topraklarına varıp kendisine bir ordu kurmayı planladığı öne sürülmüştür (Gülbeden, 1987, ss. 91-92). H. Bayur'a göre böyle bir tehlikenin farkında olan Tahmasb'ın

Hümâyûn'u asla Osmanlı topraklarına göndermek istememesi doğaldı. Hakkındaki şüpheleri dağıtmak için Hümâyûn Tahmasb'ı öven Şiîrler yazmış ve bu Şiîrlerinde de Şiî söylemlere yer vermiştir. Bu Şiîrlerden birinde Hümâyûn “Candan Ali evladının bendesiyiz. Ali'nin adını anmakla daima şâdız. Velilik sırrı Ali'de zahir olduğu için Ali'nin naadını⁷⁴ daima kendi virdimiz (dilden düşmeyenimiz) yaptık” diyerek Şiîlerin hoşuna gidecek bir tavır takınmaktaydı (Gülbeden, 1987, s. 93).

Hümâyûn ilk olarak İran'ın Sîstan vilayetine ayak bastı (Allami, 1877-1878, ss. 203-204). Sîstan hâkimi Ahmed Sultan Şamlu onu şehir büyükleriyle sıcak bir şekilde karşıladı. Ayrıca hediyeler takdim eden Ahmed Sultan şehirde kaldığı sürece iyi bir misafirperverlik göstermiş, Hümâyûn'a hazineden 250 Bedahşan yakutu ve Kuh-i Nur adında bir elmas da hediye etmişti (Gülbeden, 1987, s. 90). Ardından da Hümâyûn'un maiyetindeki 50'den az silahsız kişi ile yardım istemeye geldiği haberini verdi. Hümâyûn'un mektubu hızlıca Şah Tahmasb'a ulaştırıldı. Tahmasb, edebi bir üslupla cevap yazarak kendisini görmekten mutlu olacağını belirtti. Tahmasb aynı zamanda Muhammed Han'a Hümâyûn'u karşılama töreni hazırlaması için bir ferman gönderdi. Bu fermanın birer kopyası başta Sîstan hâkimi olmak üzere Hümâyûn'un geliş güzergahı üzerinde olan vilayet hâkimlerine dağıtıldı (Bayat, 1941, s. 18). Bu ferman Hümâyûn için çok değerli bir senetti. Yaklaşık iki bin kelimelik fermana, Hindistan'dan gelen konukların nasıl karşılanıp ağırlanacaklarına, onlar için hangi yemek ve içeceklerin, meşrubatların hazırlanacağına kadar ayrıntılar bulunmaktadır. Bu fermanın içeriği Beyazıt Bayat'ın *Tabakât-ı Ekberî* adlı eserinde yer almaktadır (Bayat, 1941, ss. 11-32). Fermanın karşılama törenlerinde Sultan Hüseyin Mirza'ya (yani Timurlulara ait) mimari yapıların Hümâyûn'a gösterilmesi, çarşı ve dükkanların süslenmesi ve Hümâyûn'un karşılanmasına ilişkin günlük olarak rapor verilmesine dair emirler yer almaktadır. Fermana ayrıca karşılama merasimine uymayanların da cezalandırılacağı belirtilmektedir. Bu ferman Herat hâkimi Muhammed'e hitaben yazılmış olmasına rağmen yol boyunca Hümâyûn'un geçtiği bölgelerdeki tüm yetkilere Hümâyûn'a iyi davranmalarını emreliyordu. Bu fermanın bir bölümünde Hümâyûn'un İran'a gelişi bir ganimet olarak nitelendirilerek şunlar yazılmıştır: “Allah'a şükürler olsun ki Allah tarafından hediye olan böyle bir padişah bize misafir oldu. Onun iyi bir şekilde ağırlanması için gereken her şey yapılmalıdır. Bu hazretin hizmeti için ne kadar özen gösterilirse o kadar iyidir.” (Allami, 1877-1878, s. 423).

---

74 Şiî ve Bektaşilerin sürekli okudukları Hz. Ali'ye adanmış bir dua.

Hümâyün, Şubat 1544'te Sistan'dan Timurluların eski başkenti Herat'a doğru yola çıktı (Allami, 1877-1878, s. 205). Fermanda belirtildiği gibi Herat hâkimi Şehzade Muhammed tarafından güzel bir şekilde karşılandı (Bayat, 1941, s. 8). İki birden atından inip kucaklaştılar (Münşi, 2019, ss. 112-113). O dönemin kültüründe aynı anda attan inme karşı tarafa duyulan saygıyı yansıtmaktaydı; aksi halde Hümâyün attan inerken Şehzade Muhammed at üstünde kalarak "üstünlüğünü" yansıtabilirdi. Hümâyün Herat'tayken Sultan Hüseyin Baykara'nın kızının evi orada bulunduğu sırada kalması için kendisine tahsis edildi. Onuruna büyük bir yemek tertip edildi. Hümâyün'da Herat'ta olmaktan mutluydu. Bu nedenle kalış süresini Nevruz bayramını da kentte geçirmek için Mart 1544'e kadar uzattı.

Hümâyün bir süre Herat'ta kaldıktan sonra Mart 1544'ün sonlarına doğru Tahmasb'a ikinci bir mektup yazarak onunla görüşmek istediğini belirtti ve ayrıca Şiîlerin sekizinci İmamı İmam Rıza'nın mezarını ziyaret etmek üzere Meşhed'e gitmek için Şah'tan izin istedi (Bayat, 1941, s. 105). Kuşkusuz bu tavır onun Şiîlerin kutsal merkezine ve bu mezhebe olan saygısını gösteren bir harekettir. Mektup Şah Tahmasb'ın Hümâyün'un Şiîliğe olan bağlılığına inandıracak şekilde tertip edilmişti. Böylece Hümâyün 15 Muharrem 951'de (1544/1545) Meşhed'e girdi ve orada şehrin hâkimi ve önde gelenleri tarafından karşılandı (Allami, 1877-1878, s. 307-309). Tahmasb bu durumdan çok mutlu oldu ve Meşhed'i ziyaret etmesi için kendisine izin verdi (İslam, 1994, s. 58). Sonuç olarak Hümâyün Meşhed'i ziyaret etti ve orada İmam Rıza'nın kabrine büyük bir hürmet gösterdi. Hümâyün bu sırada Tahmasb'dan görüşmek için kendisini Kazvin'e davet eden bir mektup aldı.

2.4. Tahmasb'ın Hümâyün'a Tavrı

Safevî-Bâbürlü ilişkilerini inceleyen tarihçiler açısından Tahmasb'ın Hümâyün'u karşılama biçimi üzerine çok sayıda tartışma yapılmıştır. Bu tartışmalarda bazı tarihçiler Tahmasb'ın Hümâyün'a gerçek bir dost gibi yaklaştığını savunurken; karşıt görüştekiler Hümâyün'a sürekli olarak baskı yapıldığı ve Bâbürlü Şahı'nın Şiîliği kabullenmeye zorlandığını belirtir. Bâbürlü tarihçilerinden Sukumar Ray'a göre Hümâyün'un İran'daki ikameti üç döneme ayrılarak incelenebilir: Birincisi Şah Tahmasb'ın Hümâyün'un mezhebini değiştirmek için çabaladığı dönemdir, ikincisi, iki aylık bir süreden oluşur ve Tahmasb'ın Hümâyün'a çok kızgın olduğu, hiçbir irtibat sağlamadığı dönemdir, üçüncüsü ise, Tahmasb'ın davranışının değiştiği ve ilişkilerin yeniden başladığı son dönemdir (İslam, 1994, s. 62). Tahmasb'ın Hümâyün'a davranış biçimi Safevî Devleti'nin dış politikada nasıl bir tavra sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Hümâyûn, Kazvin'e davet edildiğinde, kendisinden önce hizmetçisi Bayram Beg'i Şah'ın yanına gönderdi. Bayram Beg, Şah'ın yazlık konağına geldi (Allami, 1877-1878, ss. 2015-2016). Şah Tahmasb, Bayram Beg'e sakallarını keserek On İki İmam'ı hatırlatan on iki dilimli kızıl taç giymesini emretti. Bayram Beg ise, Hümâyûn'a sormadan böyle bir şey yapamayacağını söyledi. Şah Tahmasb, Bayram Beg'in bu cevabına çık sinirlendi. Tahmasb, Hümâyûn'a bir mektup göndererek bir sonraki emrine kadar bulunduğu yerde kalmasını söyledi. Ancak sonradan fikrini değiştirerek bir başka mektup gönderdi ve Hümâyûn'dan Kazvin'e doğru yola çıkmasını istedi. Yaklaşık kırk gün Meşhed'de kaldıktan sonra Hümâyûn, Nişabur ve Sebzevar yolundan Semnan ve oradan da Kazvin'e geçerek Şah Tahmasb'ın yazlık ikametgahına geldi ve orada sıcak bir şekilde karşılandı. Hümâyûn Kazvin'e kadar uğradığı her şehirde törenlerle ve o bölgenin en yüksek idari amirlerince karşılandı. Büyük hürmet gördü. Ordugaha bir fersah (6 km.) kala Tahmasb'ın kardeşleri, Sam Mirza, Behram Mirza, Vezir Afşar Kadı Cihan, Afşar Korcubaşı Sevündük Bey, Ustaclu Bedr Han, Zülkadir Mühürdar Şahkulu Halife ve diğer bütün önemli emirler Hümâyûn'u karşılayan protokoldeydiler. Şah'ın (Tahmasb) otağına geldiklerinde attan indiler. Padişahla kucaklaştılar. Tahmasb, Hümâyûn'un elini tutarak onu çadırına kadar götürdü. İskender Bey Münşi'ye göre "birbirleri ile iki dost gibi hiçbir ihtilaf olmaksızın samimiyetle konuşup meclisi şenlendirdiler. Hümâyûn Tahmasb'a Bedahşan La'lı⁷⁵ ve birçok kıymetli elmas hediye etti". Bu mecliste hazır bulunanlardan biri tarihçi Hasan Rumlu ve Târih-i Cihân Ârâ'nın yazarı Kadı Ahmed-i Gaffari bu olayı ayrıntılarıyla anlatmaktadırlar. Bu toplantılarda iki tarafın da saygı duyduğu (yani bu buluşmayı sağlayan kişi olan) Bayram Beg Han'a *Han-ı Hanan* unvanı verildi (Münşi, 2019, s. 113).

Safevî tarihçileri bize bu toplantının olumlu ve kardeşçe bir havada geçtiğini belirtmelerine rağmen buluşmanın bir de diğer yüzü vardı. Hikâyenin bir başka versiyonu ise şu şekildedir: Hümâyûn üç gün Kazvin'de ikamet ettikten sonra bir akşamüstü Şah ile görüşmek üzere otağına (çadırına) geldi. Gecenin ilk saatlerinde Şah Tahmasb ile görüşmeden gelen Bayram Beg tedirgin görünüyordu. Karşılaşma merasiminde Hümâyûn'a saygısızlık yapıp onun rahatsız olmasından endişeleniyordu. Hümâyûn artık geriye dönmenin mümkün olmadığını düşünüyordu. Bu konuyla ilgili Cevher Âftâbeci'nin tanıklığı iki padişah arsında

---

⁷⁵Bedahşân sözcüğü şairlere la'l adındaki kırmızı taşları, bu kırmız mücevherler de renginden dolayı, şarabı, göz yaşını vb. hatırlatır. La'l taşlarının hem rengi hem de şekilleri aşkın göz yaşları gibidir. Aşıkların göz yaşları tıpkı La'l-i Bedahşân taşları gibi kıpkırmızı akar. Divan şairlerinin anlayışına göre La'l taşları ile Bedahşân'ı göz yaşlarını, şarabı vb birlikte düşünmek gerekir. Bkz: Mustafa İsmet Tuzun, "BEDAHŞAN", İslâm Ansiklopedisi, Cilt 5, DİA, İstanbul, 1992, s. 292-293.

bir gerginlik olduğunu ortaya koymaktadır. Ertesi gün buluşma gerçekleşti. Tahmasb Hümâyûn’u sağ tarafında oturttu. Onunla ilgili bir şekilde sohbet etmeye başladı. Tahmasb çok geçmeden Hümâyûn’dan Şiilik tacını kafasına koymasını istedi. Hümâyûn Şah’ın bu isteğini kabul etti fakat tacı iftiharî (sembolik) olarak takacağını söyledi. Hümâyûn bu tacı takarak mezhebini değiştirmiş gibi görünmek istemiyordu. Tahmasb’ın Hümâyûn’dan hemen ilk buluşmada tac takmasını istemesi onun misafirin mezhebini değiştirmekte ne kadar istekli olduğunu göstermektedir. Hümâyûn nispeten kısa sayılacak bu görüşmeden sonra ikamet yerine döndü. Ertesi gün Tahmasb’ı çok soğuk ve umursamaz bir tavır içerisinde bulan Hümâyûn rahatsız oldu, hatta yakın çevresine İran’a geldiğine pişman olduğunu belirtti (Aftabeci, 1832, s. 71).

Tablo 4: *Tahmasb ve Hümâyûn*⁷⁶

Cevher Âftâbeci’nin *Tezkiretü’l-vâkı’ât* adlı eserine göre; Şah Tahmasb, Hümâyûn’a “Eğer Şiiliği kabul ederse kendisine her türlü yardımı yapacağını, yoksa o ve beraberindekilerin öldürüleceğini” söylemiştir (Aftabeci, 1832, s. 79). Hümâyûn’un başlarda bu baskıya direndiğini ve Şah’a “imanını değiştirecek kadar saltanat meftunu olmadığını” söylediğini nakleder. Şah da buna cevaben uzun süredir Sünnî bir padişaha karşı savaş açmak istediğini, şimdi ise ayağına gelmişken mezhebini korumasına izin vermeyeceğini söylemiştir. Bu cümlesiyle Tahmasb, Hümâyûn’a mezhebini değiştirmeden serbest kalamayacağını söylemek istemişti. Şah’ın vekili Kadı Cihan, Hümâyûn’a dostane uyarıyla eğer direnirse mahiyetindeki

⁷⁶ https://i0.wp.com/ranasafvi.com/wp-content/uploads/2021/05/img_7344.jpg?w=1536&ssl=1

700 kişinin ölümle yüz yüze kalacağını da sözlerine eklemiştir.⁷⁷ Sonunda Kadı Cihan Şîlîğin tasdikiyle ilgili üç nüsha metin ile geldi ve Hümâyûn'a bunlardan birinin kabul etmesini istedi. Hümâyûn da baskıdan dolayı kabul etti ve söz konusu metinlerden birini Şah'ın huzurunda okuyarak Şîlîği kabul etmiş oldu. Bu olaydan sonra ava çıkıldı ve Hümâyûn, Bayram Han vasıtasıyla yukarıda zikredilen mücevherleri bu mezhep değiştirme seremonisinden sonra hediye etti. Hümâyûn bu seremoninin ardından Şeyh Safiyüddin ve diğer Safevî büyüklerinin mezarlarını ziyaret etmek için Tebriz'e geldi. Onun için tüm çarşı pazar süslendi (Münşi, 2019, s. 113). Ardından Hümâyûn Erdebil'e giderek Safevî atalarının türbelerini ziyaret etti. Onların ruhuna dua okudu (Münşi, 2019, s. 114).

Görüldüğü üzere Safevî tarihçilerinin aksine iki hükümdar arasında yakınlaşma ilk karşılaşma anında değil ancak Hümâyûn Şîlîği kabul ettikten sonra gerçekleşmiştir. Öte yandan Cevher Âftâbeci'nin anlatımında tutarsızlıklar da bulunmaktadır. Örneğin buzlar çözüldükten sora iki hükümdarın iki ay boyunca görüşmediklerini öne sürmektedir. Muhtemelen Hümâyûn ile Şah arasında iki ay boyunca irtibatın kesildiği dönem Hümâyûn'un Şîlîği kabul etmesinden önce olmalıdır. Olayların şahitleri olan Tezkire'yi Hümâyûn ve Ekbernâme'nin yazarı Beyazıt Bayat ve Ebü'l-Fazl el-Allâmî gelişmeleri bu şekilde aktarmışlardır. Hümâyûn ile birlikte İran'da olan Beyazıt, Bayram Beg'e *han-ı hanan* unvanının verilmesi ile Hümâyûn'a Safevî yardımının tahsisi kararının aynı gün alındığını yazmaktadır (Bayat, 1941, ss. 34-35). Başka bir deyişle Bayram Beg'e *han-ı hanan* unvanı verilmesi Hümâyûn'un İran'da geçirdiği son günlerine denk gelmiş olmalıdır. Âftâbeci'nin belirttiği üzere iki ay önceki ilk karşılaşmalar esnasında değil...Ekbernâme'de de Bayram Beg'e *han-ı hanan* unvanının verilmesinin iki şah arasındaki mezhep sorunun çözülmesinden sonra yaşandığını yazmaktadır (Allami, 1877-1878, s. 218). Cevher Âftâbeci'nin tanıklıkları çok değerli olmakla birlikte anılarını ileri yaşlarda kaleme aldığı için kronolojiyi karıştırmış olabilir.

Safevî sarayı bu yakın ilişkiden ne kadar memnundu? Cevher Âftâbeci Safevî büyüklerinin Hümâyûn'a yardım edilmesine karşı olduklarını yazıyor. Onlara göre Bâbü'r Gajdevan'da Safevîlere ihanet etmişti ve Hümâyûn da böyle yapabiliirdi (Aftabeci, 1832, s. 75a). Âftâbeci, Hümâyûn'un Gucerât'ın fethinden sonra Tahmasb'a göre güç ve konum bakımından daha yüksekte olduğunu iddia etmişti. Bu mesele Şah'ın kulağına gidince Tahmasb

---

⁷⁷ Bu metin sayesinde Hümâyûn'un maiyetinin muhtemelen yeni katılımlarla sayısal olarak arttığını anlamaktayız.

rahatsız oldu. Hümâyûn'un bunun bir iç mesele olduğu yönündeki açıklaması Tahmasb'ı memnun etmedi. Tahmasb Hümâyûn'un yüzüne onun "mütekebbir biri olduğunu bu yüzden bu durumlara düştüğünü" söyledi. Tahmasb'ın Osmanlı Sultan'ı Süleyman'a yazdığı bir mektup onun Hümâyûn'a bakış açısını göstermesi açısından önemlidir: *"Dünyanın en büyük padişahlarından biri olan Hümâyûn'un 500 bin kişilik ordusu ve 12 bin fili vardı. Sonra Şeytan onun zihnine girdi ve o kadar kibirli oldu ki sonunda tanrılık iddiasında bulundu. Ara ara kendini millete göstermesi onun ilahi gücünün bir göstergesi olarak halka sunuldu. Onun hükümranlığında ve ordusunda şeriat yasaklandı ve küfür galip geldi. Sonunda bir gün falcılar ve müneccimleri çağırarak bir rüya gördüğünü, bu rüyasında güneş ile yıldızların onun tahtının ayağına kadar indiğini söyledi. Falcılar da ona gökyüzü bilgisinin bu rüyayı doğruladığını ve bunun Rum (Osmanlı) sultanı, İran sultanı ve Turan hükümranları ve diğer padişahların yakın bir zamanda Hümâyûn'un dergahında hazır bulunacakları ve onun hizmetine girip ona biat edecekleri anlamına geldiğini söyledi. Sonra da ilahî güç ona gününü gösterdi ve zillet elbisesini giydirdi. O Şir Han tarafından yenilgiye uğradı, kardeşleri tarafından kovuldu ve sonunda da bana sığındı"* (İslam, 1994, s. 68).

Bu mektup Tahmasb'ın Hümâyûn hakkındaki gerçek düşüncelerini yansıtmakta ve Hümâyûn'u kendisine sığınan, kendini beğenmiş biri olarak gördüğünü göstermektedir. Şah'ın Hümâyûn'a yönelik bakış açısını etkileyen çok sayıda faktör vardı. Gajdevan trajedisi henüz unutulmamış ve iki devlet ilişkilerinde bir kara leke olarak duruyordu. Hümâyûn'un kıskırtıcı davranışları ve bazen zuhur eden tekebbürlü (gururlu) davranışları Tahmasb'a ağır geliyordu. Tahmasb'ın taç giymesini istediğinde Hümâyûn'un ona verdiği cevap ve kendisini konum ve güç olarak daha yüksek olduğu iddiasıyla ilgili Tahmasb'a yaptığı açıklama Tahmasb'ın ona karşı olumsuz tutumuna etki etmiş olabilir. Fakat öyle görünüyor ki mezhep ayrımı en temel faktör idi. İlginç olan Tahmasb'ın siyasi tabiiyeti yerine mezhep değiştirmesinde ısrar etmesidir.

Şah'ın hoşnutsuz davranışı ve tehditleri Hümâyûn'u hayrete düşürmüştü ve hayal kırıklığına uğratmıştı. Hümâyûn'un danışman ve dostu olan Bayram Beg onu dirayetli olmaya teşvik ediyordu (Esterâbâdî Firişte, 1832, s. 446). Hümâyûn'un Tahmasb'ın dergahında güçlü dostları vardı. Geçmişte Sünnî olmakla suçlanan Kadı Cihan Hümâyûn'un destekçilerinden biri sayılıyordu. Şah'ın hekimi Nureddin de Hümâyûn'un dostlarından biriydi (Bayat, 1941, s. 60). Şah'ın kız ve erkek kardeşleri Hümâyûn'un lehine nüfuzlarını kullandılar. Şah'ın kız kardeşi Sultan Begüm siyasi zekâsı yüksek biriydi. Sultan Begüm bir taraftan ağabeyini frenlerken diğer taraftan da Hümâyûn'a ne yapması gerektiğini, nasıl davranması gerektiğini anlatıyordu

(Bayat, 1941, s. 60). Ayrıca Kâmrân Mirza'nın Şîî karşıtı olması da Tahmasb'ın Hümâyun'a yardım etmesinde rol oynadı.

Sonuç olarak mezhep seremonisinden sonra Hümâyun'u yolcu etmek üzere tertibatlar alındı. Hediyeler takdim edildi. Hümâyun'a veda töreni için hazırlıklar yedi gün sürdü törenin kendisi de üç gün sürdü. Âftâbeci'ye göre Hümâyun son dört yılda yoksun kaldığı saltanat araç gereçlerinin hepsine sahip oldu (Aftabeci, 1832, s. 79). Hümâyun'a verilen hediyelerin tamamının değerinin 20 bin tümeni aştığı ve yaklaşık 30 bin tümen de nakit para verildiği söyleniyor (İslam, 1994, s. 71). Şah küçük oğlu Sultan Murat Mirza'yı Hümâyun'a yardım etmesi için Dudağ Han Afşar'ın nezareti altında 12 bin kişilik ordunun başına getirdi (Habibi, 2010, s. 57). Ayrıca bunlar arasında çok ünlü komutanlar da vardı. Sonuç olarak Hümâyun iyi bir şekilde uğurlandı.

Şah Tahmasb'ın Hümâyun'a karşı takındığı tavır, üzerinde tartışılan konulardan biridir. Bu tartışmalar Safevî Devleti'nin bir imparatorluk ideolojisiyle mi yoksa dar mezhepçi dış siyasetle mi hareket ettiği sorusu üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu konuda iki farklı görüşün bulunduğu değinmiştik. Birinci ve yaygın görüş Tahmasb'ın Hümâyun'u büyük bir dostlukla karşıladığı ve ona yardım ederken mezhebî saikle hareket etmediğini savunmaktadır. İkinci görüş ise tam aksine Safevîlerin bu iltica olayını kendi ideolojilerini Hümâyun'a dikte etmek için bir fırsat olarak gördüklerini öne sürmekte hatta Hümâyun'un büyük bir baskı altına alındığını iddia etmektedir. Dönemin kaynaklarındaki ağırlıklı görüş Tahmasb'ın Hümâyun'u oldukça sıcak ve dostça misafir ettiğidir. Elbette burada tartışılması gereken asıl nokta Tahmasb'ın Hümâyun'a neden bu kadar ilgi gösterdiği olmalıdır. Bu “iyi” davranış tarzı o dönem için Safevîlere kendi güçlerini dünyaya ilan etmek için bir propaganda fırsatı da sağlamaktaydı. Örneğin İskender Bey Münşî “Osmanlı Şehzadesi Bayezit'in ve Küregen (Gürkani yani Bâbü) şahı Hümâyun'un, Tahmasb'ın kanatları altına sığınmasını” Şah Tahmasb'ın kendi zamanının en büyük hükümdarı olduğunun kanıtı olarak göstermekteydi (Münşî, 2019, ss. 109-110).

Tahmasb'ın aslında Hümâyun'a baskı yaptığını savunan ikinci görüşü savunan modern uzmanlar genellikle kaynak olarak Cevher Âftâbeci'nin *Tezkiretü'l-vâkı'ât*'ını kullanmaktadırlar (Sultaniyan & Kuhensal, 1992, ss. 116-117).⁷⁸ Cevher Âftâbeci katı bir Sünnî olup Hümâyun'un dergâhında çalışanlardan (mülazım) biriydi. Âftâbeci aynı zamanda

---

78 Cevher bu eserini 995 (1586-1587) yılında yani Hümâyun'un ölümünden 32 yıl sonra kaleme almıştır. Bu yüzden bu eser yazarın yaşlılığında kaynaklı muhtemel hataların dışında birçok dağınık nüshaya sahip olan eserdir. Yazarın da itiraf ettiği üzere bu nüshalar birbirinden farklıdır.

Hümâyûn'un Şah Tahmasb'ın dergâhına sığınmasını kendi bakış açısıyla kaleme alanlardan da biriydi. Âftâbeci'nin yazdığı eser günümüzde Safevî karşıtı yazarlara kaynaklık etmektedir.⁷⁹ Aftabeci'nin izinden giden modern araştırmacılar Tahmasb'ın Hümâyuna oldukça kötü davrandığını; hatta onu öldürtmekle tehdit ettiğini savunmaktadırlar. Hintli araştırmacı Sukumar Ray karşılaşmanın sanıldığı üzere dostane gelişmediğini “Şîî ve Sünnîler arasındaki mezhepsel ihtilaf ve Safevîler ile Çağatay Hanedanı arasındaki rekabet iki padişah arasındaki en önemli ihtilaflar idi. Hümâyûn ve mahiyetindeki kişilerin çoğunun Sünnî olması nedeniyle Şah Tahmasb'ın ona düşmanca yaklaşması doğaldı (Ray, 1963, s. 66).” Sözleriyle savunmaktadır. Yazar daha sonra Âftâbeci'den şu alıntıyı nakletmektedir: “Tahmasb, Hümâyûn'a “eğer Şîîliği kabul ederse ona yardımı esirgemeyeceği, yoksa kendisini ateşe atacağı mesajını” ilettili. Hümâyûn da ona cevaben “bunu yapacak kadar saltanata şifte (düşkün) olmadığını, mezhebine sadık kalacağını, sadece Mekke'ye gitmek için izin vermesinin yeterli olacağını” yazdı. Çünkü Mekke'ye gidiş yolu İran'dan geçtiği için buraya gelmişti.” (İslam, 1953, s. 78). Aynı eserde Şah Tahmasb'ın Hümâyûn'u öldürmeyi planladığı fakat kız kardeşi Sultanem ve bazı vezirlerin girişimiyle vazgeçtiği de söylenmektedir.

Açık söylemek gerekirse Cevher Âftâbeci'nin iddia ettiği bu mezhepsel gerilim üzerine bazı şüpheler de bulunmaktadır. Öncelikle Hümâyûn'un hacca gitmek için İran'a geldiği tamamıyla hayali bir iddiadır. Hümâyûn tahtını kaybettiği için yardım alma umuduyla İran'a sığınmıştır. Ayrıca Timurluların mezhep daha doğrusu Şîîliğe direnç konusunda bu kadar katı tutumları hiçbir dönemde olmamıştı. Örneğin Hüseyin Baykara Herat hâkimi olduğu sırada bu şehirde Şîîliği yaymak için uğraşmıştır (Brown, 1950, s. 74). Afganistan'da Şîîliğin en önemli merkezlerinden biri olan Mezar-ı Şerif aynı zamanda Sünnî Timurluların da saygı duyduğu yerlerden biriydi. Mezar-ı Şerif Külliyesi'nin yapımı ve bakımına Timurlular ne kadar önem verdiği bilinmektedir. Aynı şekilde Bâbü'r'ün de Safevîlerden destek aldığı zamanlarda Şîîliğe olan temayülü herkesin malumudur. Hatta Bâbü'r'ün Şîîliğe olan eğilimi dolayısıyla reayasının ona yüz çevirdiğinde veya Bâbü'r'ün Şîî propagandası yapan sikkeler kestirdiğinden (Handmir, 1915, s. 118) yukarıda söz edilmişti. Aynı şekilde Bâbü'r, Şîî olan Hândmîr gibi yazarları kendi hizmetine almıştır ve İranlı bir Şîî olan Bayram Han'ı da oğlunun daimî yol

---

79 Bu eserden etkilenen çağdaş eserlere örnek olarak Sukumar Ray, *Hümâyûn der İran*, (Çev: Keyvan Frozende Şehreki), Tahrân, 2004, Riyâz al-İslâm, *Tarih-i Revâbet-i İran ve Hindistan der Devre-yi Safevîye*, (Çev: Muhammed Bakır Aram), Emir-i Kebir Yayınları, Tahrân, 1994, Abu Talib Sultaniyan ve Hüseyin Kuhensal, “Berresi-yi Çe Gunegi-yi Reftar-ı Şah Tahmasb ba Hümâyûn,” *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Gilan Üniversitesi (Bahar 2013), C: 7, No: 1, s. 103.

arkadaşı olarak seçmiştir (Esterâbâdî Firişte, 1832, s. 473). Dolayısıyla bunlardan yola çıkarak Timurlularda iddia edildiği şiddette mezhepsel ihtilafın olmadığını söyleyebiliriz. Tüm bunlara ek olarak Hümâyûn ve ailesinin aslında İran'a gitmeden önce de Şiîliğe sempati duyduğu ve kardeşi Kâmrân'la arasının açılmasının bir nedeninin de bu olduğu savunulmaktadır (Ray, 1963, ss. 67-73). Nitekim Hümâyûn İran'a gelirken mahiyetindeki birçok kişi onu Şiî olmasından ötürü terk etmişlerdir. Hümâyûn İran'a geldiğinde 40 gün Meşhed'de kalarak gece gündüzünü ibadetle geçirmiştir. Aynı şekilde Hindistan'a dönüş sırasında da tekrar Meşhed'e uğrayarak bir hafta kalmıştır. Tüm bunlardan yola çıkan bazı uzmanlar Hümâyûn'un zaten Şiî veya en azından Şiîliğe eğilimli olduğu sonucuna varmışlar ve Tahmasb'ın Hümâyûn'u mezhep değiştirmeye zorladığı iddialarının doğru olmadığını söylemişlerdir.

Öte yandan bu iddianın iki zayıf noktası bulunmaktadır: Birincisi Hümâyûn Meşhed'e gitmesi orada ibadet emesi onu Şiî yapmaz. Zira Timurluları Mezar-ı Şerif örneğinden olduğu gibi zaten Şiî mekanlara önem veren mezhepler üstü siyasete alışkın idareciler idi. İkincisi Hümâyûn bu seremonileri salt Safevîlerden yardım almak için siyaset gereği de yapmış olabilir. Tıpkı Bâbü'r'ün yaptığı gibi... Nitekim Bâbü'r de hatıratında Şiîlik dönemini pek anmak istemiyor ve Şiîlik hakkında çok da olumlu yorumlarda bulunmuyor. Bâbü'r'ün bir Şiî olarak ölmediği ve ailevi olarak da Hümâyûn'a Şiî geleneği miras bırakmadığı kesin gibidir. Bu bakımdan Hümâyûn İran'a gitmeden önce değil, İran'a sığınma esnasında Şiîliğe geçmiş olabilir. Bu durumda Safevîler onu zorlamasa da onlardan yardım almak için bunu politik bir amaç için yapmış olabilir. Nitekim Şah Tahmasb'ın Hümâyûn'a kötü davrandığını savunan yazarlar Bâbü'r Şah'ın Şah İsmâîl için çok güvenilir bir müttefik olmamasını ve son yıllarında onu terk etmesine de bağlamak istemektedirler. Bu yüzden Tahmasb'ın, Hümâyûn'un kendisine sığınma talebinde bulunmasıyla babası Şah İsmâîl'e karşı yapılan saygısızlığını intikamını almak için iyi bir fırsat elde ettiğini ileri sürmektedirler. Ancak Bâbü'r sonradan Safevîlerle ittifaktan çekilmişse de onlara karşı düşmanca bir tavrı da olmamıştır. Bu nedenle Tahmasb'ın "tarihsel bir intikam aldığı" iddiası kesin kanıtlara dayanmamaktadır. Zaten ilişkilerin menfilğine odaklanan yazarlar Tahmasb lehine olan tarihsel anlatıları yansıtmaktan kaçınmışlar veya görmezden gelmişlerdir. Örneğin Hümâyûn'un kız kardeşi Gülbeden Begüm'ün Hicri 1000 yılında Hümâyûn'un eşi ve birinci derece şahitlere dayanarak yazdığı Hümâyûnnâme şöyle demektedir: "Bu iki padişahın dostluğu iki bedende tek can gibi birbirine yakındı. Özellikle Hümâyûn'un İran'da bulunduğu sırada Şah Tahmasb sık sık onun (Hümâyûn'un) ikametgahına giderdi. Gitmediği zamanlar ise

Hümâyûn Tahmasb'ın ziyaretine gelirdi.”⁸⁰ Aynı şekilde Ekbernâme'nin yazarı Allâmî de Gülbeden Begüm gibi iki padişah arasındaki olumlu ilişkilerden bahsetmektedir (Sultaniyan & Kuhensal, 1992, s. 118).

Hikmet Bayur ise Bâbü saray tarihçilerinin ekseriyetinin Hümâyûn ile Tahmasb arasında zaman zaman yaşanan gerilimlerden bahsetmediklerini belirtmektedir. Firişte ve sonradan Ekber'in imamlığını yapan Badavunlu Abdülkadir ise bu konuda ayrı bir tutum takınmışlardır. Firişte'den öğrendiğimiz kadarıyla Tahmasb'ın kardeşi Behram Mirza Hümâyûn'a gösterilen bu ilgiden rahatsızdı. Behram Mirza'ya göre Timurlu soyu Hindistan'da yeniden güçlendikten sonra eski mülkleri olan Horasan ve İran'ı da isteyebilirlerdi. Badavunlu Abdülkadir de Hümâyûn'un babası Bâbü'ün daha önce Kızılbaşlara ihanet ettiğini ve onun soyuna güvenilemeyeceğini söylemekteydi (Gülbeden, 1987, s. 91).

Hümâyûn'un Safevîlere sığınması, Safevî devletinin ilk bakışta dış siyasette Şîî kalıpların ötesine uzanan bir görüş açısı geliştirdiği şeklinde yorumlanabilir. Neticede dönemin dengeleri ve Sünnî olan komşuların oluşturduğu tehdit Safevîleri zor durumda bırakmıştı. Şartlar iki devleti iş birliği yapmaya zorluyordu. Hümâyûn'a iyi davranıp onun tekrar iktidarını kazanmasını sağlamak Tahmasb'ın da işine geliyordu. Osmanlıların İran'ın doğusundaki Sünnî güçlerle iş birliği yapması ve Timurluları de bu ittifaka katma çabaları dikkate alındığında Tahmasb Hümâyûn'un uzattığı dostluk elini geri çevirerek düşmanlık yapacak durumda değildi. Bunlar iki devletin iş birliğine mezhepsel ayrımlardan daha çok önem vermelerinin altında yatan nedenlerdi.

Öte yandan Safevî tarihçilerini aktardıklarına göre durum bu ölçüde net değildir. Safevî tarihçilerinde göre Tahmasb-Hümâyûn ittifakı dinsel inanış farklılıklarını önemsizleştiren politik bir ittifak değil, Sünnî bir hükümdarın Şîîliğe kazandırması olarak yorumlanmıştır. Görüldüğü üzere Safevîler-sembolik seremoniler de olsa- ittifak kurdukları kişileri Şîî propagandaya dâhil etmekteydiler. Yine Şah Tahmasb'ın Hümâyûn'a yardımı ancak Hümâyûn tahtını geri aldığında “Memalik-i mahrusesinin minberlerini imme-yi masumunun (On İki İmam) adları anılırsa ben de babasından kalan ülkeleri geri almasına yardım ederim” şartını koymuştu. Hümâyûn da buna cevap olarak kendisinin önceden beri Şîîliği benimsediğini bu

---

80Öte yandan Sultaniyan ve Kuhensal'ın adı geçen makalelerinde Şah İsmâîl ve Bâbü arasındaki ilişkilerin erken zamanlarına değinerek “Görüldüğü üzere Bâbü ile Şah İsmâîl dostane bir ilişkiye sahip olmuşlardır. Bu yüzden Tahmasb'ın babasını intikamı için Hümâyûn'a kötü davrandığı iddiaları yanlıştır” sonucunu elde etmeleri de hatalıdır. Zira yazarlar Bâbü'ün ömrünün son yıllarında Safevîlere karşı mesafeli duruşuna değinmemişlerdir.

sebeple kardeşlerinin kendisine düşman olduklarını ve onu ülkesinden kovduklarını iddia etmiştir (Gülbeden, 1987, s. 93). Firişte'ye göre Hümâyun'un asla böyle bir geçmişi yoktu ve sadece İranlılardan yardım alabilmek için son anda bu hikâyeyi uydurmuştu (Gülbeden, 1987, s. 94). Badavunlu'nun yazdığına göre Şîi Bayram Han'ın da araya girmesiyle Hümâyun eğer yeniden Hindistan padişahı olursa hutbelerde On İki İmam'ın adını okutacağı sözünü vermişti. Böylece kendisine 10 bin atlı verilmiştir (Gülbeden, 1987, s. 90). Şîrazî'ye göre şölenler ve Taht-ı Süleyman'daki av partileri haricinde Hümâyun'a On İki İmam Şiîliğinin sembolü olan (on iki dilimli) tâc-ı şâhi (Kızılbaş külâhı) giydirildiği 14 masuma (Hz. Muhammed, H. Fatıma ve On İki İmam) salat-u salavat çektirilmiş, hatta Halife Ömer, Osman, Muaviye, Yezid'e lanet ettirilmiştir. Ardından Hümâyun Erdebil'de Şeyh Safiyüddin'in türbesini ziyaret etmiştir (Şîrazi, 2019, s. 87). Meşhedî de ziyaret ettikten sonra Kandehar'a doğru yola koyulmuşlardı (Gülbeden, 1987, s. 90). Gülbeden, Allâmi veya Hoca Nizameddin'in bu olaylara hiç değinmemeleri gayet anlaşılırdır. Aksi halde Hümâyun'un Sünnî bir ülkeyi Şiîler adına geri alma amacı taşıdığı ortaya çıkacaktı.

Sonuç olarak Tahmasb, Hümâyun'a Şiîliği dayatmış ve ancak Şiî semboller benimsenirse yardım edeceğini açık biçimde dile getirmişti. Burada kanımızca imparatorluk ideolojisi olarak yorumlanabilecek bir tavır yoktur. Bu nedenle Tahmasb'ın bu yanını örtmeye gayret gösteren kaynaklardan yola çıkılarak İran'da o dönemde mezhebi değil kozmopolit bir dış politika izlediğini savunmak hatalı bir çıkarım olacaktır.

2.5. Kandehar Üzerinde Rekabet

Hümâyun, İran'da birkaç ay kaldıktan sonra Kandehar'a gitti. Şah Tahmasb, söz verdiği üzere Hümâyun'a mali ve askerî yardımda bulundu. Bu dostluk her iki devletin de yararına idi. Hümâyun kaybettiği imparatorluğunu geri kazanırken Şah Tahmasb da Kandehar'ı almanın yanında Hindistan'la olan dostluğu korumuş olacaktı. Yukarıda ifade edildiği üzere Hümâyun eğer Şah Tahmasb'ın yardımıyla Hindistan'ı yeniden ele geçirirse Kandehar'ı Safevîlere bırakacağı sözünü vermişti (Sultaniyan & Kuhensal, 1992, s. 115). Bu doğrultuda Şah Tahmasb'ın emriyle Şehzade Sultan Murad Mirza 12 bin kişilik bir güçle birlikte Hümâyun'un emri altına girdi. Bu ordunun görevi Kandehar'ın ardından Kâbil ve Gazne'yi de fethederek Hümâyun'a teslim etmektir. Ama Kızılbaşlar Kandehar'ı fethettikten sonra Şah Tahmasb'ın emrine karşı gelerek ordugahlarına geri çekildiler ve Kandehar'ın fethinden sonra kentin hâkimi olan Budak Han, Hümâyun'un adamlarının kente girmesine izni vermedi. Bunun sonucunda Hümâyun beraberindeki 200 adamla birlikte kent dışında korunmasız kalınca Kandehar'a zorla girme kararı aldılar (Handmir, 1915, s. 219). Direnemeyen Budak Han kenti

bırakarak Şah Tahmasb'ın yanına gitti. Hümâyûn Şah Tahmasb'a mektup yazarak Budak Han'ın davranışının uygun olmadığını, Kandehar'ı geri alarak kendi güvenilir adamı olan Bayram Han'a vermek zorunda kaldığını bildirdi. Böylece anlaşmanın aksine ileride iki ülke arasında sorun olmaya devam edecek olan Kandehar yine Bâbürlülerin elinde kalmış oldu.

Aslında Hümâyûn Kandehar'ı aldıktan sonra Şah Tahmasb'a devretmeyerek bir nevi sözünde durmamazlık etmişti ama Kızılbaşların da Hümâyûn'a Kâbil ve Gazne'yi alana kadar eşlik etmemeleri ve Budak Han'ın davranışı ve savaş şartları göz önüne alınarak Hümâyûn'un davranışı Şah Tahmasb tarafından çok rahatsız edici bulunmadı. Diğer taraftan ikisi arasındaki güçlü dostluğun da Şah Tahmasb'ın Hümâyûn'un bu davranışına kızmamasına sebep olduğu söylenebilir. Bu olay İskender Bey Türkmen'in (Münşi) eserinde şu şekilde yazılmıştır: “Kandehar Budak Han'dan alınarak her iki tarafın da güvendiği Bayram Han'ın yönetimine verildi. Hümâyûn'un Mirza Kâmrân ile uğraştığı birkaç yıl boyunca Kandehar'ı Bayram Han idare etti. Şah Tahmasb da Hümâyûn'un iyi niyetinden emin olduğu için ve Bayram Han'ın sadakatinden şüphe duymadığı için Kandehar meselesini görmezden gelerek onu geri istemedi.” (Münşi, 2019, ss. 103-104). Böylece Hümâyûn'un Hindistan'ın bölgelerini yeniden hâkimiyet altına almak için uğraştığı sırada iki devlet arasındaki ilişkiler dostane bir şekilde devam etti.

Ekber, Hindistan'da tahta çıktığında (1556) Kandehar konusundaki anlaşmazlık yeniden su yüzüne çıkmıştır. Aslında Hümâyûn'un, Kandehar'ı her zaman İran'a geri vermeye meyilli olsa da daha sonra sözünde durmadığını görmüştük. Onun ölümüyle 1556 yılında halen Bahadır Han'ın “tarafsız” idaresi altında olan Kandehar konusunu yeniden gündeme getirmişti. Bir süre iki devlet arasında şehrin yine Bâbürlülerde kalması ama iç kalenin Safevîlere devredilmesi şeklinde bir formül tartışıldı (Sistani, 2004, s. 24). 965 (1558) yılında Tahmasb Kandehar'ı ele geçirdi (Rumlu, 2020, ss. 5-40). Ekber bu yıllarda çok zor durumdaydı ve bu oldubittiği kabullenmek zorunda kaldı. Kandehar için savaşmaya ve Delhi'den çok uzakta olan Kandehar'a ordu göndermeye gücü yoktu. Tahmasb, yeğeni Behram Mirza'nın oğlu Sultan Hüseyin Mirza Safevî'yi Kandehar hükumetine görevlendirdi (Münşi, 2019, s. 70). Durumu yumuşatmak isteyen Tahmasb, Hümâyûn'un ölümünden neredeyse iki yıl geçtikten sonra 1558'de, Ekber'in sarayına bir elçi göndererek babasının ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getirdi ve ardından onu tebrik etmek için de bir elçilik heyeti daha gönderdi (Gülbeden, 1987, 102).

Tarihçi Khafi Han'ın söylediklerine göre son Kandehar olayları konusundaki yanlış anlaşılımları ortadan kaldırmak bu heyetin amaçlarından biriydi (Khafi Khan, 2006, s. 161). Heyete Masum Bey Safevî'nin oğlu Seyit Bey başkanlık ediyordu.⁸¹ Heyetin yanlarında getirdiği mektupta Tahmasb, geçmişte Hümâyûn'a olan iyi niyetini ve samimiyetini hatırlatmaktaydı. Tahmasb mektupta elçisine bir an önce izin verilmesini ve diplomatik ilişkilerinin baştan ele alınmasını talep etmişti (Allami, 1877-1878, ss. 3-170). İran'dan gelen heyetin dostluk çabalarının Ekber'e bir etkisi olmadı. Ekber heyete resmî bir yanıt vermedi. Şah Tahmasb birkaç yıl sonra 971 (1563-1564) yılında Sultan Mahmud Behkeri önderliğinde yeni bir elçilik heyeti gönderdi (Gülbeden, 1987, s. 103). Ama bu heyet de Ekber'den beklenen ilgiyi görmedi. Böylece ilişkiler zaman içerisinde soğudu. Tahmasb'ın son yıllarında büyük oğlu, Horasan valisi ve saltanat varisi Şehzade Sultan Muhammed Hüdâbende, 1572 yılında Yar Ali Bey isminde bir kişiyi Ekber'e Büyükelçi olarak göndermişti (Allami, 1877-1878, s. 5). Bu heyetin muhtemelen hiçbir etkisi olmadı ki kaynaklarda çok az bahsedilmektedir.

3. Şah II. İsmâil (1576-1578) ve Hüdâbende (1578-1586) Dönemi Safevî-Bâbü'r İmparatorluğu İlişkileri

Şah Tahmasb ardında 9 erkek evlat bırakarak 1576'da öldü. En büyük oğlu Sultan Muhammed (Hüdâbende) Mirza'ydı. Hüdâbende, Tahmasb'ın saltanatının sekizinci yılında (938) Musullu Türkmen aşiretlerinden Sultanım Begüm'den doğmuştur. Tahmasb öldüğünde 46 yaşındaydı. 6 yaşından beri (944) Horasan hâkimi olarak Tekelü Muhammed Han'ın lâlâlığında yetiştirilmişti. Herat kenti onun mesuliyeti altındaydı (Münşi, 2019, s. 143). Tahmasb bir dönem onu yanına çağırıp yaşça ikinci büyük oğlu İsmâil Mirza'yı onun yerine Herat'a göndermişti. Buradan Safevî Devleti'nin Herat'a verdiği önemi anlıyoruz. Herat'a en büyük oğlun gönderilmesi ve Herat hâkiminin tahtın varisi olarak görülmesi, Horasan bölgesinin Safevîler için alelade bir sınır bölgesi olmadığını, tam aksine hükümdarlığın geleceğinin bu kentte tayin edildiğini göstermektedir. Muhammed Mirza ordunun başkomutanı olmak için Şîraz'a çağrıldığında, Tekelü Ali Sultan da İsmâil Mirza'yı Herat'a götürdü (Münşi, 2019, s. 153). İsmâil Mirza'nın Herat yönetimi büyük şikayetlere neden olunca İsmâil Mirza bu vazifeden alınarak Kahkaha Kalesi'ne kapatıldı. Tahmasb, Herat'a tekrar Muhammed (Hüdâbende) Mirza'yı gönderdi ama bir süre sonra Muhammed (Hüdâbende) yeniden saraya çağrıldı ve yerine onun (üçüncü) oğlu (yani Tahmasb'ın torunu) Abbas Mirza'yı henüz iki

---

81Masum Bey Şah Tahmasb zamanında Devlet Divan Emir'i olmuştur. Bkz: Esra Doğan, "16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevî/Acem Hacılarıyla İlgili Değerlendirmeler," *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (Bahar 2019), C. 21, S. 1, ss. 359-378.

yaşındayken Şahkulu Sultanın lâlâlığında Horasan beyi yapıldı (Münşi, 2019, s. 151). II. İsmâil döneminde Ekber ile diplomatik ilişkilerinin olduğunu gösteren herhangi bir kanıt yok ama Ekber'in kardeşi Mahmud Hekim'e bir mektup yazıldığı bilinmektedir (Gafari, 2007, s. 78). Mektupta, Hekim'e bağımsız bir Şah gibi hitap edilmiştir. Mektupta her iki tarafın da ecdadının dostluk ilişkilerinden bahsedilmekte ve Mirza Hekim'den büyükelçilerini İran'a göndermesi rica edilmekteydi. Mekke ziyareti için yolların açık ve güvenli olduğu güvencesi verilmekte ve Hekim'den ziyaretçileri teşvik etmesi istenmekteydi (Gafari, 2007, s. 78). Hac yolları Safevîler ile Sünnî komşuları arasında sürekli sorun olan bir meseleydi. II. İsmâil'in artık hac yolunda bir sorun olmadığına dair garanti vermesinin onun Sünniliği benimsediği iddiasıyla bir bağı olup olmadığını bilmiyoruz.

3.1. Safevîlerin Kandehar ve Zemindaver Topraklarını Kaybetmeleri

Tahmasb'ın Kandehar'ı Bayram Han'a verdiğinden (1544) yukarıda söz etmiştik. Hümâyûn tahtını alana kadar Kandehar'ın vasilliğini üstlenmiş oldu. Hümâyûn Şah ile Mirza Kâmrân arasındaki iç savaş devam ederken Kandehar bu yıllar boyunca Bayram Han'ın idaresi altında tarafsız bir bölge olarak kaldı. Ancak Hümâyûn tahtını geri aldıktan sonra da sözünü tutup Kandehar'ı Kızılbaşlara vermeden vefat etti. Böylece Ekber Şah devrinde de Kandehar Bâbürlülerde kalmış oldu. 963'te (1555/1556) Özbek Bahadır Han Kandehar üzerine asker sevk etti (Münşi, 2019, s. 104). Kentin o dönemki valisi Şah Muhammed, Ekber Şah yerine Şah Tahmasb'dan yardım istedi ve Kandehar'ın gerçekte Safevîlerin mülkü olduğunu ileri sürdü. Şah Tahmasb da bazı emirlerini kentin yardımına yolladı. Kızılbaşlar sayesinde kenti kuşatmadan kurtaran Şah Muhammed sözüne sadık kalmayarak kenti Kızılbaşlara teslim etmedi (Süleymanov, 2018, s. 132). Bunun üzerine 965 (1557/1558) yılında Safevîler Kandehar'ı kuşattılar. Nihayet Şah Muhammed kaçtı ve kent Safevîlere geçmiş oldu. Bundan sonra Tahmasb'ın yeğeni Hüseyin Mirza kenti 20 yıl kadar yani II. İsmâil tahtta çıkana kadar yönetti (Münşi, 2019, s. 105). Böylece Kandehar meselesi iki devlet arasında pürüz olarak kalmaya devam etti.

Kandehar meselesini anlamak için bu kente hâkim olan Safevîlerin doğu siyasetinde en önemli rolleri oynayan aileyi tanımak gerekir. Behram Mirza kardeşi Tahmasb hükümdar olunca 1529-1532 yılları arasında Horasan valisi olmuştu. O ölünce oğlu Sultan Hüseyin Mirza Kandehar ve Zemindaver bölgesi valisi oldu. II. İsmâil devrinde eceliyle ölen az kişiden biri olan Sultan Hüseyin Mirza Ekber'le yakın temas halindeydi ve Kandehar'ı ele geçirme planının Ekber'in aklından hiç çıkmadığını biliyordu. El-Allamî, Sultan Hüseyin Mirza'nın Ekber'e gizli elçiler gönderdiğini söylemektedir (Allami, 1877-1878, ss. 209-645). Sultan Hüseyin

Mirza'nın, Ekber'e karşı saygılı tavrı mütevazı davranışı onun ölümünden sonra, Kandeher'in bir süre daha oğullarının elinde olmasına Bâbürlülerin ses çıkarmamasına sebep olmuş olabilir. Ancak Ekber'in bu konuda harekete geçmemesinin asıl nedeni, Hindistan'da henüz tamamlanmamış olan imparatorluğunu güçlendirme göreviydi. Bu dönemde Sind ve Keşmir hâlâ imparatorluğun dışındaydı ve Kâbil, düşmanlarından biri olan Mirza Hâkim'in elindeydi.⁸² Ekber önce bu sorunları halletmek daha sonra Kandeher ile ilgilenmek istiyordu.

Sultan Hüseyin Mirza'nın beş oğlu vardı. En büyüğü olan Muhammed Hüseyin Mirza henüz 18 yaşında iken II. İsmâil tarafından öldürüldü. Diğer iki oğlundan Muzaffer Hüseyin Mirza, on beş yaşındayken Abbas devrinde Kandeher valisi, diğeri Rüstem Mirza da 12 yaşındayken Zemindaver valisi yapıldı (Münşi, 2019, s. 153). Diğer çocukları tarihte önemli bir rol oynamadılar. Bu şehzadeler küçük oldukları için bu dönemde Herat veya Kandeher bölgesinde asıl iplerin çeşitli Kızılbaş beylerinin denetiminde olduğunu görüyoruz. Özellikle Ustaclu aşireti Herat'a hâkimdiler. Ustaclu oymağından Yeğen Şahkulu Sultan Şah Abbas'ın lâlâsı ve Horasan Emirü'l-Ümerâsıydı⁸³ Aynı görevleri yerine getiren bir diğeri ünlü kişi de Musullu Emir Handı (Münşi, 2019, ss. 160-161).

İsmâil Mirza taht kavgasında annesi Gürcü olan Haydar Mirza ile çatıştığından doğal olarak Kızılbaşların desteğini alarak tahtta oturdu. Gözleri büyük ölçüde görmeyen Hüdâbende zaten ona rakip olamamıştı. Yönetimi ele geçiren II. İsmâil, Abbas Mirza'nın lâlâsı ve o dönem Herat hâkimi olan Yeğen Şahkulu Sultanı da öldürmeye karar vermişti. II. İsmâil adına kente gelen Afşar temsilciler Ustaclu savaşçılarından Herat'ı terk etmelerini istediler. Ustaclu ileri gelenleri ise kendilerinin Tahmasb devrinde burayı savunmakla memur edildiklerini Şah'tan ferman gelmedikçe bu görevi bırakmayacaklarını söylediler. Her iki taraf da daha konuşmalar sona ermeden kılıçlarını çekip savaşa tutuştular. Olaylar sırasında Şahkulu Sultan öldürüldü ve henüz 6 yaşında olan Abbas Mirza savunmasız kaldı. Ancak henüz II. İsmâil'den onun öldürülmesine dair bir ferman gelmediğinden Afşarlar ona dokunmadılar. Şahkulu Sultan'ın öldürülmesi haberi II. İsmâil'e ulaştığında Şamlulardan Ali Kulu Han oraya vali yapıldı. Abbas

---

82 Keşmir 1586'te ve Güney Hindistan 1590-1'te Bâbürlü hâkimiyetine girdi.

⁸³ Devletin kuruluş yıllarında çok önemli bir yetkiye sahip olan Emirü'l Ümera Kızılbaşlar arasından seçilirdi. Asıl görevi savaş esnasında tüm kızıl baş reisleri ve orduya komuta etmek olan Emirü'l Ümerâlar zaman zaman devlet işlerinde de önemli rol oynayabiliyorlardı. İlk Emirü'l Ümerâ Hüseyin Beg Şamlu olup 1502'de Şah İsmâil tarafından atanmıştır. Zamanla önemini yitirmeye başlayan bu mevki I. Şah Abbas'ın askerî reformlarının ardından ortadan kalkmıştır. Bkz: Eralp Erdoğan, *Safevî Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2019, s. 115.

Mirza'nın yeni lâlâsı oldu (Felsefî, 1928, s. 142). Horasan Emîrû'l ümerâhı da ona verildi. Kız kardeşi Zeyneb Begüm'ü de ona eş olarak verip Herat'a gönderdi. Ustacluların başına gelen kıyımla ise hiç ilgilenmedi. Hatta af dileyen Ustacluların çadırlarını başlarına yıktırdı ve mallarını yağmalattırdı (Münşi, 2019, s. 234).

II. İsmâîl'in Safevî sülalesini büyük ölçüde ortadan kaldırtmasından cesaret alan Özbekler Din Muhammed Han oğlu Celal Han liderliğinde 7 bin kişilik bir orduyla Nesa Ebiverd taraflarını yağmalayarak Meşhed önlerine geldiler. Cam bölgesini yağmaladılar (Münşi, 2019, s. 265). Celal Han Özbek aksakallıların muharebeye girmeme, yağmayla yetinme telkinlerine uymayarak Kızılbaşlarla bir meydan savaşına girdi. Meşhed hâkimi Murtaza Kulu Han önderliğindeki Ustaclular Özbekleri yenip Celal Han'ı esir ettiler ve öldürdüler (Münşi, 2019, ss. 266-267). Böylece Herat hâkimi Şamlu Ali Kulu Han ile bu zaferi kendi başına kazanan Ustaclu Murtza Kulu Han arasında Horasan hâkimiyeti için bir çatışma başladı. Bu esnada II. İsmâîl, Herat'ta bulunan çocuk Abbas Mirza'yı da öldürmeyi kafaya koymuştu. Şamlu Ali Kulu Han'a çocuğun öldürülmesi emrini verdi (Münşi, 2019, s. 284). Bu zor emri yerine getirmemek için Şamlu Ali Kulu Han çeşitli bahanelerle oyalandı. Ramazan ayının geçmesini bekledi. Ardından bayramda bu cinayeti işleyemeyeceğini söyleyerek birkaç gün daha oyalandı (Aydoğmuşoğlu, 2011, s. 56). O böyle oyalanırken II. İsmâîl öldü ve emri uygulamaya gerek kalmadı. Yani Şah Abbas hayatını Ali Kulu Han'ın emri gevşetmesine borçluydu.

Abbas Mirza mucize eseri kurtulurken bir saray darbesi sonucunda babası Hüdâbende 1577 yılında tahtta geçirilmişti. Sultan Muhammed Hüdâbende'nin saltanat döneminde içeride bir kaos hakimdi. İl hâkimleri kendi başlarına hareket ediyorlardı, Kızılbaş büyükleri arasındaki güç rekabeti artmaya başlamış ve bunun sonucunda Padişahın gücü felç olmuştu. İçerideki karışıklığı gören Osmanlı'dan İran'a yönelik saldırılar artmaya başlamıştı. Ekbernâme'ye göre Hüdâbende, Sultankuli Çendanoğlu önderliğinde Hindistan'a bir heyet göndererek yardım istedi. Ekber, Kızılbaşların başkaldırılarını bastırmaya yardım etmek için oğullarından birini göndermek istedi, hatta Osmanlı'ya karşı Şah'ı desteklemek için bizzat kendisi Horasan'a girmeyi düşündü ama bunların hiçbirisi gerçekleşmedi (Allami, 1877-1878, ss. 497-501).

3.2. II. Şah İsmâîl Devrinde Bâbürlülerle Kurulan Diplomatik İlişkiler: Sîstan olayları ve Kandehar'ın Bâbürlülere Bırakılması

Yukarıda da ifade edildiği üzere Kandehar Tahmasb'ın anne bir kardeşlerinden Behram Mirza ve oğullarının mülkü olarak görülmekteydi. Behram Mirza, kardeşi Tahmasb hükümdar

olunca 1529-1532 yılları arasında Horasan valisi olmuştu. O ölünce oğlu Sultan Hüseyin Mirza Kandehar ve Zemindaver bölgesi valisi oldu. II. İsmâil devrinde eceliyle ölen Sultan Hüseyin Mirza'nın beş oğlu vardı. En büyüğü olan Muhammed Hüseyin Mirza henüz 18 yaşında iken II. İsmâil tarafından öldürülmüş, diğer iki oğlundan Muzaffer Hüseyin Mirza, 15 yaşındayken Şah Abbas devrinde Kandehar valisi diğeri Rüstem Mirza da 12 yaşındayken Zemindaver valisi yapılmıştır (Münşi, 2019, s. 153). Diğer çocukları tarihte önemli bir rol oynamadılar. Bu şehzadeler küçük oldukları için bu dönemde Herat veya Kandehar bölgesinde asıl iplerin çeşitli Kızılbaş beylerinin denetiminde olduğunu görüyoruz. Şah Abbas'a muhalif olan bazı Kızılbaş emirleri Soyurgallarına⁸⁴ el konulduğu için Zemindaver hâkimi Rüstem Mirza'nın yanına vardılar. Onu Horasan'ı almaya ikna etmeye çalıştılar.

Bu sırada II. İsmâil devrinde Sîstan hâkimi olan ve soyunun Saffarilerden geldiğini söyleyen Melik Mahmud Şah II. İsmâil'in ölümü sonrası yaşanan karışıklık sayesinde bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya başlamıştı. Şah Abbas onun Sîstan hâkimliğini kabul etmişti ama Kandehar hâkimleri şehzadeler bunu kabule yanaşmadılar (Münşi, 2019, s. 129). Bu bölgede Safevî Devleti'nin egemenliği zayıfladığından Sîstan melikleri ile Kandehar ve Zemindaver hâkimi mirzalar arasında ittifakların sürekli değiştiği bir savaş durumu yaşanmaktaydı. Bu çatışma Özbek tehlikesine rağmen devam ettiğinden Özbekler Herat'ı aldıklarında Zemindaver hâkimi Rüstem Mirza ile Kandehar hâkimi Hüseyin Mirza ve Sîstan melikleriyle savaş halindeydiler.

Kardeşi ve Sîstan melikleri arasında sıkışan Rüstem Mirza, Bâbürlülere sığınma kararı aldı. Önceli Bekr vilayetine gitti. Oranın hâkimi Argun Mirza'ya Hindistan'a sığınma planından söz etti (İslam, 1994, s. 58). Kabul edilince Ekber Şah'ın huzuruna çıkarıldı. Ekber Şah da ihtimam gösterip Multan ülkesini ona verdi. Ekber Şah, Zemindaver ve Kandehar topraklarını barışçıl yollardan almayı planlıyordu. Bu esnada Özbek Yetim Sultan Kandehar'ı fethetmekle görevlendirilmişti. Hüseyin Mirza Özbekleri ne kadar yenilgiye uğrattıysa da Özbek akınları bir türlü durmak bilmiyordu. Sonunda Hüseyin Mirza da kardeşi gibi Bâbürlülerden koruma talep etmeye karar verdi. Hüseyin Mirza'nın Kandehar'ı Bâbürlülere teslim etmesinden telaşa kapılan Özbek Abdullah Han hemen Hüseyin Mirza'ya elçiler

---

⁸⁴ Altın Orda Hanlığı gibi Cengiz Han sonrası Moğol devletlerinde, özellikle de İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beylikleriyle Bâbürlüler'de başarılı kumandanlara, ele geçirilen yerlerde mukavemet göstermeden merkezî otoriteye bağlılık gösteren yöneticilere, Hristiyan ruhbanları dâhil din adamlarına, sanatkar ve ediplere verilen bir ihsanın ve belgesinin adıdır. Bkz: Mehmet Ölmez, "SOYURGAL", İslâm Ansiklopedisi, Cilt 37, DİA, İstanbul, 2009, s. 388-398.

gönderdi. Gelen elçiler “Hindistan’a gitmemesini ve ata yurdu Kandehar’ı Çağataylara vermemesini rica ettiler (Münşi, 2019, s. 138).

Hüseyin Mirza Özbeklerin elçilerine itibar etmedi. Münşî İskender Bey’in deyimiyle “Kandehar’a gelen Hindistanlı Türk tüccarlar ona öyle güzel Hint kumaşları satmaktaydılar ki o Hindistan’ın büyüüne bir kez daha kapılmış oldu”. Daha önce de Kandehar’dan Hindistan’a kaçan birçok Kızılbaş beyi orada çok iyi karşılanmış ve hemen hepsine çeşitli rütbeler tevdi edilmişti. Bunlardan biri olan Kara Bey Köçarlı, Kandehar’ı Hüseyin Mirza’dan teslim alıp ona Hindistan’da yeni bir bölge verme konusuna memur edildi. Nitekim anlaşma sağlandı ve Kandehar Bâbürlülere bağlı bir vilayet oldu. Beş binbaşı rütbesindeki Şahi Bey Kabulî oranın valisi yapıldı. 1000 (1590/1591) yılında Şahi Bey Kandehar’a girdi. Kızılbaşlar da şehri terk ettiler. Mirza Hüseyin onca savaşa rağmen muntazam Kızılbaş birliklerini görünce çok etkilendi ve kenti böylesine terk ettiği için pişman oldu. Ancak onun tereddüdünü fark eden ve çok tecrübeli bir siyasetçi olan Şahi Bey onu güzel sözlerle teselli etti. Nitekim Ekber Şah kendisine o dönem için çok büyük bit lütuf olan “oğulluk” lafzıyla seslenmekteydi. Bir süre geçince Mirza Hüseyin Hindistan’a geldiğine pişman oldu ve Şah Abbas’ın sarayına İran’a dönmenin yollarını aradı. Bunun için hacca gitme bahanesini bile kullandı. Fakat izin alamadı. Sonunda Hicri 1008 senesinde vefat etti. Hindistan’da ondan geriye üç oğlu kaldı: Haydar Mirza, İsmâil Mirza ve Behram Mirza (Münşi, 2019, s. 140).

Rüstem Mirza ise daha rahat uyum sağlamıştı. Dönemin en büyük devlet adamlarından Hanlar Hanı Bayram Han’ın (Ekber’in lâlâsı) ailesinden bir kızla evlendi (Münşi, 2019, s. 140). Soyurgulları ellerinden alındığı için Rüstem Mirza’yı Safevî tahtına çıkarmak isteyen Türkmen reisleri ise tek başlarına Horasan’da Özbekleri durdurmaya gayret ettilerse de yenilgiye uğradılar, liderleri Şamlu Sultan Halife öldürüldü. Sağ kalanlar ise Şah Abbas’ın gözünde hain oldukları için Bâbürlülere sığındılar. Kandehar ve Zemindaver’in sessiz sedası kaybının ardından Sîstan ülkesinin başındaki Melik Celaleddin de bir dönem Özbek akınlarına karşı koymadığı için önceki mirzalar gibi Bâbürlülerden yardım istemeyi düşünüyordu. Ancak bu esnada Safevî ordularının Horasan’a geldiklerini ve Herat’ı geri aldıklarını duyunca hemen vazgeçerek Safevîlere katıldı. Böylece kendisine Sîstan hâkimliği de iade edildi (Münşi, 2019, s. 141).

Ekbernâme’ye göre Bâbürlüler Kandehar’a karşı ilk kesin hareketi 1589’da hazırlamışlardı. Ekber, 1591’de Hanlar Hanı Abdul Rahim yönetiminde Kandehar’a bir sefer

başlatmaya karar verdi (Allami, 1877-1878, ss. 584-601). Ancak Ebü'l-Fazl'ın mektupları⁸⁵, Hanlar Hanı'nın 1589'da bu görevi devraldığını gösteriyor. Ebü'l-Fazl'ın mektuplarında 1589 seferinde Kandeher seferini ertelememesi konusunda Hanlar Hanı'na ısrar ettiğini görüyoruz. Hanlar Hanı'nın izlediği yöntem, Ebü'l-Fazl'ın mektuplarından birinde açıkça anlatılmaktadır. Şah Abbas ise bu esnada diplomatik yollardan Ekber Şah'la temas kurmak için Hindistan'a elçi olarak ilk olarak Mir Haydar adlı Seyyid kökenli birini gönderdi (Aydoğmuşoğlu, 2011, 118). Mir Haydar, Ekber Şah'ın huzuruna çıkarak onun meclisi azasına girdi. 1001'de (1591/159) Rumlu Yadigâr Sultan da elçi olarak Hindistan'a gönderildi. Şah Abbas, Yadigâr Sultan adlı elçisiyle uzun ve Eski Doğu'nun diplomatik törenleri tarzında, ustaca bir başlangıç ve uzun bir başlık dizisi ile yazılan bir mektup gönderdi.

Mektupta iki tarafın da ataları arasındaki dostane ilişkilere değinildikten sonra, Şah Abbas'ın Ekber ile samimi ilişkilerini sürdürme arzusunu hatırlatıyor ve Ekber'in karşılıklı bir anlaşma umudunu ifade etmesiyle sona eriyordu. Münşî geçmişte "Bâbürlü Hakan-ı Süleymanşah (Şah İsmâil) arasında daima dostluk olduğunu, Hümâyûn'un Tarih-i Ekber'de yazılmış olduğu gibi Afgan saldırılarından Şah-ı Cennetmekan'a (Tahmasb) sığındığını ve o dönemlerde iki devlet arasında güzel mektuplar taşıyan elçiler gidip geldiğini ve Ekber Şah tahtta çıktığında da Şah Abbas'ın, Seyyid Bey'i kıymetli hediyelerle elçi olarak tebrike gönderdiğini" yazmaktadır (Münşî, 2019, s. 68). Ancak Münşî'ye göre Ekber Hindistan'daki hâkimiyetini sağlamlaştırdıkça dostluk bağları zamanla gevşemiş, elçilerin gidiş geliş mektuplaşmalar seyrekleşmiş, cüluslar ve hâl hatır sorma merasimlerine dikkat edilmez olmuş, uzun bir zaman da her iki taraf da elçi göndermez olmuştu. Münşî "nihayet Şah Abbas bu dostluğu yenilemeye karar verdi" diyerek bir kura çekildiğini ve Kızılbaş ümerasından Rumlu Yadigâr Sultan'ın elçi tayin edildiğini yazmaktadır. Ekber Şah'a resmîyetten çok samimi bir dille bir mektup yazılmış "tekellüflü cümlelere yer verilmemişti". Özbek Han'la yapılan savaş anlatıldı ve maddi bir desteği olmasa da dualarını dostlarından esirgememesi istendi (Münşî, 2019, ss. 68-69). Burada açık biçimde Safevîlerin Bâbürlülerin yardımı olmasa da en azından tarafsız kalmalarını sağlamaya çalıştıkları görülüyor.

Ebü'l-Fazl'ın yazdığına göre Ekber, Şah Abbas'a yardım konusunu incelemek için bir konsey kurdu. Toplantıdaki danışmanlardan bazıları, oğullarından birini Horasan'ı

---

⁸⁵ Mükâtebât-ı (Mektûbât-ı) 'Allâmî Ebü'l-Fazl. Ebü'l-Fazl'ın çeşitli hükümdar ve devlet adamlarına gönderdiği mektuplar 1606'da yeğeni Abdüssamed b. Efdal Muhammed et-Temîmî tarafından toplanmış ve daha sonra Mükâtebât-ı 'Allâmî Ebü'l-Fazl adıyla yayımlanmıştır. Bkz: Enver Konukçu, "EBÜ'L-FAZL el-ALLÂMÎ", İslam Ansiklopedisi, Cilt 10, DİA, İstanbul, 1994, s. 313-314.

Özbeklerden kurtarmak için göndermesini tavsiye etti. Ancak bu teklifler, Özbek hükümdarının gönderdiği elçilik heyetiyle dostane görüşmeler sonucunda reddedildi (Allami, 1877-1878, s. 588). Bâbürlülerin Safevîlerle yakınlaşmasından çekinen Özbek Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin Han, 1591'den itibaren Hindistan'a büyükelçiler göndermeye başlamışlardı (Allami, 1877-1878, s. 578). Ekber Şah, Abdullah'ın elçilerinden birine cevaben, Yadigâr Sultan'ın Özbeklere karşı Bâbürlülerden yardım istemek için gönderildiğini ancak kendisinin bu teklifi reddettiğini söylemişti (Münşi, 2019, s. 291). Hanlar Hanı önce Kandehar sınırları arasındaki bölgelerdeki Beluç ve Afganları kontrol altında aldı. Ardından hızla Kandehar'a hareket etti. Kandehar konusunda Bâbürlülerin aceleci davranmamalarının nedeni Kandehar mirzalarının Özbeklere yakınlaşmalarını engellemektir. Bu esnada Kandehar mirzaları olağanüstü sıkışmış durumdaydılar. Bu durumda, Özbekler istedikleri zaman Horasanı işgal edip Kandehar'ı fethedebilirlerdi.

Mirzalar birinci Şah Abbas'tan yardım bekleyemezlerdi. Onun kendisi o dönemde hâlâ İran'ın iç ve dış sorunlarını aşma mücadelesi veriyordu. Mirzalar muhtemelen Ekber ve Abdullah Han arasında Kandehar üzerinde bir anlaşma olduğunu biliyorlardı ve Özbeklerin Kandehar'ı alma planını anladılar (Allami, 1877-1878, s. 669). İlk olarak, küçük kardeş Rüstem Mirza, baskılara teslim oldu, Gazne'nin Bâbürlülere bağlı hâkimi Şerif Han'a Müzakere kapılarını açtı ve Bâbür sarayına da teslimiyet mesajı gönderdi. Hindistan'a gitmeye karar verdi. Kalesi Zamindavar'ı Bâbürlülere teslim etti (Allami, 1877-1878, s. 645). Kentin Özbeklere kalacağına Bâbürlülere terk edilmesi Bâbürlülerin ılımlı siyaset anlayışının Özbeklerin daha katı Sünnî tavrına tercih edilmesi olarak yorumlanabilir. Rüstem Mirza 1002 (1594/1595) yılında Bâbürlü sarayına vardığında orada çok iyi karşılandı. Kendisine 5 bin rütbesi ile Multan hükümdarlığı verildi (Allami, 1877-1878, s. 646). Ekber, hizmetinde yeni bir Safevî şehzadesinin olmasından dolayı mutluydu. Rüstem Mirza'yı karşılama törenlerini Muzaffer Mirza'yı etkileme ve onu da teslim olmaya ikna için yapılmıştı. Nitekim Muzaffer Mirza da Özbek baskısına daha fazla dayanamayacağını biliyordu (Allami, 1877-1878, s. 650). Özbek Abdullah Han, Muzaffer Mirza'nın Kandehar'ı Bâbürlülere teslim edeceğini öğrendiğinde hemen devreye girdi, Muzaffer Mirza'ya bir mesaj göndererek ortak ve dostça çıkarları konusunda ona güvence vermeye çalıştı. Ona atalarının toprakları olan Kandehar'ı Çağataylara teslim etmemesini tavsiye etti ve onu rahatsız etmeyeceğine söz verdi. Ancak Mirza, tekrarlanan saldırılarını göz önünde bulundurarak Özbek Hanlarına güvenmeyi reddedecekti.

Ekber ise Özbek diplomasisi hızlanınca Muzaffer Mirza'ya hediyeler gönderdi ve ona güvence verdi. Muzaffer Mirza'nın babasının eski hizmetkarlarından biri, taraflar arasında bir irtibat görevi gördü ve sorunların çözülmesini sağladı. Sonunda Mirza Hindistan'a gitmeye karar verdi ve annesiyle oğlunu önden gönderdi. Onlar Nisan 1594'te Bâbürlü sarayına vardılar. Ekber Şah, askerlerini Kandehar'ı teslim almaya gönderdi. Muzaffer Mirza'nın kalenin teslimi konusunda başka fikirleri vardı ama o sırada Bâbürlüler kalabalık bir orduyla girdiler ve o da kaleyi teslim etmek zorunda kaldı. Bâbürlü ordusu Mart 1595'te Kandehar'a giriş yaptı (Allami, 1877-1878, s. 668). Zemindaver ve Garmsir'i Özbeklerden geri aldı. Herat'ın Özbek Hâkimi Gülbaba akıllıca hareket ederek Bâbürlülerle dostluk yollarını aradı (Allami, 1877-1878, s. 669).

3.3. Özbeklerin Yükselişinin Safevî-Bâbürlü İlişkilerine Etkisi

Özbek Hanlığının gücü arttıkça Safevî-Bâbürlü ilişkileri de yeni bir aşamaya girmiştir. Özbekler Bâbürlüleri Şii karşıtı bir ittifakla yanlarına çekebileceklerini düşünüyorlardı. Oysa Ekber Şah'ın dış politikası dinden ziyade jeopolitik çıkarlara göre şekillendiğinden bu ittifak tekliflerine sıcak bakmamıştır. Özbek hükümdarı Abdullah Han'ın güçlü bir rakip olarak ortaya çıkması Ekber'e iki açıdan etki etti: İlk olarak bu tehdit Ekber'in Batı'ya ilerlemesini ve Orta Asya'da ecdadının topraklarının fethetme arzusunu engellemekteydi. İkincisi ise Abdullah Han'ın İran'ı ele geçirmek için İran'a karşı birlik oluşturarak ortak saldırı için ısrarcı teklifleri Bâbürlülerin Safevîlerle kurdukları dengeli ilişkinin devamlılığını zorlamaktaydı. Tahmasb'ın ölümünden sonra ortaya çıkan ve 20 yıla kadar süren karışıklıklar İran'ın rahatça işgal edilebileceği yönünde bir kanı uyandırmıştı (Brown, 1950, s. 98-104). 980 (1572/1573) yılında Belh'in Abdullah Han tarafından fethedilmesi, Özbeklerin sınırlarını Hindistan'a yaklaştırmış, Özbekler olası bir ittifakı görüşmek umuduyla Ekber'e bir elçi heyeti göndermişlerdi. Abdullah'ın elçisinin getirdiği tekliflerinin detayları bilinmemektedir (Allami, 1877-1878, s. 381). Ama İran'a karşı anlaşmaları ve daha sonra yaptıklarından konuyu tahmin etmek mümkündür. Ebü'l-Fazl el-Allami'ye göre, Ekber, Turan'ın fethi için planlar kurmakta olduğundan Özbek elçileri soğuk karşılamış ve ittifak taleplerine olumlu cevap vermemişti (Allami, 1877-1878, s. 368). Abdullah Han, 5 sene sonra ikinci elçilik heyetini Ekber'in huzuruna gönderdi. 985 (1577) yılında Tahmasb hayatta değildi ve artık Özbeklerin gücü daha da artmıştı. Abdullah, Ekber'e İran'a birlikte saldırmayı teklif etti. Ekber bu sefer Mirza Polat yönetiminde bir elçilik heyeti gönderdi ve "İran saltanatının soyu İslâm Peygamberine dayandığını dolayısıyla mezhep ve kanunlardaki anlaşmazlıkların İran'ı fethetmek için yeterli bir sebep olmadığını" belirterek bu ittifak teklifini kibarca reddetti (Allami, 1877-1878, s. 527).

Elbette burada Ekber'in asıl düşündüğü İran'ı da yutacak olan bir Özbek Hanlığı'nın yaratacağı potansiyel tehditti. Bunun yerine dengede iki devletin rekabet etmesi Bâbürlüler için daha uygundu. Ekber, Abdullah'ın topraklarının daha da genişlemesinin güç dengesini bozacağından emindi. Ekber'in, Mirza Polat'la gönderdiği mektup dikkatli okumaya değerdir. Bu mektupta Abdullah'ın mektubunda yazılan görüşlerin açık işaretlerini de vermektedir. Abdullah Han'ın mektubunun nüshası veya bir örneği günümüze ulaşmamıştır. Abdullah, mektubunda Mekke ziyaretçileri konusundaki sorunları İran'a karşı hareket etmenin nedenlerinden olarak işaret etmişti. Ekber ise bunun İran'a karşı bir seferin gerekçesi olamayacağını, Gucarat'ın fethiyle Mekke'ye yeni bir yol açıldığını yazmaktaydı (Felsefi, 1928, ss. 133-145).

Abdullah Han, Ekber'i savaşa ikna edebilmek için "Timur ecdadından miras kalan Kandehar'ı" geri almasını önerdi. Ekber de cevabında "İran hükümdarlarının (Kandehar Mirzaları) büyükelçilik heyetlerini görevlendirdiğini ve tüccarlar için yolların güvenliğinin sağlandığını hatta tüccarların Tahmasb'ın ölümünden sonra bu yollardan gönül rahatlığıyla geçtiklerini ama eğer İranlılar bu davranışlarından vazgeçerlerse Bâbür birliklerinin Kandehar'ı işgal edeceklerini" yazdırmıştı. Sonuç olarak Ekber Abdullah'ın "Râfizîlere" karşı kutsal savaşın yapılması çağrısına kulak vermemiş ve Portekizlilere karşı mücadelesine odaklanmıştı. Ekber'in, Abdullah'ın Kandehar konusundaki teklifini reddetmesinden Abdullah Han'ı İran'a karşı kurduğu planlarından vazgeçirmek niyetinde olduğu görülmektedir. Abdullah'ın diğer bir elçilik heyeti 1586 yılında Hindistan'a gidip ittifak tekliflerine devam ettiler. 994 (1586) yılında Özbek elçisi Mir Kurayış, Abdullah'ın Ekber'e yazdığı mektubu teslim etmesi amacıyla Hindistan'a gönderildi. Ekbernâme'de Mir Kurayış'ın Özbeklerin Horasan'a karşı planladıkları savaştan Ekber'i haberdar etme emri aldığını ve ondan "kafir Safevîlerin yıkılmasını ve Mekke yolunun açılması için onlara katılmasını istediği" yazılmaktadır. Mektubun içeriğinin bu minvalde olduğunu Ekber'in cevabından da anlıyoruz. Bu konunun bir gerçeklik payı vardır çünkü Ekber'in Hekim Hümâyün önderliğinde elçilik heyetiyle gönderdiği cevapta Ekbernâme'de bahsi geçen noktaları yanıtlamaktadır. Mektupta, "Safevîler, Sünnî değil ama Seyit'tir ve Timurîlerle eski bir dostlukları vardır" denilmektedir.

Öte yandan Özbekler güçlendikçe Ekber bu durumdan da faydalanmak istedi. Horasan Özbeklerin eline geçtiğinde Ekber, Hekim Hümâyün liderliğinde bir elçi heyetini Özbeklerle görüşmek için göndermişti. Hekim Hümâyün, İran konusunda Abdullah ile anlaşmaya varması için emir almıştı. İşin aslı, Ekber Kandehar'ı işgal etme konusunda çok istekliydi ve Abdullah Han'ın İran'ın bir kısmını ele geçirmesine tamamen karşı değildi. Özbeklerin artan prestiji ve

İran içindeki bitmeyen çatışmalar Ekber'i İran'a yönelik tutumunu değiştirmeye zorladı. Anlaşma sonucunda Hindikuş dağları, iki devlet arasındaki sınır olarak belirlendi (Allami, 1877-1878, s. 705). Anlaşmaya göre Bedaşan ve Horasan Abdullah'a, Kâbil ve Kandeher Ekber'e bırakıldı. Antlaşma, tarafların etki alanlarına müdahale etmeme şartını içeriyordu. Bu taahhüt taraflarca her zaman saygı görmedi. Abdullah ve hırslı oğlu Abdülmümin Han, Kandeher'a olan ilgilerini kaybetmemekle birlikte anlaşmaya uydular (Allami, 1877-1878, s. 669). Ekber de aslında Bedaşan'a olan ilgisini yitirmemişti ama anlaşma gereği bu arzusunu ertelemişti. Ancak Özbekler tarafından tehdit edilen Sîstan'ın hükümdarı Ekber'den yardım istediğinde Özbek tehlikesinin giderek arttığını fark eden Ekber, Kandeher valisini Özbek akınlarına karşı uyarmak zorunda kaldı ve Özbeklerle kesinlikle temas içine girmemesini emretti.

4. Şah Abbas'ın Hindistan Siyasetinin Ana hatları

Şah Abbas 1588'de tahta çıktı ve 1590 yılında kendini soyluların vesayetinden kurtardı. Aynı yıl Osmanlı Devleti ile Tebriz'i kaybetme pahasına bir barış anlaşması yaptı. Şah Abbas bu şekilde temel sorunlardan kurtulmuş, içeride ve dışarıda durumunu sağlama almıştı (Allami, 1877-1878, s. 656). Safevî döneminde Hindistan, İran'ın sınır komşularından biri olarak kabul edilirdi. Batıda Osmanlılar ve kuzeydoğudaki Özbekler diğer iki Safevî komşusuydu. Bu üç alan dinî olarak Safevîlerin hâkim olduğu coğrafyadan oldukça farklıydı. Bu nedenle, jeopolitik faktörlerin yanı sıra dinî anlaşmazlıklar da İran ile Osmanlılar ve Özbekler arasında yaşanan uzun yıllar süre giden bu sürtüşme ve anlaşmazlıklara katkı sağladı. Fakat Bâbürlülerle ilişkiler, Kandeher bölgesinde birkaç sınırlı çatışma/anlaşmazlık dışında dinî/mezhebi farklılığa rağmen genel olarak dostane idi. Özbek tehlikesinin büyümesi Safevîleri, Bâbürlülerle uzun süreden beri ihmal edilmiş diplomatik ilişkileri yeniden canlandırmaya itmekteydi. Şah Abbas henüz tahta çıkmadan önce de Ekber ile temas kurma çabası içindeydi. Şah ve danışmanları 1583 yılında, Horasan'daki istikrarsız durumu kontrol altına almak için Ekber'den yardım istemek üzere Hindistan'a Mürşid Tebrizî adında bir elçi göndermişti (Allami, 1877-1878, s. 588). Ebü'l-Fazl el-Allami'ye göre, Şah Abbas babasına isyan ettiği için Ekber, onun elçiliğini cevaba layık görmemişti (Allami, 1877-1878, s. 587). İran zaten kargaşa içindeydi ve Ekber genç bir şehzade tarafından gönderilen elçiyi görmezden geldi. Ekber, Kandeher'ın Şah Tahmasb tarafından fethinden bu yana Safevî hanedanına kızgındı. Safevî tarihçilerinin işaret ettiği gibi, aslında Ekber, Şah Tahmasb'ın ölümüyle ilgili Safevîlere taziye iletmeyi bile reddetmişti (Münşi, 2019, s. 290).

Şah İsmâil'in Bâbü'r'e desteği ve Şah Tahmasb'ın şu ya da bu nedenle Hümâyûn'a desteği ile temelleri atılan bu dostane ilişki geleneği I. Şah Abbas devrinin sonlarına kadar devam etti. Bâbürlüler ile iyi ilişkiler Safevîlerin yararınaydı. Zira Hindistan ile düşmanlık zaten Özbekler ve Osmanlı ile çatışma halinde olan Safevîlerin tahammül edemeyeceği üçüncü bir askerî cephe anlamına gelirdi. Bu durum aynı zamanda Safevîleri Hindistan ile ticaretin sayısız ekonomik faydasından mahrum bırakırdı. Nitekim Şah Abbas da iktidarı döneminde dönemin şartlarına uygun realist bir siyaset izledi. Hindistan ile ilişkilerin korunması ve geliştirilmesi için çaba harcanması Şah Abbas'ın stratejik bakışının bir sonucuydu. Kandeher'ın Safevî hâkimiyetine katılması için acele edilmemesi bunun bir kanıtıdır.

Şah Abbas'ın uzun hükümdarlık süresi boyunca üç Bâbürlü Şah'ı değiştirdi. Kaynaklar incelendiğinde bu süre boyunca iki taraf arasında toplam 34 mektup alışverişi olduğu ve bunlardan 27'si Şah Abbas tarafından gönderilirken 7'sinin de Bâbürlüler tarafından gönderildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca tercih edilen elçiler de diplomatik nezaketi bilen kişiler arasından özenle seçilmiştir (Münşi, 2019, s. 671). Bâbürlülerin İran'a gönderdikleri elçilerin büyük çoğunluğu Fars kökenli olanlar arasından seçiliyordu ve bu elçilerin ilişkilerin gelişmesinde önemli rolü bulunuyordu. Ayrıca bu hususta Şah Abbas ile Hindistan'ın Dekken bölgesindeki bazı Şîî hâkimler arasındaki münasebetler de ilişkilerin seyri açısından önemliydi. Bu yerel hâkimler çok büyük coğrafyalara hükmetmeseler de Şîîliğe olan bağlılıkları Şah Abbas açısından onlarla ilgilenmeyi zaruri kılıyordu.

Bu mektupların diğer bir dikkat çekici yanı da hemen hepsine özellikle de Safevîler tarafından yazılanlarda nazik ve kibar bir dilin hâkim olması ve ikili ilişkilerin iyi düzeyde devam ettirilme arzusunun vurgulanmasıdır. Hatta bir mektupta Şah Abbas ecdatları ile Timur arasındaki bağlara işaret ediyor, bu iddiasının teyidi için Belh'e yürüdüğü sırada elde ettiği bir metni kanıt olarak sunuyordu. Başka bir bölümde de yine Timur'un Necef'te Hz. Ali'nin mezarına gösterdiği saygıya atıfta bulunuyor. Şah Abbas bunları iki taraf arasında dostane ilişkilerin sürdürülmesine sebep olarak gösteriyor. Şah Abbas'ın gururlu ve sert kişiliğine rağmen Hindistan ile ilişkiler önemli olduğu için kendisi bu ilişkilerin yeniden başlamasında ön ayak oldu. Bu yüzden iktidara gelir gelmez ilk yıllarında Hindistan'a mektup ve elçiler göndermeye başladı. Mektuplarda dikkat çeken bir başka husus da Safevî sınırındaki hareketliliklere fazlaca değinilmiş olmasıdır. Şah Abbas Özbeklerin durumunun Bâbürlüler tarafından önemsendiğini biliyordu. Bu yüzden mektuplarında sınırın iki tarafında hem Özbeklerle hem Osmanlılarla nasıl mücadele ettiğine detaylı şekilde yer veriyordu.

4.1. Şah Abbas Devrinde Kandehar Meselesinin Aldığı Boyut

Şah Abbas'ın tahta çıktığı ilk yıllarda Kandehar Tahmasb'ın kardeşi Behram Mirza'nın Rüstem Mirza ve Hüseyin Mirza adlı iki torunu tarafından yönetiliyordu. İran'daki kargaşalardan ötürü bu kişilerin Kandehar'daki hâkimiyeti pek de sağlam sayılmazdı. Bu durum hem Özbeklere hem Ekber Şah'a Kandehar'ı ele geçirme fırsatı sunuyordu. Sonuç olarak bu iki Şehzade'nin Özbekler tarafından gelen baskı sonucu Hindistan'a sığınmaları sonucu Ekber Şah Kandehar'ı hiçbir çatışma olmadan hâkimiyetine katmıştı (Felsefi, 1928, s. 1394). Öte yandan Safevîlerin doğu sınırındaki yayılımlarının kaçınılmaz bir sonucu olarak artık Bâbürlülerle sınırların iyice iç içe girmesi ile geçmişteki iyi ilişkilerin yerini pürüzler almaya da başlamıştı. Ekber Şah'ın ölümünün ardından 1604/1605 yılında iki devlet arasında bilinen ilk çatışmalar başlamış oldu. Münşi “şimdiye kadar Safevî Devleti dostluk sebebiyle ata toprağı olan Kandehar'ın Bâbürlülerde kalmasına süre ses çıkarmadı.” Demektedir. Ancak zamanla Kandehar iki devlet arasında sorun olmaya başlamıştı.

Şah Abbas uzun yıllardır Kandehar'ı almayı istiyordu. Fakat ilişkilerin bozulmaması için acele etmedi. İlişkilere zarar vermeyecek bir fırsat kolladı (Mütevellî, 1970, ss. 133-146). Şah Abbas'ın Kandehar meselesini gündeme getirmek üzere Hindistan'a gönderdiği elçi bir tür oyalama taktiğı olarak 7 yıl orada Bâbürlüler tarafından tutuldu. Şah Abbas Herat'ı ele geçirdikten sonra bir kez daha elçi göndererek Kandehar'ın kendisine bırakılmasını gündeme getirdi. Bâbürlüler bir kez daha 4 yıl boyunca elçiyi Hindistan'da tutarak meselenin gündemden düşmesini istediler. Bu süre zarfında karşılıklı olarak elçiler gelip gitti. Ekber Şah'a 1599'da gönderilen bir mektupta “aramızda olan birlik ve kardeşlik bağları bu kadar kuvvetli olduğu için Kandehar'ın sizde olması yine bizde olması demektir” (Münşi, 2019, s. 68) denilerek sorunun büyütölmek istenmediğı ama Kandehar'ın da aslında Safevî mülkü olduğu vurgulanmaktaydı. Münşi bu mektup üzerine eski dostluklar gözetilerek Kandehar'ın iade edilmesi daha münasip olurdu demektedir. Buna rağmen bu mektuplara Ekber Şah'tan bir cevap gelmemiştir.

Safevîler, Ekber Şah'ın ölümüne kadar bu meseleyi bir daha açmadılar. Ekber Şah öldükten sonra Bâbür devletinde çıkan karışıklık esnasında Selim Şah kardeşi Sultan Hüsrev ayaklanmasını bastırmaya çalışırken otorite boşluğunu fırsat bilen Kızılbaş emirleri 1605'te Kandehar civarına akınlara başladılar. Bu esnada Azerbaycan seferinde olan Şah Abbas bu haberleri işittiğinde “Bu türden fırsatçılığın kendilerine yakışmayacağını” söyleyerek Kandehar üzerine seferleri sona erdirmiş ve Şah Abbas bu olaydaki sorumluluğunu reddetmişti (Münşi, 2019, s. 1096). Ancak asıl amacı Selim Şah'ın Kandehar'ı savaşız ve kendi arzusuyla

Safevîlere iade etmesiydi. Nitekim bir süre sonra İran'dan gelen elçiler Şah Abbas'ın iyi niyetle savaşı durdurduğunu ama Kandehar'ın iadesinde de kararlı olduğunu Bâbürlülere söylediler (Münşi, 2019, s. 69). Bâbürlü sarayına yollanan son elçilerden biri Mirza Berhudar'ın yanında getirdiği mektupta şunlar yazılıydı: “Kandehar hususunu ihmal etmemizin ve bu konudaki müsamahamızın sebebi iki tarafın dostluk temellerini düşünmekten başka bir şey değildir. Biz iki kardeş olarak birbirimize memleket ve toprağı esirgemeyiz ve bu kadar küçük şeylerle meşgul olarak kardeşliği bozacak değiliz. Ancak Kandehar bu kardeşin babadan kalma irsi mülkü olduğu için...Hindistan'a çok uzak olan ve bu muhabbet caddesi üzerinde (engel) bir taş gibi bulunan o vilayet bu muhabbetli kardeşe teslim edilmelidir. Bu şekilde fazla konuşanların (düşmanlık çıkaranların) mesele çıkarmak isteyenlerin ağızları kapanacak hem de dostluk ve kardeşlik bağları daha sıkı olacaktır.” (Münşi, 2019, s. 70).

Mektup eğer Kandehar kendilerine terk edilmezse kibar bir yolla bu bölgeye bir sefer yapılabileceğini de ima ediyordu. “Fakat eğer o vilayeti geri vermek o hazretin (Selim Şah) mübarek gönüllerine çok ağır gelirse (o zaman) biz o vilayeti onlara terk ederiz. Ancak biz arada sırada o vilayet gidip gezip avlanıp orada eğlenebilelim. Kendi mensuplarımızla birkaç gün o vilayetin güzel mesirelerinde hoş vakit geçirebilelim. O hazretin (Selim Şah) mensupları da bize misafirperverlik gösterip bizim gönlümüzü alsınlar ki, halk ve dünya ahalisi de bilsinler ki bu mülkü onlara bırakmamızın sebebi ancak dostluk ve kardeşliktir, yoksa arada ayrılık gayrılık yoktur desinler” (Münşi, 2019, s. 70). Bu mektup ve ricalara rağmen “Bâbürlü sarayındaki kendilerini devletsever sanan bazı fesatçılar Kandehar'ın iadesine engel oldular ve iki ülke arasında nesilden nesile devam eden dostluğun temellerini sarstılar” (Münşi, 2019, s. 70). Meselenin barışçıl yollarla halledilmesi için elçiler gidip gelmeye ve mektuplar gönderilmeye devam edildi. 1015 (1606/1607) yılında Hindistan'a Yadigâr Ali elçi olarak gönderildi. Hediye olarak yanına tilki kürkleri, Rum, Frenk ve Hitay atlasları göndermişlerdi (Münşi, 2019, s. 534). Cihângîr Şah (Selim Şah) ile Şah Abbas arasında mektuplaşmalar da sürdü. Bu mektuplar incelendiğinde Kandehar meselesinin iki devlet ilişkilerinde önemli bir yer tutmaya devam ettiği anlaşıyor.

Kandehar üzerine çatışma görünüşte basit bir nedenden çıkmıştı. Bölgenin toprak sahiplerinden (mensupdar) olan Mir Zeynelâbidîn adlı biri topraklarına el konulduğu için sinirlenerek Herat'a gelmiş ve Safevîlere sığınmıştı. Burada Şah Abbas'la görüşen Zeynelâbidîn'e Horasan'da araziler verilmişti (Münşi, 2019, s. 321). Zeynelâbidîn'in ilticasına sinirlenen Kandehar valisi Şahi Beg, Zeynelâbidîn'in çocuklarını rehin almıştı. İkisi arasında şahsi düşmanlık sonucu Zeynelâbidîn, Kızılbaş emirlerini Şahi Beg'e karşı kışkırttı ve

Kızılbaşlar sınırdaki Büst Kalesi’ni ele geçirdiler. Bu saldırıdan Horasan Emir’ül ümerâsı olan Hüseyin Handan’ın da haberi yoktu. Hüseyin Handan Büst Kalesi savaşını duyunca kaleyi hemen Bâbürlülere geri vermek için yola çıkmış, ancak onun bu çabasından habersiz olan Kandehar hâkimi Şahi Beg de savaş hazırlığına başlamıştı. Helمند Nehri kıyısında Safevî kaynaklarına göre 300 Kızılbaş 6 bin kişilik Çağatay ordusunu yenmiştir. Bâbürlüler fillere Büst Kalesi’ni kuşattılsa da müdafiler top ve tüfekte filleri yaralayarak kuşatanları yendiler. Sonuç olarak Büst Safevîlerde kalmış oldu. Şah Abbas ise Kızılbaşlara çatışmaları daha fazla uzatmamalarını emretti (Münşi, 2019, ss. 383-385). Böylece çatışmaların ilk safhası fazla büyümeden sönmüş oldu.

4.2.Cihângîr Şah’la Dostluk Çabaları

Ekber Şah’ın ölümünün ardından Bâbürlü tahtına Şehzade Selim, yani Cihângîr çıktı. Cihângîr tahta çıkmadan önce I. Şah Abbas’la dostane bir ilişkisi vardı ve Şah ona yazdığı mektuplarda “kardeşim” kelimesiyle başlardı. Bu eski dostluğa rağmen, 1605’te Cihângîr’in tahta çıkması aslında Safevîler için Kandehar’ı geri almak için de fırsatlar sunmuştur. Cihângîr’in tahta çıkması ile Safevîlerin Kandehar’ı işgali aynı zamana denk geldi (Müneccim Yezdi, 1947, s. 381). Böylece Cihângîr’in saltanatı, Ekber’in saltanatı gibi, Hindistan ile İran’ın Kandehar’da çatışmasıyla başladı. Bu bir tesadüf değil, belki her iki tarafın da bu kente verdiği önemin bir işaretiydi. Safevî saldırısını doğru anlamak için Ekber’in saltanatının son yılındaki gelişmeleri hatırlamak gerekiyor. Yukarıda ifade edildiği gibi Ekber, Şah Abbas’ın şehrin geri verilmesi talebini görmezden gelmişti. Cihângîr, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Kandehar hâkimi Şah Beg’den, Kandehar’ın komşusu İranlı komutanların şehirdeki destekçilerle gizli bağlantıları olduğuna dair bir rapor aldı (Münşi, 2019, s. 456).

Ekber’in ölümü İranlılara kaleyi ele geçirmek için yeni bir fırsat sundu. 1015 (1606/1607) yılında Cihângîr’in en büyük oğlu Sultan Hüsrev’in isyanı, İranlıları bu adımı atmaya teşvik etti. Cihângîr, saldırı haberlerine seri bir şekilde tepkisini gösterdi ve üst düzey komutanlarının komutası altında birbiri ardına Kandehar’a iki önemli yardımcı kuvvet gönderdi. Şah Beg ise bu esnada cesurca kaleyi savundu. Mirza Gazi Bey Tarhan komutasındaki Bâbür yardımcı kuvvetleri (1607)’de Kandehar’a varınca Safevîler geri çekildiler (Cihangir, 1998, s. 33). Târîh-i Âlemârâ-yı Abbâsi’de yazdığına göre Şah Abbas, komutanlara hoşnutsuzluğunu dile getirdi ve geri dönmelerini emretti (Münşi, 2019, s. 683).

Gerginliğin azalması için Şah Abbas, Hüseyin Bey adındaki elçisini Şah Beg’e güven verici bir mesajı Cihângîr’e iletmesini belirten bir mektup gönderdi. Cihângîr, Tüzük-i

Cihângîrî’de Hüseyin Bey’in saldırının Şah Abbas’ın haberi olmadan kendi inisiyatifiyle gerçekleştirdiğini iddia etmektedir. Kandehar’a yapılan saldırının Şah’ın bilgisi dahilinde yapıldığına dair en ufak bir şüphe yoktur. Aslında padişah, neredeyse bir yıl süren kuşatmadan habersiz olamazdı. Ayrıca Celal Münecim’in yazdığı Abbâsî tarihinde İranlı komutanların operasyon sırasında Şah ile temas halinde olduklarına dair inandırıcı kanıtlar vardır (Münecim Yezdi, 1947, ss. 381-383,393). Buna karşın mesuliyetin Hüseyin Bey’e yıkılmasıyla çatışma ortamı bir ölçüde yumuşamış oldu.

Bu başarısız seferin yenilgisi üzerine Şah, bu davadaki sorumluluğundan feragat etmeye karar verdi. İran’ın, Ekber Şah’ın saltanatının son yılında ve Cihângîr’in tahta çıkışının ilk yılında bölgeye ardı ardına yaptığı iki sefer, Kandehar’ın iade edilmemesine yönelik tepkinin bir tezahürü olarak görmek mümkündür. Bu saldırılarının başarısız olması Şah’a bu politikayı uygulamak için doğru bir zaman olmadığını gösterdi. Bu faktör, Şah’ın sonraki 15 yılda Cihângîr ile gösterdiği dostluğunu büyük ölçüde açıklıyor. 1018 (1609) yılında Şah Abbas taziye için Yedigâr Sultan Ali Tâleşi’yi Hindistan’a gönderdi (Münşi, 2019, s. 552). Sultan Ali’nin yolculuğu iki yıl sürdü ve elçi ancak 1611’de Bâbü sarayına ulaşabildi (Cihangir, 1998, s. 93). Şah’ın mektubunda, düzenli elçilikler göndermekteki gecikmenin nedeni olarak Osmanlı ile yapılan savaşlar gösterilmiştir (Cihangir, 1998, ss. 94-95). Sultan Ali Hindistan’da iki buçuk yıl kaldı. Ardından İran’dan 1613’te Han-ı Âlem ve Selamullah Arab adlı elçiler geldiler. Diplomatik ilişkilerin devamı, İran elçilerinin ve ajanlarının Hindistan’a tek taraflı seyahatlerini yansıtmaktadır. Çok sayıda ve üst düzey İranlı elçilere rağmen Cihângîr sadece bir yüksek rütbeli elçilik heyeti gönderdi. Buna karşın Safevîler Hindistan’a birçok heyet gönderdi (Münşi, 2019, s. 44).

4.3. Kandehar için Savaş

1031’de (1622) Şah Abbas, ülkesinin doğu sınırlarına gitmek üzere İsfahan’dan ayrıldı ve Cihângîr ile oğlu Şah Cihan’ın arasının bozulduğu haberini alınca bunu fırsat bilerek ava çıkmak bahanesiyle Kandehar’a yürüdü (Cihangir, 1998, ss. 345-346). Hindistan’daki isyana dair raporlar, Cihângîr’in Keşmir’e gitmek üzere ayrıldığı ertesi ay kendisine ulaşmıştı. Şah Cihan’ın isyanı dört yıl sürdü ve bu süre boyunca Bâbürlüler Kandehar konusunda eli kolu bağlı kaldılar. Şehrin Bâbürlü valisi Abdülaziz, Şah Abbas’ı içeri davet etmek yerine karşı koymaya çalışınca Abbas’a beklediği altın fırsatı vermiş oldu. 1031’de (1621/1622) yılında Şah Abbas Helmend Nehri civarına geldi ve Visal Bey adlı elçisini Kandehar valisi Abdülaziz Han’a göndererek bir süre Kandehar civarında avlanıp gezeceğini bildiren bir mektup gönderdi (Aydoğmuşoğlu, 2011, ss. 114-115). Tahmin edileceği üzere Kandehar’da Şah’a “bu fikirden

vazgeçmesini” rica eden bir cevap geldi. Sonunda Şah Abbas’ın ordusu Kandehar’ı kuşattı ama uzun bir süre saldırı olmadı. Karşılıklı elçiler gidip geliyor ve şehrin barışçıl bir yolla teslimi konusu müzakere ediliyordu. Öte yandan Safevî ordusunda da kaleyi alabilecek top, kürekçi lağımçı bulunmuyordu. Haftalar süren kuşatma sonucunda Abdülaziz Han teslim olmaya karar verdi. Teslim seremonileri kansasız oldu ve Şah Abbas teslim olanların silahlarını taşımalarına izin verdi. Onları savaş esiri olarak görmediklerini söyledi. Abdülaziz Han’a Selim Şah’a (Cihangir) hitaben işlerin bu noktaya gelmesi dolayısıyla özür dilediği bir mektup yazdırarak Hindistan’a gönderdi (Aydoğmuşoğlu, 2011, s. 117). Elçilere ayrıca üzerinde Kandehar ve İran yazılı iki altın anahtar verilip bunların da Selim Şah’a hediye etmeleri söylendi.

Münşî Kandehar’ın alınmasını “25 seneden beri camilerinde ve minberlerinde 12 masum imamdan söz edilmemiş olan o şehrin Ulu Camisi yeniden bu isimlerle süslendi” (Münşi, 2019, s. 73) şeklinde değerlendirmektedir. Böylece bir kez daha fethin Şîi ideolojiyle desteklendiğini görüyoruz.

Kandehar’la aynı zamanda Zemindaver de kuşatılmıştı. Ancak kuşatmanın 20. gününde Kandehar’ın düştüğü haberi geldiğinde Zemindaver beyleri de teslim olmaya karar verdiler. Kandehar’da olduğu gibi teslim olanların silahlarıyla dışarı çıkmalarına ve isteyenlerin Hindistan’a gitmelerine izin verileceği söylendi. Ancak silahlı Çağataylar kaleden çıktıklarında bir tartışma başladı. Yüzlerce kılıçlı adam birbirine girdi ve çarpışma sonucunda çok sayıda Çağatay askeri kılıçtan geçirildi. Bu olay Şah Abbas’a iletiliğinde sinirlenen Şah olayın soruşturulmasını emretti (Münşi, 2019, s. 75). Rapor verenler kimsenin bir suçu olmadığını iki-üç kişi arasında çıkan tartışmanın kendiliğinden büyüdüğünü söylediler. Şah Abbas, duruma müdahil olarak sağ kalan Çağataylara hediyeler verdi onların eşleri ve çocukları ile istedikleri yere gidebilmeleri sağlandı (Münşi, 2019, s. 76).

Münşî’ye göre Kandehar ve Zemindaver’in alınışına Cihângir hiçbir tepki göstermedi. Kandehar, Genç Ali Han’ın idaresine verildi ve kente çok sayıda Kürt aşireti yerleştirildi. Bu fetih için Belh hâkimi olan Özbek Nadr Han’dan tebrikler geldi (Münşi, 2019). Münşî bundan sonra Özbek hanlarına “Belh valisi” “Mâverâünnehir valisi” diyerek onları küçümsemektedir (Münşi, 2019, s. 78). Belh’ten gelen elçilerin sayısı artmaktaydı ve Rüstem Han’ın sınırdan uzaklaştırılıp Irak’a götürülmesini rica etmekteydiler. Şah Abbas da arayı yumuşatmak için Rüstem’i Irak’a gönderdi. Münşî artık Horasan’da bir ordu bulunmasına gerek kalmadığını bu nedenle askerlerin terhis edildiğini yazmaktadır (Münşi, 2019, s. 101).

Şah Abbas, Kandehar meselesinin ilişkileri bozmaması için Bâbürlü Şah'a ayrıntılı bir mektup yazdı. I. Abbas mektupta kendisini bir fatih olarak lanse etmedi ve Kandehar'ın kendisinin hakkı olmasına işaret etmenin yanı sıra şehrin Bâbürlü valisi Abdülaziz'i suçladı. Şehir kalesini ele geçirdikten kısa bir süre sonra, Mir Veli Bey ve Haydar Bey adında iki elçiyi, barışçıl açıklamalar ve dostane ilişkilerin güvenceleriyle dolu bir mektupla Hindistan'a gönderdi. Şah'ın bu eylemdeki savunmasında Şah Abbas, kale komutanının tavrı nedeniyle kenti almak zorunda kaldığını savunuyordu (Cihangir, 1998, s. 348). Şah Abbas, Cihângîr'in öfkesini bastırmak ve Kandehar olayından geriye kalan acı hatıraları hafifletmek için azami çaba sarf etti. Şah, Cihângîr'e yakın olmanın yanı sıra, şehzade Şah Cihan, Nur Cihan ve Han Alim gibi diğer etkili şahsiyetlere de mektuplar yazdı.

Kandehar'ın fethinin iki devlet arasında büyük bir krize yol açmadığını karşılıklı gidip gelen elçilik heyetlerinden de anlıyoruz. 1032'de (1622/1623) Hindistan'a gönderilmiş olan elçi Zeynel Bey geri dönmüştü (Sarhil, 1966, s. 140). Zeynel Bey, Hint elçisi Han-ı Âlem ile birlikte bu ülkeye gitmiş "edep ve erkan sahibi" biriydi (Münşi, 2019, s. 98). Hediye olarak safkan Arap atları, altın, gümüş, mücevherle işlenmiş kaplar ve kalabalık bir maiyetle gitmişti. Uluğ Bey'in mührü olan bir lal parçası da yanındaydı. Hindistan'da nereye uğradıysa büyük saygı gördü. O dönemde Zeynel Bey, halen Bâbürlülerle olan Kandehar meselesini açmak istemiş ama kimse onunla bu konuyu görüşmeye gerek görmemişti. Zeynel Bey oradayken Kandehar'ın Safevîlerin eline geçtiği haberi geldi. Bâbürlü sarayında bazı kişiler Zeynel Bey'in bir oyalama taktiği olarak gönderildiğini düşünerek ona karşı cephe aldılar. Ancak Şah Abbas'ın alttan alan mektupları geldiğinde Bâbürlüler meseleyi uzatmamayı tercih ettiler (Münşi, 2019, s. 100). Zeynel Bey döneceği zaman Selim Şah (Cihângîr) ona birtakım hediyeler verdi ama Zeynel Bey "bizim adetlerimizde elçilerin hediye kabul etmesi yoktur" diyerek bunları reddetti. Bâbürlüler onun bu hareketini kibirlilik olarak gördüler (Münşi, 2019, s. 100). Zeynel Bey İran'a dönerken yanında Cihângîr'in mektubunu da getirmişti. Mektupta Şah'a dostluk konusunda güvence verilmekteydi. Öte yandan Zeynel Bey geri dönüp de Kandehar konusundaki cevaplarını Safevîlere iletmeden Şah'ın saldırıya geçmesinden dolayı sitem de belirtilmekteydi (Cihangir, 1998, s. 350). Aslında Cihângîr böylesi dostluk mesajları verirken İran'a karşı saldırı hazırlığı içindeydi ve bunun için Özbeklerle temas halindeydi. Niyetini gizlemek için Şah'a çok dostane bir mektup yazmıştı. Cihângîr, şüphesiz Kandehar'ı geri almayı planlamaktaydı (Cihangir, 1998, s. 345). Ancak sağlık sorunları ve iç karışıklıkların ortaya çıkması bunu engelledi. Ayrıca bu dönemde Osmanlılardan Bağdat'ın alınmasının da gösterdiği üzere Safevîlerin giderek güçlendikleri aşıkardı. Şah Abbas 1033'te

(1624) Cihângir'in huzuruna bir elçi göndererek Bağdat'ın fethedildiğini bildirmişti. Ayrıca, bir kısmı Bağdat'ın fethi sırasında elde edilen ganimetlerden oluşan hediyeler yollamıştı. Hediyeler arasında Şahrüh'un oğlu Uluğ Bey'e ait mücevherler de vardı (Sarhil, 1966, s. 140). Mektupta tekrardan Kandehar olayının talihsizliğine atıfta bulunmakta ve sebep olduğu küçük bir yanlış anlaşılmanın çözüleceği ümidi ifade edilmekteydi. Cihângîr, elçiyi Lahor'da sıcak ve samimi bir şekilde karşıladı. Ekim 1625'te yani altı ay sonra değerli eşyalardan oluşan hediyelerle geri gönderdi (Cihangir, 1998, ss. 339-341).

4.4.Kandehar'ın Fethinden Sonra Hindistan'da Safevî Tesiri

Kandehar'ın fethinden sonra Hindistan'daki çok sayıda küçük-orta büyüklükteki sultanlıklar Safevîlere bağılılıklarını bildirdiler. Bağılılık bildirenlerden biri de Puşeng hâkimi olan Şir Han Afgan'dı (Münşi, 2019, s. 202). O dönemde Afganların ileride yaratacakları tehlike elbette sezilemezdi. Bâbürlülere Münşi'nin deyiimiyle "şöyle-böyle bağılı olan" Mekran ülkesinin valisi Melik Mirza 1029 (1620) yılında Safevîlere tabi olmak zorunda kaldı. Bu bölge Bâbür İmparatorluğu merkezi Agra-Delhi bölgesine çok uzak olduğundan Bâbürlü padişahı çok az bir vergi almak yetinmekte idi. Ancak aynı Mekran, Kirman, Sîstan ve Hürmüz ile komşuydu. Bir süredir bu bölgeye Kızılbaş akınları yapılmakta idi ve sonunda Melik Mirza Safevî egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı (Münşi, 2019, s. 53).

Safevîlerin gücünün artışı en çok Hindistan'da Şî Bahmanîlerin yönetiminde olduğu Dekken'de hissedilmiştir. Dekken'deki Bîcâpûr'u yöneten Adilşahlar ve Gülkünde'i yöneten Kutupşahlar henüz Bâbürlüler Hindistan'a hâkim olmadan ve Safevî Devleti kurulmadan önce Şîliği kabul etmişlerdi. Dekken Sultanlıklarının bağımsızlığı Bâbürlüler tarafından kabul edilmediği gibi Ekber zamanından beri Bâbürlüler bu sultanlıkları ele geçirme amacındaydılar. Dekken'deki beş sultanlık da (Berâr, Bîder, Ahmednagar, Bîcâpûr ve Gülkünde) üzerlerindeki Bâbürlü baskısını etkisiz hale getirebilecek en büyük güç olarak İran'ı görmekteydiler. Bîcâpûr'un Adilşahları ve Gülkünde'nin Kutupşahları, Bâbürlülerin Hindistan'a hâkim olmasından önce Şîi olmuşlardı. Aynı şekilde Ahmednagar Nizamşahları 1537'de, Ekber'in Dekken'i işgal etme politikasını başlatmasından neredeyse yarım yüzyıl önce, Şîliği kabul etmişlerdi.

Safevîler ile Dekken hükümdarları arasındaki diplomatik ilişkiler, Şah İsmâil dönemine kadar uzanmaktadır. Safevîlerle aktif ilişkiler kurulmasına öncülük eden Kutup Şah İran'da Şah İsmâil'in ortaya çıkmasından hemen sonra onunla temas kuran kişiydi (Esterabadi, 2009,

ss. 229-230). Şah Tahmasb ve II. Şah İsmâil de bu ilişkileri sürdürdüler. I. Şah Abbas, çok sayıda elçi göndererek bu ilişkileri olabildiğince güçlendirdi.

Şah Abbas ve Cihângîr arasındaki dostluğun devam ettiği yıllarda Şah Abbas, Cihângîr'e mektuplar göndererek, Dekken sultanlıklarını Bâbürlülere karşı korumaya çalışmıştı. Hatta Şah Abbas, Dekken'in kendilerine bırakılması karşılığında İran'ın bir bölgesini teklif etti. Başka bir mektupta ise Dekken yöneticileri Bâbürlülere karşı isyan ederlerse cezalarının kendisine bırakılması gerektiğini yazdı (Esterabadi, 2009, 234). Şah ayrıca, Cihângîr'e bir mektup yazarak Gülkünde başta olmak üzere tüm Dekken hükümetlerine barışçıl bir yaklaşım göstermesini istedi. Bâbürlülerin Ahmednagar ve Bîcâpûr'a karşı savaşı 1617'de sona erdi. Taraflar arasında varılan anlaşmaya göre Bâbürlüler, Ahmednagar Kalesi de dâhil olmak üzere yeni alanlar kazandılar ve Adil Şah, her yıl vergi ödemeyi kabul etti. Şah Abbas'ın tekrarlanan mektup ve taleplerinin Bâbür-Dekken müzakereleri ve barışın sonucu üzerinde herhangi bir etkisi olup olmadığı hakkında yorum yapmak zordur. Cihângîr'in anıları Şah Abbas'ın Dekken yöneticilerine yardımları konusunda ayrıntılı bilgiler içermemektedir. Ancak karşılıklı elçilerin gidip geldiğini ve yoğun pazarlıklar olduğunu biliyoruz. Gülkünde Padişahı Kutup Şah'ın Dekken'den gelen elçisi 1617 yılında İran'a gelen Şeyh Muhammed adlı bir Şîi idi. Bu aile Özbek akınları sırasında Dekken'e göç etmiş ve oradaki sarayda yükselmişti. Bundan üç sene önce (1614) Muhammed Kulu Kutup Şah'ın vefatı ile yerine geçen damadı Sultan Muhammed'in cülusunu tebrik etmek için de Tebrizli Kıçacı Hüseyin Bey elçi olarak gönderilmişti (Münşi, 2019, ss. 30-31). Mart 1617'de Cihângîr Mando'dayken, Kutup Şah'ın İran'dan dönen elçisi Şeyh Muhammed Hatun Hüseyin Bey Bâbür sarayına gönderilmişti. Kısa sürede iki elçinin kabul edilmiş olması ve Cihângîr'in, Tüzük'te bundan özellikle bahsetmesi, Dekken sultanlıklarına karşı hoşgörünün göstergesidir (Cihangir, 1998, s. 184). Kutup Şah'ın sarayına elçi olarak gönderilen Mazenderan hükümdarı Kasım Bey dönüşte Şah Abbas'a verilmek üzere bir mektup getirdi (Münşi, 2019, s. 670). Dekken Sultanları mektuplarında Bâbürlülerin baskısına karşı Safevîlerden yardım istemekteydiler. Bunlara cevaben Safevîler: "Mukaddes Safevî sülalesi ile Timur ailesi arasında eskiden beri muhabbet ve dostluk bağları mevcut olup birlik ve yakınlık bağları güçlü olduğundan ve Hazret-i Âla Şah-i İzllullahi ile Hindistan hükümdarı Selim Şah (Cihângir) arasında dededen, babadan kalma yakınlık ve muhabbet bağları mevcut bulunduğundan Bâbürlülerle savaşılmayacağını" belirtmekteydi. Öte yandan Safevîler Dekken sultanının isteklerini Bâbürlülere iletiler, Bâbürlüler de Dekken'e karşı saldırganlığı bıraktı (Münşi, 2019, s. 650). Şah Abbas bir başka mektupla Dekken padişahlarını "bağışladığı" için Cihângîr'e teşekkür

etmekteydi. Ayrıca Şah mektupta, Kasım Bey'e beraberindeki heyetiyle Dekken'e gitmesi için izin verilmesini talep etmişti. Cihângir, Şah Abbas'ın Dekken sultanlıkları konusunda üstlendiği ara buluculuktan hoşlanmamış olacak ki Tüzük'te bundan hiç bahsetmemiştir.

Safevîlerle bağ kurmaya çalışan bir diğer Bâbürlü hükümdarı da Gucerât Prensi Muratbahş idi. Taç giyip On İki İmam adına sikke bastırdıktan sonra Şah Abbas'a elçi gönderdi (Kazvini, 2011, s. 230). Bu sırada Evrengzîb kardeşi Dârâ Şükûh'u yendikten sonra Muratbahş'ı yakalayarak hapse attı (Kazvini, 2011, ss. 231-232). Dârâ Şükûh İran'a kaçmak istedi ancak yakalanarak Evrengzîb'e teslim edildi.

5. Şah Safi Döneminde Safevî-Bâbürlü İlişkileri

Şah Abbas 43 yıllık saltanatın ardından Haziran 1629'da vefat ettiğinde tahtın tek varisi büyük oğlu Safi Mirza'nın oğlu Sam Mirza idi. Sam Mirza 17 Şubat 1629'da babasının adını alarak Safevî tahtına çıktı (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 77). Safi Mirza büyük babası Şah Abbas döneminde Safevî şehzadelerine yönelik başlatılan kısıtlamalar nedeniyle neredeyse bir hapis hayatı yaşamıştı. Bu nedenle tahta çıktığında Safevî devletini yönetecek meziyetlerden yoksundu. Ancak buna karşın Bâbürlü tahtında oldukça tecrübeli ve bir o kadar da ihtiraslı Şah Cihan bulunuyordu. Şah Cihan Şah Safi tahta çıktıktan sonra İran'ın durumu hakkında bilgi toplaması için Mir Barakeh başkanlığında bir elçi gönderdi. Mir Barakeh beraberinde Şah Cihan tarafından Şah Safi'ye hitaben yazılan bir mektup da getirmişti. Mektupta Şah Safi'ye oğlum diye hitap eden Şah Cihan ona "adil ve halkına karşı şefkatli olmasını" tavsiye etmekteydi (İslam, 1994, s. 155). 20 Kasım 1629'da İran'a ulaşan Bâbürlü elçisi Şah Safi tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Aynı şekilde Haziran 1630'da Hindistan'a ulaşan Safevî heyeti de sıcak bir şekilde karşılandı. Batı sınırında Osmanlı saldırıları ve doğu sınırında da Özbek akınlarıyla mücadele eden Şah Safi Bâbürlülerle iyi geçinmek zorundaydı. Buna karşın Şah Cihan'ın Safevîlerle ilişkileri zorlayacak bazı ihtiraslı planları vardı. Şah Cihan'ın dış politikada Kandeher'ı geri almak ve Dekken'i kendi topraklarına katmak gibi iki önemli hedefi vardı. Bunlar Safevîlerle ilişkileri doğrudan veya dolaylı şekilde etkiliyordu.

Şah Abbas'ın vefatını izleyen süreçte İran'da baş gösteren kargaşa ve Şah Safi'nin zayıf yönetimi Şah Cihan'ı bu planlarını gerçekleştirmeye teşvik eden unsurlardı. Nihayet Şah Cihan başından beri kafasına koyduğu Kandeher'ı ele geçirmek için harekete geçti. Kabil hâkimi Said Han'a haber yollayarak Kandeher'ın Safevî hâkimi Ali Merdan Han'la temasa geçmesini istedi. Bunun üzerine Said Han, Zulkadir Han aracılığıyla Ali Merdan Han ile temasa geçerek Kandeher'ı çatışmadan teslim etmesi halinde kendisinin önemli miktarda servetin yanı sıra

Hindistan’da büyük bir sosyal statü ile ödüllendirileceğini teklif etti (Habibi, 2010, s. 114). Bâbürlü elçisi şehrin suhuletle teslim edilmemesi durumunda zorla ele geçirileceğini de ilettili. Kaynaklar Ali Merdan Han’ın Bâbürlülerin teklifini önce reddettiğı fakat Şah Safi ile sorun yaşaması üzerine Bâbürlülerin teklifine olumlu yaklaştığını yazmaktadır. Bu hikâyeye göre Bâbürlülerin Kandehar’a saldırmaya hazırlandıkları sırada Ali Merdan Han başkente gelerek Şah’ın huzuruna çıkmasını bildiren bir haber aldı. Ali Merdan Han kendi yerine oğlunu başkente göndermeyi talep ettiyse de kabul edilmedi (İslam, 1994, ss. 157-162).

Ali Merdan Han’ın başkente gitmek istememesinin sebebi gaddarlığıyla bilinen Şah Safi’nin kendisini öldüreceğinden korkmasıydı. Risk alarak başkente gitmek ile şehri Bâbürlülere teslim etmek arasında kalan Ali Merdan Han şehri Bâbürlülere teslim etmeyi seçti. Bu sırada Şiyaveş komutasındaki Safevî ordusu Kandehar’ı Bâbürlülere karşı savunmak için yola çıkmıştı. Bu nedenle Ali Merdan Han Gazne ve Kabil’in Bâbürlü hakimlerine haber yollayarak şehri teslim almak için bir an önce harekete geçmelerini bildirdi. İlk Bâbürlü birlikleri 26 Şubat 1638’de şehre girdi (İslam, 1994, s. 163). Ardından çok sayıda destek kuvveti şehre yerleştirildi. Multan hâkimi Kılıç Han şehrin yeni hakimi olarak atandı. Siyaveş komutasındaki Safevî ordusunun yaratacağı olası tehlikeye karşı önlemler alındı.

Bâbürlülerin Kandehar’a ele geçirmeleri Şah Safi açısından beklenmedik bir gelişmeydi. Şah Cihan, Kandehar’ı ele geçirdikten sonra Yadigâr Beg aracılığıyla Şah Safi’ye bir mektup yazarak “yaşananların ikili ilişkileri etkilememesini umduğunu” belirtti. Ayrıca Kandehar’dan elde edilen gelirden yıllık bir miktarını Safevîlere vermeyi teklif etti. Fakat Şah Safi, Kandehar meselesi nedeniyle Şah Cihan’a kızgındı. O sıralarda İran’dan dönen Bâbürlü elçisi Safdar Han Şah Safi’nin Kandehar’ı geri almayı düşündüğünü söyledi (Habibi, 2010, s. 117). Bunun üzerine şehrin savunmasının güçlendirilmesi için hazırlıklara başlandı. Kabil ve civar bölgelerde yedek destek kuvvetleri konuşlandırıldı. Batıda Osmanlılarla uğraşan Şah Safi Kandehar meselesinde hazırlıksız yakalanmıştı. Safevîlerin batı sınırında Osmanlı ile meşgul olması Şah Safi’nin hareket kabiliyetini sınırlıyordu. Eylül 1639’da Bağdat’ı kaybetme pahasına Osmanlı ile Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı. Batı sınırlarını güvenceye alan Şah Safi Kandehar’a sefer düzenlemek için hazırlıklara başlanması emrini verdi. İki yıllık bir hazırlık sürecinin ardından İsfahan’dan yola çıkan Şah Safi yolda hastalanarak vefat etti (Mayıs 1642).

6. Şah II. Abbas Döneminde (1642-1666) Safevî-Bâbürlü İlişkileri

Tahta çıktığında on yaşını doldurmamış olan II. Abbas, 1052(1642/1642) yılında kademeli olarak durumu kontrol altına aldı. Kandehar meselesini çözmek en öncelikli hedeflerinden biriydi (Kazvini, 1329, s. 93). Kandehar dönemin kaynaklarında Safevîler açısından çok değerli kent olarak geçmektedir. II. Şah Abbas, 1058'de (1648) orduya bizzat kendisinin liderlik ettiği bir sefere çıktı. Ancak kış mevsimi dolayısıyla hava şartları çok kötüydü. Bu nedenle Şah şehri kan dökmeden almak için Şah Kulu Beg adında bir elçi göndererek kentin teslim edilmesini istedi. Bu yapıldığı takdirde İran ile Hindistan arasındaki dostluğun da zarar görmeyeceğini illeti (Kazvini, Haman, s. 97). Aksi takdirde kenti zor kullanarak ele geçirmek zorunda kalacağını belirtti.

Ancak beklediği yanıtı alamayan Abbas ordusuna şehre doğru yürümesini emretti. Safevî ordusunun bir bölümü Zemindaver'i kuşatırken diğer bir bölümü de Kandehar'ı kuşattı. Delaram, Delhak ve Karşak Kaleleri gibi Kandehar'ın büyük kaleleri herhangi bir direniş göstermeden teslim oldular. Ancak Kandehar Kalesi hâlâ direniyordu ve onu fethetmek çok zordu çünkü şehrin batı kısımları Laki Dağı'na doğru uzanıyordu. Kalenin doğu kısmı ise bataklıktı ve birliklerin hareket etmesi mümkün değildi (Kazvini, Haman, s. 116). Nihayet zorlu kuşatmanın ardından şehri savunanlar teslim olma kararı aldılar. Şah Abbas'ın inatçılığı ve cesareti ile İran askerlerinin direnişi Kandehar'ın düşmesine neden oldu. Bu savaşta orduya bizzat liderlik eden II. Şah Abbas sadece 16 yaşındaydı. Kazvini'ye göre ise "Şah Cihan'ın zayıflığı, danışmanlarının beceriksizliği ve şehri savunanların inançsızlığı" Kandehar'ın düşmesindeki sebeplerdi. (İslam, 1994, s. 174) (Şuster Velser, 1363, s. 52) Abbasnâme'de tarihler kaydedilmişse de bilgiler çok doğru değildir. (Kazvini, 2011, s. 128) Kandehar'ın ele geçirilmesinden sonra II. Şah Abbas, Şahverdi Bey'i Şah Cihan'ın dergahına bir mektupla göndererek bu eyleminin nedenlerini açıkladı. Daha sonra Mihrab Han Çarhçı Başı'yı Kandehar valisi olarak atadı (Haman, s. 128). Böylece Şubat 1649'da Zemindaver, Büst ve Kandehar yeniden Safevîlerin idaresi altına girdi.

Tablo 5: *II. Abbas ve Nadr Muhammed Han 1640*⁸⁶

Ancak Şah Cihân bu eylemi kabullenemedi. Fakat Kandehar'ı almak için üç sefer yaptıysa da başarılı olamadı. Kandehar için Safevî-Bâbürlü arasında yaşanan savaşların hiçbiri II. Şah Abbas ile Şah Cihân dönemindekiler kadar büyük değildir. İlk seferinde Şah Cihân savaşı bizzat komuta etmek için Bâbü İmparatorluğunun Horasan'daki topraklarını korumakla görevli olan Şehzade Evrengzî ile birlikte Kabil'e geldi. 1059'da (1649) Kandehar'ın etraf mahallelerine ulaştı ve Evrengzî ile gerekli hazırlıkları yapmaya başladı. Evrengzî komutasındaki 70 bin Hintli asker Kâbil ve Gazne üzerinden Kandehar'a ulaştı. Bu bölgelerdeki köy ve şehirlerde yaşayan halklar şiddetli bir kuraklıkla mücadele ediyorlardı. Ayrıca bu bölge ahalisi çoğu zaman yağmalanır, mal ve hayvanlarına el konurdu (İslâm, Haman, s.177). Bu yüzden orduların gerektiğinde bu bölgelerden gıda veya başka ihtiyaçlarını karşılamaları zordu. Evrengzî, 1059'da (26 Mayıs 1649) Cemaziyelevvel'in on dördünde şehri kuşattı. Şah Abbas'ın valisi, Mihrab Han Serdar inanılmaz bir direnişle şehri savundu. Bâbürlülerin saldırıları Mihrab Han'ın sert direnişi nedeniyle sonuçsuz kaldı ve Bâbürlüler geri çekilmek zorunda kaldılar. Ayrıca kenti almak uzun sürdükçe yiyecek kıtlığı belirdi. 70 bin kişilik orduya yetecek gıda, yiyecek bulmak zordu. Bu konuyla ilgili Afgan tarihçisi

⁸⁶ <https://www.researchgate.net/profile/Razia-Latif/publication/304533355/figure/fig4/AS:571842022260742@1513349170811/a-In-perspective-Shah-Abbas-II-receiving-Vali-Nadr-Muhammad-Khan-b-from-the-front.png>

Mohammad Ghobar şöyle yazmaktadır: “Kabil’den Kandehar’a kadar iki başak buğday ve saman tanesi bile mevcut değildi” (Mohammad Ghobar, 1362, s. 300).

Mihrab Han’ın ölümünden sonra Kandehar’ın idaresi güçlü bir Safevî generali olan Utar Han’a devredildi (Şamlo, 1371, s. 501). Bir yıl sonra Şah Cihan Kandehar’ı fethetmek üzere Evrengzîb komutasında tekrar 60 bin kişilik bir ordu gönderdi. Kendisi de Kabil’e geldi (Mohammad Ghobar, s. 300). Evrengzîb komutasındaki Bâbürlü ordusu 1061’de (1651) Kandehar’ı iki ay sekiz gün kadar kuşatma altında tuttu. Ancak başarısız olarak geri döndüler (Habibi, s. 918). Böylece Şah Cihan, Kandehar’ı ele geçirmek üzere gerçekleştirdiği ikinci teşebbüsten de eli boş döndü. Ancak Şah Cihan pes etmedi.

Ertesi yılın ilk çeyreğinde 1062’de Bâbürlü Veliaht Şehzadesi Dâraşukoh güçlü bir orduyla Kandehar’a doğru yola çıktı. Bu ordu malzeme ve hazırlık açısından önceki iki Bâbürlü ordusundan daha donanımlıydı. 70 bin süvari ve piyade, 10 bin tüfekli, 600 fil ve çok sayıda top içeren oldukça donanımlı bir orduyla kent kuşatma altına alındı (Mohammad Ghobar, Haman, s. 300). İki ağır yenilginin ardından Kandehar’ın ele geçirilmesi Şah Cihan açısından bir gurur meselesine dönüşmüştü. II. Şah Abbas kentin savunmasına yardım etmesi için Azerbaycan Beylerbeyini de Kandehar’a yolladı. Dârâ Şükûh, birçok kez Kandehar kalesine saldırdı. Ancak kenti ele geçiremedi. Kenti savunan Utar Han oldukça tecrübeli ve zeki bir komutandı. Nihayet Bâbürlü ordusu 1063’te (1651) üçüncü kez hiçbir sonuç almadan Hindistan’a geri dönmek zorunda kaldı (Dehgan, 1340, s. 123). Bu savaş kapsamı, asker sayısı, savaşta verilen zayıat sayısı, erzak miktarı, kuşatma ve savaşın ağır ve sarsıcı maliyeti, ünlü komutanların savaşta yer alması vs. bakımından önceki Kandehar savaşlarından farklıydı. Yukarıda da ifade edildiği üzere hiçbir zaman Safevîler ile Bâbürlüler arasında Kandehar için bu denli şiddetli ve büyük savaş yaşanmamıştı. Bundan sonra Kandehar 1121’de (1709) Mirveys Han Hotek tarafından fethedilene kadar 62 yıl boyunca Safevîlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Kandehar’ın ele geçirilmesinin zor olduğuna kanaat getiren Bâbürlüler, Safevîlerin bu stratejik şehir üzerindeki egemenliğini tanımak zorunda kalmışlardır (Sarhil, 1966, s. 142).

6.1 Evrenzîb ile Dostluk Kurma Çabaları

Şah Cihan hastalanıp yatağa düştüğünde oğulları arasındaki taht kavgası duruğa ulaşmıştı. Taht iddiasında olan şehzadelerden Gucerât hâkimi Muratbahş II. Şah Abbas ile iyi ilişkilere sahipti. Bu nedenle Şah Abbas’ın desteğini almak için Surt’ta taç giydikten hemen sonra On İki İmam adına sikke bastırmış ve Hekim Kazma Kumi’yi de II. Şah Abbas’ın yanına

elçi olarak göndermişti. Şah Cihan'ın diğer oğlu Evrengzîb önce Muratbahş ile ittifak yaparak diğer kardeşi Dârâ Şükûh'ı yendi ardından da Muratbahş'ı tutuklatarak hapse attırdı.

Evrengzîb, tahtı birçok zorluk ve savaşlarla geçen uzun bir süreçte ele geçirmişti. Tahta çıktığında babası hâlâ hayattaydı. Bu neden Evrengzîb kendini kanıtlamaya ihtiyacı vardı. Bu bağlamda komşu devletlerden gelen destek Evrengzîb'in konumunu sağlamlaştırması için önemliydi. Bu nedenle Evrengzîb, Şah II. Abbas'a bir heyet göndererek devletini tanımasını istedi. Evrengzîb'in tahta oturmasından iki sene sonra, II. Şah Abbas Hindistan'a heyet gönderme kararı aldı. Heyetin başı olarak da Budak Beg seçildi. Budak Beg liderliğindeki Safevî heyeti 1070 (1660) yılında Hindistan'a doğru yola çıktı. Heyete çok sayıda hediye ile birlikte bir mektup verildi (İslam, 1990, s. 192). Şah tarafından Budak Beg'e teslim edilen mektupta iki aile arasındaki derin ilişkiye vurgu yapılıyordu ve ihtiyaç duyması halinde Evrengzîb'e her konuda yardım edileceği belirtiliyordu (Vahid, 1942, ss. 290-295).

Budak Beg'in, 1071 (1661) yılında Hint sınırına ulaştığı haberini alan Evrengiz Safevî heyetini karşılamak için hazırlıklara başlanması emrini verdi. Multan, Lahor ve diğer bölgelerin hâkimlerine Safevî heyetini güzel bir biçimde karşılamaları için emir gönderildi (Kazvini Hindi, 1958, ss.607-609). Safevî heyeti Delhi sınırında üst düzey bir Bâbürlü heyeti tarafından karşılandı ve kendilerine önceden hazırlanmış olan hediyeler takdim edildi (Kazvini Hindi, 1958, s. 616).

Fransız gezgin Bernia'nın raporuna göre Safevî elçisi şehre girmeden geçeceği yollar ve caddeler, dükkanlar süslendi. Caddelerin iki tarafına askerler dizildi. Elçi şehre ayak bastığında top atışı yapıldı. Nihayet saraya ulaşan elçi Evrengzîb tarafından karşılandı. Sarayda olduğu süre boyunca da çeşitli yemek ve müzik ziyafetleri yapıldı, çeşitli hediyeler takdim edildi (Kazvini Hindi, 1958, ss. 622-624).

Budak Beg, Şah'a bir mektup yazarak kendisi için yapılan sıcak karşılama hakkında bilgi verdi (İslam, 1990, s. 194). Nihayet alışılmayan bir iltifat ve türde karşılanan Safevî elçisi iki ay kadar Delhi'de kaldıktan sonra İran'a doğru yola çıktı. Budak Beg'e Bâbürlü elçisinin de yakında İran'a geleceği belirtildi (Kazvini Hindi, 1958, ss. 621-628). Evrengzîb, hastalanması ve Keşmir ziyaretinin araya girmesiyle ancak iki yıl sonra İran'a elçi gönderebildi. Multan hâkimi Terbiyet Han İran'a gidecek Bâbürlü heyetinin başkanlığına getirildi. Terbiyet Han'a 700 bin Rupiye değerinde hediye ile Evrengzîb'in Şah'a hitaben yazdığı mektup verildi. Son derece dostane bir üslupla yazılan mektupta iki taraf arasında münakaşaya sebep olan Kandehar meselesine de değinilmekteydi. Kandehar konusunda

yaşanan savaşlar takdir ilahiye bağlanarak bu konuda her iki tarafında da suçsuz olduğu belirtilmekteydi. Ayrıca Şah'a siyasi ilişkileri geliştirmek için attığı adımdan ötürü memnuniyetini bildirerek ilişkilerin daha da gelişmesinin ümit ettiği ifade edilmekteydi (İslam, 1990, s. 195).

Tablo 6: II. Şah Abbas ve Bâbürlü elçisi Terbiyet Han İsfahan 1664.⁸⁷

Terbiyet Han beraberindeki heyetle Kasım 1663'te yola çıktı ve 1664'te İsfahan'a ulaştı. Terbiyet Han'ın karşılanmasıyla ilgili birbirini nakzeden rivayetler mevcuttur. Terbiyet Han İsfahan'a geldikten birkaç gün sonra Şah'ın huzuruna çıkarıldı. Kendisiyle birlikte getirdiği hediye ve mektubu Şah'a takdim etti. İran kaynakları Şah'ın Terbiyet Han'ı sıcak bir şekilde karşıladığını aktarmaktadır. Ancak Şah'ın Terbiyet Han'a yönelik sıcak tavrı kısa sürede değişti. Elçiyi yanına çağırarak Evrenzîb'in tahta çıkışı, lakabı (Âlemgir) hakkında hakaretamiz söylemlerde bulundu. Bazı kaynaklara göre Şah elçiye zorla şarap içtirdi ve sakallarını kestirdi. II. Şah Abbas'ın bu tavır değişikliğinin sebebi açık değildir. Ancak Şah'ın tavır değişikliğinden Terbiyet Han'ı sorumlu tutan görüşler mevcuttur (Kazvini Hindi, 1958, 971). II. Şah Abbas Mart 1666'da Terbiyet Han'ı hediyelerle birlikte dolaylı olarak savaşmaya çağıran aşağılayıcı bir mektupla Hindistan'a yolcu etti. Mektupta Hindistan'daki kargaşadan Evrenzîb'in zayıf yönetimi sorumlu tutulmakta ve Evrenzîb'in "dünya fatihi" anlamına gelen Âlemgir lakabına atıfta bulunarak sadece babasını yendiği belirtilmekteydi. Ayrıca Evrenzîb kardeş katili olmakla suçlanarak Şah'ın "en kısa sürede büyük bir orduyla Hindistan'ı kurtarmaya geleceği" ifade edilmekteydi (İslam, 1990, s. 198). Şah'ın bu mektubu Hindistan'da büyük bir endişeye sebep oldu. Evrenzîb haberi duyar duymaz büyük bir ordunun sınıra doğru yola çıkması emrini verdi. Ancak II. Şah Abbas'ın Eylül 1666'da vefat ettiği haberi gelince Evrenzîb rahat bir nefes aldı.

⁸⁷ <http://www.akdn.org/museum/detail.asp?artifactid=1640>

7. Şah Süleyman Döneminde (1666-1694) Safevî-Bâbürlü İlişkileri

Annesi Çerkez olan Şah Süleyman'ın asıl adı Safi idi ve tahtta aslında II. Safi olarak çıkmıştı. Ancak gördüğü bir rüya üzerine adını Süleyman olarak değiştirmiştir (Şimşir, 2013, s. 38). II. Abbas'ın en büyük oğludur. Krosinsky onun için “Geçimsiz sabırsız, öfkeli, merhametsiz, bencil ve kaba bir adam” demektedir. Üç oğlundan en büyüğünü öldürtmüştür. Kalan iki oğlundan Abbas Mirza devlet idaresi ile ilgilenmediğinden Şah Süleyman en küçük oğlu Hüseyin Mirza'nın tahta çıkmasını vasiyet etmiştir (Şimşir, 2013, s. 41).

Şah Süleyman (1666-1694) her açıdan çok yetersiz ve büyük zaafı olan bir şahı. Hindistan'a yönelik agresif bir siyaset izleyecek durumda değildi. Şah Süleyman'dan sonra oğlu Şah Hüseyin (1694-1722) tahta çıktı. Dini açıdan oldukça mutaassıp olan Şah Hüseyin siyaset ve ülke yönetiminden anlamıyordu. Bundan sonra Evrengzîb'in uzun saltanatı süresince Safevîler ile Bâbürlüler arasındaki diplomatik temaslara dair bilgi bulunmuyor.

Bu dönemde Evrengzîb, Kandehar'ı almaya kalkışmadı. Zira içerideki isyanları bastırmakla meşguldü. Kuzeybatı sınırlarında Afganlar ve Racputlar isyan etmiş ve Dekken'de istikrarsızlıklar baş göstermişti. Kandehar'la ilgilenecek zamanı yoktu. Ancak Evrengzîb'in İran ile olan husumeti devam etti. Oğlu Ekber'in Evrengzîb'e başkaldırdıktan sonra 1686'da Safevîlere sığınması Evrengzîb'in İran'a olan öfkesinin bir nedeni olabilir. Çünkü Şah Süleyman Ekber'i sıcak bir şekilde karşılayarak yardım sözü vermişti. Evrengzîb İran'dan gelecek herhangi bir tehlikeye karşı her zaman tetikte oldu. Özbek Abdulaziz Han ve Subhan Kulu Han ile İran karşıtı bir koalisyon oluşturmak için yakın ilişkiler kurdu. Ama bu hayali gerçeğe dönüşmedi. Çünkü II. Şah Abbas'ın ölümünün ardından Safevî Devleti hızla yıkılışa doğru ilerlemekteydi. Bu yüzden artık Bâbürlüler için bir tehdit oluşturacak durumda değildi. Safevîlerin zayıflığından cesaret alan Evrengzîb 1678'de Dekken'deki iki krallığı (Gülkünde ve Bîcâpûr) ortadan kaldırarak kendi imparatorluğuna kattı. Orta Asya ve İran'dan herhangi bir tehdit hissetmeyen Evrengzîb içeride güçlendi. Hatta 1690'da Osmanlı'dan gelen ilişkileri güçlendirelim talebine rağbet göstermedi. Evrengzîb'in saltanatının son yıllarında Hindistan ne İran ne de Osmanlılarla diplomatik ilişkileri bulunmuyordu. Katı bir Sünnî olan Evrengzîb mecbur olmadıkça İran'la çok yakın ilişkiler geliştirmeye sıcak bakmıyordu. Bu nedenle ikili ilişkiler bir süre soğumaya yüz tuttu. Evrengzîb II. Şah Abbas öldükten sonra da Safevîlere yönelik mesafeli tutumunu sürdürdü.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAFEV İLERİN YIKILIŞI ve ETKİLERİ

1. Şah Hüseyin Devri (1694-1722) ve Safevî Devleti'nin Zayıflamasının Nedenleri

On yedinci yüzyıl İran'ı bölgesel bütünleşmeye, ekonomi ve iletişimin genişlemesine ve etkileyici bir maddi kültürün ortaya çıkmasına tanık oldu. Devlet, Şiîlik ülküsü geliştiren ve daha az ölçüde kuramsal düşünceyi koruyan bir fıkıhçı sınıfı yetiştirdi. Ancak ne Şah Abbas ne de halefleri Safevî sistemindeki kurumsal sınırlamaların üstesinden gelemediler. Kızılbaşların zayıflaması ve onun yerine bir *Gulam* sınıfının geçmesi, kısa sürede ilgi çekici bir şekilde alevlenen kabile çatışmalarını sona erdirmeyi. İpek tekeli geçerliydi ancak Avrupalı ticaret şirketleriyle rekabet eden yerli bir ticaret ağı oluşturma çabaları geçiciydi. Safevîler asla bir deniz imparatorluğu geliştiremediler ve bir deniz gücü yaratmaya hiç ilgi göstermediler. Karadaki bölgesel genişlemeleri Güney Kafkasya ve Basra Körfezinde işe yararken Irak'ta daha az fayda sağladı. Ancak bu kaynaklardan elde edilen gelir, devletin açığına uzun vadeli bir çare değildi. Tarım rejiminin merkezileşmesi geliri artırdı, ancak uzun vadede göçebe yaşam tarzına özgü süvari birliklerini olumsuz etkiledi ve Safevî savunmalarını zayıflattı (Amanat, 2017, s. 124-125).

Bu zayıflama sonucunda Kafkasya'da Dağıstan'ın Lezgi kabileleri ve Kazaklar da dâhil olmak üzere Transkafkasya'nın diğer yarı göçebe halkları müreffeh Şirvan bölgesini tahrip ettiler ve Hazar'ın kara ticaretini tehdit ettiler. Batıda İran ve Osmanlı sınırlarının Kürt aşiretleri, her ikisi de Mezopotamya ve Doğu Akdeniz ticaret merkezleri olan Kirmanşah ve Hemedan'ı ele geçirdi. Güneyde Maskat ve çevresindeki Ummanlı korsanlarla iş birliği içinde olan kıyı Arap kabileleri, Basra Körfezi ticaretine benzer bir tehdit oluşturunuyordu. Huzistan'daki Müş'sa' özerk bölgesinden kalanlar sürekli isyan halindeydi ve güneydoğuda Mekran bölgesinin Beluç kabileleri, Hindistan ile yapılan doğu ticaretine baskınlar düzenlemeye başladı. Özellikle merkezdeki kargaşalarla eş zamanlı yaşanan bu istikrarsızlık, alışılmış değildi. Sınır bölgelerdeki istikrarsızlıklar Safevîler açısından büyük çapta bir krize işaret etmekteydi (Amanat, 2017, s. 134).

Bu dönemin şahı olan Şah Hüseyin'i Krosinsky "Akıllı, geniş yürekli, güçlü ve dindar biri olarak tanımlar" (Şimşir, 2013, s. 42). Ancak bu tanımlama biraz nezaketten doğmuş gibi görünmektedir zira Şah Hüseyin dönemi Safevîlerin yıkılış çağı olarak tarihe geçmiştir. Şah Sultan Hüseyin, Afgan kriziyle mücadele ederken son derece yetersiz kalmıştır. Şah haremdeki sınırlı bir eğitimle yetişmiş şehzadenin bir örneğiydi. Avrupalı ve Osmanlı'dan gelen tanıklar

her ne kadar ifadelerinde bazı abartılar olsa bile Safevî başkentinde o dönemde, başlayan ayaklanmalar ve başkaldırmalar sonucu çöküşün eşiğine gelmiş bir devleti, savaşıma isteksiz orduyu, devlet adamları ve ordu şefleri arasındaki etnik çatışma ve çıkar ihtilaflarını, problemli saray erkanını, eşlerini, hadımlarını, din görevlilerini ve yozlaşmış memurlarını kontrol edemeyen kararsız bir şah resmetmektedir (Amanat, 2017, s. 134).

Tablo 7: *Şah Hüseyin, 1703.*⁸⁸

---

⁸⁸ Rudi Matthee, *Persia in Crisis*. I.B. Tauris, London, 2012, s. 166.

Şah'ın öngörüsüzlükleri yıkılıştta önemli rol oynamış gibi görünmektedir. Şah Hüseyin'in saltanatının ilk yıllarında Özbek akınları olmuştu. 1696'da Basra ayaklanmasını İranlılar ancak Osmanlı kuvvetlerinin desteği ile bastırmışlardı (Aydoğmuşoğlu, 2014, ss. 102-103). Bu durum bize Osmanlı-Safevî ilişkilerinde bir tür istikrar dönemi yaşandığını göstermektedir. Asıl kötü haberler ve devletin yozlaştığına dair belirtiler doğudan gelmekteydi. 1110'da (1699) Beluçlar ayaklanmıştı. Liderleri Mir Hüsrev Şah Yezd ve Kirman'ı yağmaladı. Beluçlar neredeyse Bender Abbas'a ulaştılar. Bu ayaklanma devletin aslında nasıl zayıf ve özellikle de doğudaki sınırlarından saldırılara açık olduğunu göstermiştir. Beluç ayaklanmasını Gürcü Prensi Kırkor (Georgi) bastırmış ve kendisi Kirman hâkimi olmuştu. Bu durum sarayın artık Gürcülerin desteği olmadan ayakta duramayacağını göstermekteydi. Şah zaten politik gelişmelere ilgisizdi ve idareyi tamamıyla Gürcülere bırakmış durumdaydı. Bu yıllarda Afganlar Herat çevresine ve Özbekler Meşhed'e akınlar yapmaktaydılar. Petro'nun elçisinin notlarına göre (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 107) Şah politik zayıflığını örtmek için dine (Şiîliğe) sarılmıştır. Dönemin ünlü Şiî âlimi Muhammed Bakır Meclis Şiîleştirme kampanyası yaparken Şah kilerinde bulunan 60 bin şişe şarabı da halka açık törenlerde döktürmüş, Yahudiler ve Zerdüşter üzerine baskıları artırmıştır (Şimşir, 2013, s. 46). Şah'ın bu baskıcı siyaseti yüzünden Kirman'daki Zerdüşter ileride Afgan Mir Mahmud'u kurtarıcı gibi karşılayacaklardır (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 108).

2.1. Afgan Akınları ve Safevîlerin Yıkılış Aşamasına Geliş

2.1.1 Afganların Kökeni

Safevîlere en önemli ve ölümcül darbe ne Osmanlılardan ne de Kafkas veya Arap isyancılarından değil, bugünün güney Afganistan'ındaki Kandehar eyaletinde yer alan Gılcayı Afgan kabilelerinden gelmiştir (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 134). Afganların kökenleri ile ilgili çok sayıda araştırma yapılmakla birlikte, henüz bu alanda bir görüş birliği yoktur. Afganların soyunun İsrailoğullarına dayandığı iddiasına ilk olarak Bâbürlü Şah'ı Cihângîr'in (1605-1627) saray hizmetkârlarından olan Nimetullah Herevi'nin tahminen 1612 yılında tamamladığı Mahzan-i Afgani'de rastlanmaktadır (Neamat, 1836, ss. 10-11). Dönemindeki birçok eser gibi Mahzan-i Afgani'de tüm dünya tarihini öncelikle Kitab-ı Mukaddes geleneğine dayalı rivayetlere bağlı olarak başlatmaktadır. Buradaki anlatıma göre Davud Peygamberden önce İsrailîlerin kralı olan Saul'un Yeremiah adlı bir oğlu vardır. Yeremiah'ın da Afgana adlı bir oğlu olur. Davud Peygamber'in krallığı esnasında Afgana İsrail ordusunun başkomutanlığına getirilmiştir. Süleyman Peygamber de Afgana'ya danışmadan hiçbir karar almamaktadır. Afgana'nın ölümünden sonra da soyu İsrail krallığında saygın konumunu korumaya devam

etmiştir. Ancak Buhtunnasır⁸⁹ (Nabukadnezar) İsrail Krallığını yıktığı zaman Yahudileri, Gur, Gazne, Kandehar, Kâbil dolaylarına sürmüştür (Neamat, 1836, ss. 23-25). Afgana soyundan bazı Yahudiler ise Mekke civarına sürülmüşlerdir. Bu nedenle Mekkeli Araplar, Arap yarım adasındaki Yahudileri “Afgana’nın çocukları” olarak isimlendirmişlerdir. Nitekim sonradan İslâm’ın en büyük komutanlarından olacak olan Halid b. Velid’in (592-642) ailesi de aslen Afgana’nın soyundan gelmiştir (Neamat, 1836, s. 27).

Rivayete göre Halid, Müslüman olduktan sonra Buhtunnasır zamanında Afganistan’a sürülen akrabalarına bir mektup yazarak onları da bu dine davet etmiştir. Mektup Peygamber Saul’un 37. göbekten torunu olan Kays’a ulaştığında, Kays, Hz. Muhammed’le bizzat tanışmak için Medine’ye gelir.⁹⁰ Burada Müslüman olur ve Peygamber tarafından adı Arapça Abdürreşid olarak değiştirilir (Neamat, 1836, ss. 36-37). Halid b. Velid ve Kays’ın emrindeki Yahudi-Afganlar İslâm’a o kadar hizmet ederler ki bundan sonra onlara denizcilerin gemilerin omurgası için kullandıkları bir terim olan *Pathan* denilmeye başlanır. Bundan sonra Abdürreşid adını alan Kays Afganistan’a dönerek İslâmı yaymak için savaşır. *Pathanlar* olarak anılan Abdürreşid’in üç oğlu Sarban, Batan, Gurguş ve onların soyundan gelenler günümüz Peştunlarının da ataları olmuşlardır (Mir Muhammad, 1951, s. 24). Tabi bu varsayımlara karşı çıkan tarihçilerde olmuştur; Sir Percy Cykes Afganistan Tarihi adlı kitabında bu teoriye değinmiş, gerçeklikle alakası olmadığını ve tamamen edebi bir ürün olduğu varsayımında bulunmuştur (Sykes S. P., 2002).

Mahzan-i Afgani’de yer alan bu rivayetler sonraki dönemlerde az veya çok benzer şekilde tekrar edilmeye devam edilmiştir. Örneğin tanınmış Peştun yazarlardan Afzal Han Hattak (1664-1724) 1708 yılında kaleme aldığı Tarih-i Murassa’sında, Hafız Rahmat Han Afgani (1723-1774) de Peştunların kökenleriyle ilgili olan tarih kitabı Holasat’ul Ansaab’ında hiçbir eleştiri ve inceleme gereği duymadan bu teoriyi yazılarının temel ve esas dayanağı kabul edilerek tekrarlanmışlardır (Afganî, 1945, s. 104). Afganların İsrail soyundan geldiklerine dönük iddialar 19. yüzyılda Afganistan’a olan ilgileri giderek artan İngiliz araştırmacılar arasında ilgi odağı haline gelmiştir (Caroe, 1984, s. 3). Hatta hikâye biraz daha ilginç hale

---

⁸⁹İbrânice’de ismi Nebukadrezzar (Nebukadretsar) ve Nebukadnezar (Nebukadnetsar) şeklinde nakledilmektedir. Bu ismin Akkadca aslı, “Tanrı Nabu sınırlarımı korusun” anlamına gelen Nabu-kudurri-usurdur. Yeni Bâbil Krallığı’nın kurucusu ve Keldâni hânedanının ilk kralı Nabopolassar’ın oğludur. Bkz: Ömer Faruk Harman, “BUHTUNNASR”, İslam Ansiklopedisi, DİA, Cilt 6, İstanbul, 1992, s. 380-381.

⁹⁰ Verilen şecere şöyledir: Şaul (Tâlût), Yeremiyah, Afgana, Saleem, Mundool, Eleazar, Tarej, Amel, Levi, Tullal, Zaleeb, Abi, Kumrood, Aharon, İşmeul, Ailem, Kiş, Minha’l, Hadeefa, Ama’l, Keram, feh’alool, Ghan, farood, Selah, şelomoth, Mahaliel, Ain, Reman, İskender, Gelundur, Morra, Nehemiah, Abiel, Saul, Yehoşuah, Kays.

getirilerek Afganların Assurların İsrail Krallığını yıktıkları zaman sürdükleri ve kendilerinden bir daha haber alınamayan Kayıp On Kabilenin torunları olduğu ileri sürülmüştür. Örneğin Afganistan'daki etnik gruplar hakkında Britanya İmparatorluğu adına birçok rapor-kitap hazırlayan Henry W. Bellew (1834-1892) “The Races of Afghanistan” adlı çalışmasında, Afganların Peygamber Ezra kitabında adı geçen on sürgün kabilenin soyundan geldiklerine inanıldığını yazmaktadır. Geleneği herhangi bir şekilde eleştiriden geçirme gereği duymayan Bellew, Kays ile Halid bin Velid arasındaki görüşmeyi ve Kays'ın Hz. Muhammed'le buluşup Müslüman olarak *Süryanice* geminin temel/omurgası anlamına gelen Pathán adını alması hikayesini aynen aktarmaktadır (Bellew, 1880, ss. 15-16). Afganların eskiden Kafkasya'da yaşadıkları ve Timur devrinde bugünkü vatanlarına sürüldüklerine dair eski bir anlatı da bulunmaktadır (Şimşir, 2013, s. 53). Bütün bunlar doğrulanmamış teorilerdir.

İslâm tarihçileri Arapça ve Farsça olan eserlerinde Peştun yerine Afgan kelimesini kullanmışlardır ve dillerini de Afgani olarak adlandırmışlardır. 16. yüzyılda yaşayan Bâbü'r Afgani dilinin Kâbil ve civarlarında yaygın olduğunu yazmıştır. Afgani 17. yüzyıla kadar halk arasında konuşulan bir dil olmuştur ancak yazı dilinde Afgani'ye rastlanmamaktadır (Mir Muhammad, 1951, s. 23).

2.2. Afgan Ayaklanmasının Başlangıcı

Safevîlere karşı Afgan ayaklanması Kandehar'da başladı. Safevî Devleti'nin güney doğu sınırındaki cazip bir kale ve sınır ticaret merkezi olan Kandehar'ın mülkiyeti, önceki bölümlerde söz edildiği üzere Bâbürlülerle yaşanan sorun nedeniyle uzun süredir ihtilaf konusuydu. 1653'e gelindiğinde Safevîler Kandehar'ı ele geçirmeyi başarmış olsalar da şehrin kontrolünü yeniden ele almaları, İran karşıtı hassasiyeti artırmıştı (Amanat, 2017, s. 134). Kandehar üzerinde Bâbü'r iddiaları nedeniyle Safevîler kenti dönemin en güçlü devlet adamlarından Gürcü Georgi Han'a teslim etmeye karar vermişlerdi. Bir süre sonra Kandehar hâkimi Georgi Han (1651-1709) ile bölgedeki Afganların lideri Mirveys Han Hotek arasında gerilim hat safhaya çıkmıştı (Mehdevi, 1996, s. 139). Afganlar şehirlerinin bir “Hristiyan'a” teslim edilmesinden rahatsızlardı. Kendi akrabaları arasında Hacı Mirhan olarak bilinen Mirveys Han Hotek Şah Alem Han Hotek'in oğluydu. Mirveys Han'ın ataları kendi kabileleri arasında han makamına sahipti (Mir Muhammad, 1951, s. 44).

Georgi Han (Gorgin Han Kartli olarak da bilinir) Gürcistan'ın Safevîlere tabi kralıydı ve asıl unvanı XI. Georgi'ydi. 1676'da Kartli hükümdarı olarak yerine geçtiği V. Vahtang'ın oğluydu. Diğer birçok Gürcü hükümdarı gibi, tahta çıktığında Şii İslâm'ı kabul etmiş ve

Şahnavaz adını almıştır. Bununla birlikte Gürcüler onu Hristiyan adı Georgi adı altında kralları olarak görmeye devam ettiler ve Müslümanlar da onu gerçek bir Müslüman olarak kabul etmemekteydiler. Kartli⁹¹ ile Safevî hükümdarları arasındaki yaklaşık yarım asırlık barışçıl ilişkiler bozulduğunda Georgi gevşek kraliyet otoritesini Kartli’de merkezileştirmeye ve Safevî etkisini zayıflatmaya çalıştı. Katolik misyonerleri himaye etti ve Papa XI. Innocentius ile yazışmalar yaptı. Osmanlı’nın Viyana Savaşı’ndaki yenilgisinden sonra XI. Georgi, İmparatorluğun bu yeni zayıflığından yararlanmayı umuyordu. XI. Georgi 29 Nisan 1687 tarihli bir mektupta, Katolik bir Kral olma sözü vermişti ve Papa’nın emrine girmeye istekli olduğunu bildirmişti. Katolik misyonerlere göre Georgi, ölümüne kadar sadık bir Katolik olarak kalmıştır. 1696’da İsfahan’a çağrılan Georgi Şah Hüseyin tarafından Safevîlerin doğu sınırlarında düzeni yeniden sağlamakla görevlendirildi ve Kirman’ın beyi olarak atadı (Mir Muhammad, 1951, s. 44). Georgi, kardeşi Levan’ın yardımıyla 1700’de Kirman’da şahın egemenliğini yeniden kurmuştu. Ödül olarak Georgi, 1703’te Kartli tahtına geri getirildi ancak ülkesine dönmesine izin verilmedi. Bunun yerine kısa süre sonra Mayıs 1704’te Afgan isyanını bastırmakla görevlendirildi. Buradaki maksadın Georgi Han’ın kendi ülkesinden en uzak noktaya sürülmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Georgi Han, Kandehar civarındaki 1701’de Bâbürlülerin desteği ile isyan eden Sünnî Afganlara karşı 20 bin kişilik kuvvetle harekete geçti. Mirveys şehrin çevresindeki Gılcayı akrabaları ve Bâbürlü İmparatoru Evrengzîb (1658-1707) tarafından desteklenmekteydi (Amanat, 2017, s. 134). Evrengzîb’in Safevîlere yönelik politikası, yalnızca Bâbürlülerin Kandehar’daki hak iddiasıyla değil, aynı zamanda yeni bir Sünnî kalkışma ruhunu da yansıtıyordu (Amanat, 2017, s. 134). Ayaklanmayı bastıran Georgi Han’a Şah tarafından Georgi Han unvanı verildi, Kandehar eyaletinin genel valisi oldu ve Safevî ordularının sipehsalrı⁹² olarak atandı. Georgi, Afgan kabilelerinin isyanlarını bastırmayı başardı ve Kandehar’ı tavizsiz bir şiddetle yönetti. İsyanın ele başı Gılcayı Peştunlarının lideri Mirveys’i yakalatıp zincirleyerek İsfahan’a gönderdi (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 109). Georgi Han, Mirveys Han Hotek için şöyle bir rapor yazmıştı: “Mirveys’in varlığı bu diyarda (Kandehar) fitne ve fesada sebep olur. Onun kafasında ise isyan havası vardır. O oraya vardığı gibi Şah

---

⁹¹ Bugünün Gürcistan’ın yer alan tarihi bir bölgedir.

⁹² Tüm orduya komutan eden kişidir. Şah Abbas devrinde Emirü’l Ümerâ’nın yerine getirilmiştir. İlk Sipehsâlâr Gürcü asıllı Karaçakay Han’dır. Safevî kaynaklarına göre Sipehsâlâr vezir-i Azam’dan sonraki en yetkili kişiydi. Bkz: Eralp Erdoğan, *Safevî Devleti’nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2019, s. 116.

sarayında tutulmalı ve geri dönülmesine izin verilmemelidir” (Şimşir, 2013, s. 56). Bu mektubunda Georgi Han’ın ne kadar ileri görüşlü bir insan olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Mirveys Han Hotek de kendi çağının en zeki ve entrikacı kişilerinden biriydi ve İsfahan’daki sürgün yıllarında Safevîleri asıl tehlikenin Georgi Han olduğuna inandırmıştı. Onu Kandehar’dan topladığı zenginlikleri gizlice Gürcistan’a göndermekle ve orada bir ayaklanma hazırlamakla itham etmekteydi. Mirveys Han benzeri sözleriyle Georgi Han’ın Bâbürlülerle de anlaşma içinde olduğunu, pek yakında hem Gürcistan hem de Kandehar’da ayaklanacağını iddia etmekteydi (Mervî, 1985, ss. 19-20). Bu sözler sarayda destek bulmuş ve Safevî bürokrasisinden kimileri ve özellikle Sünnî kökenli olan İ’timâdüddele⁹³, “Haşmetli şah kendi ile ayrı dinden askerleri (Gürcüleri) naçiz bir Cahili (Georgi Han) Müslümanlara vali tayin ederek ona aşırı yetki vermiştir ki bu oldukça üzücüdür. Bu işin neticesi pişmanlıktan başka bir şey olmayacaktır.” demiştir (Şimşir, 2013, s. 58). Bu cümleler bize Safevî Devleti’nin imparatorluk olma konusunda nasıl sınıfta kalan bir yapıda olduğunu bir kez daha göstermektedir. Saray erkanı Georgi Han gibi yetenekli bir idarecinin kökeninden ve de zekasından korktuğu için onun uyarılarını dikkate almamıştır.

Bu esnada Mirveys Han sanki dünya malında ve siyasette gözü yokmuş gibi Hacca gitmek istediğini, dünya işlerinden elini eteğini çekip inzivaya çekileceğini söyleyerek izin istemiş ve kendisine gerekli izin verilmişti (Mir Muhammad, 1951, s. 44). Hacca varan Mirveys burada ileride başlatacağı ayaklanma için alt yapı hazırlığına girişmişti. Sünnî ulemanın desteğini almak için şöyle diyordu: “Biz (Afganlar) İran’ın sonunda, Hindistan memleketinin bittiği bir arazide yaşıyoruz ve itikadımız Sünnîliğedir. Nice zamandır İran şahları bizi kendi hükümlanlıkları altına almış ve onların uyruğuna çevrilmişiz. Bize tarifsiz azap ve eziyet etmişlerdir. Halihazırda cahil ve imansız bir hâkim (Georgi Han) kendi zalim kanunu ile canımıza çöküp bizi bela ve mubiite müptela etmiştir. Üzerimize hakem ve vali olarak cahil (dinsiz) bir Gürcü Hanını ve muhafız adıyla Gürcü askerlerini koymuşlardır. Onlar şeriata hilaf bazı illere başlamışlardır. Çocuklarımızı kaçırap Gürcistan’da köle olarak satıyorlar. Kadınlarımızı kendilerine zorla avrat ediyorlar. Eğer biz acizlere din izin verirse onların üstüne kılıç çekerek nerede görürsek onları öldürmemiz caiz midir? Onlarla savaşırsak bunu cihat olarak adlandırmak mümkün müdür? Bu yolda ölenlere şehit denilir mi, esirlerini satmak bize helal mi?” (Şimşir, 2013, s. 59). Mirveys bu yolla sanki asıl sorunu “imanı bozuk” Gürcü askerlerleymiş gibi davranmaktaydı. Ancak o aynı zamanda Safevîlerin Şiîliğine karşın Sünnî

---

⁹³ Safevî Sadrazamlarına verilen unvan.

bir direnişin de propagandasını yapmaktaydı. Hicaz'dayken Sünnî ulemaya şu soruyu da sormuştu: “Bizim memleketemiz Hindistan’a kadar uzanır. Biz eğer kendi memlektimizi Hint Padişahına (Bâbürlülere) ve Sünnî mezhebinden olan bir şahıstan himaye istesek bu caiz görülür mü?” (Şimşir, 2013, s. 59) Sünnî ulema her iki konuda da Mirveys’i desteklemiş ve ona birçok fetva vermiştir. Bu projelerini gizli tutan Mirveys İsfahan’a döndüğünde dikkat çekmemek için Şah Hüseyin’e hediyeler göndermiş ve ona bağlılığını belirtmiştir (Mir Muhammad, 1951, s. 45). Sonunda Sarayın güvenini kazanan biri olarak Kandehar’a dönmesine izin verilmiş, kendisine 1708’de hilat giydirilip “Gılcayı Emiri” (Kalantar) ilan edilmiştir (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 109).

Kandehar’a geri dönen Mirveys hemen bütün Afgan ve Beluç aşiret liderlerini toplayarak Hicaz’dan aldığı fetvaları göstermiş ve herkesi Gürcülere ve “Râfizîlere” (Şiîler/Safevîler) karşı isyana davet etmiştir. Üç bin atlı hemen ona katılmıştır. Georgi’nin yeğeni Alexander komutasındaki Gürcü birliklerinin çoğunluğu, isyanı bastırmak için Kandehar’dan uzaktayken, isyancılar 21 Nisan 1709’da, Georgi Han’ı Kandehar şehrinde yer alan Kokaron’daki malikanesinde bir ziyafete davet etmişler ve onu orada öldürmüşlerdir (Mir Muhammad, 1951, s. 46). Suikastçının Mirveys’in aşiretinden Yunus Kakar olduğu tahmin edilmektedir. Georgi’nin az sayıdaki koruması da bu olayda katledilmiş ve Mirveys yanlıları Kandehar’ı ele geçirmişlerdir. Georgi Han’ın üzerinden çıktığı iddia edilen haç İsfahan’a gönderilerek isyancıların haklı gerekçesi gibi sunulmuştur. P. Avery’e göre isyanın bu kadar büyük olmasının sebebi Gürcü valinin aşırı alkol kullanması, şehvet düşkünü olması ve kadınlara sarkıntılık etmesidir (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 110). Ancak bunlar elbette isyancıların iddialarıdır.

Georgi Han’ın öldürülmesinden sonra bazı Afganlar yaptıklarına pişman oldular. İranlıların mukabelesinden çekinmekteydiler. Mirveys onlara cesaret vererek artık cihattan geri dönülemeyeceğini Hint ve Mâverâünnehir âlimlerinin isyanın haklılığını onayladıklarını söylemiştir (Şimşir, 2013, s. 65). Bu söylem ayaklanmanın Bâbürlülerce de desteklendiği anlamına geliyordu. Mekkeli fıkıhçıların Şiî karşıtı fetvaları tarafından da kutsanan Kandehar isyanı, Safevîlerin misillemesine başarıyla direnmiş ve Kandehar’da Safevîlerden yana olduğu düşünülen herkes öldürülmüştür. Ardından da “cihada” devam edeceklerine dair Kur’an’a el basıp yemin etmişlerdir.

Safevî sarayında Afgan ayaklanmasına karşı harekete geçilmesini engelleyen kişinin İ’timâdüddeve olduğunu görüyoruz. Sünnî olan İ’timâdüddeve belki de isyancılara sempati duyuyor ya da onları en azından devlete giderek hâkim olmaya başlamış olan Gürcülere karşı

bir denge unsuru olarak kullanabileceğini düşünüyordu. İ'timâdüddeve, “bırakalım isyanın ateşi biraz sönsün” diyerek Şah’ı Afganlar üzerine hemen bir ordu gönderme düşüncesinden vaz geçirmiştir (Şimşir, 2013, s. 67). Mirveys yine de İran mukabelesinden çekindiği için Bâbürlü İmparatoru Bahadır Şah’a (1707-1712) bir mektup yazarak “Râfizîlerin yönetimini bundan sonra kabul etmeyip Müslüman bir padişahın himayesini tercih edeceklerini” söyledi. Memleketi gerekirse Bâbürlülere teslim edeceklerini belirtti. “Râfizîler” intikam hevesiyle harekete geçerlerse kendilerine yardım etmelerini istedi (Şimşir, 2013, s. 67).

(Mirveys’in Hint padişahı Bahadır Şah’a mektubu)

İran tarafından Afgan ayaklanması bastırılmaya karar verildiğinde saraydaki iç çekişmeler de ortaya çıkmış oldu. Bir kesim isyanın Georgi Han’ın kardeşi Hüsrev Han tarafından bastırılmasını savunurken diğerleri bunun Gürcüleri iyice güçlü kılacağını, isyanın Fars askerlerince bastırılması gerektiğini savunmaktaydı. Böylece Abbas Kulu Han ve İsfahan hâkimi Hüsrev Han (Keyhüsrev olarak da bilinir) liderliğinde 16 bin İranlı 6 bin kadar da Gürcü askerinden oluşan ordu 1712’de Meşhed’ten yola çıkmıştır (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 112). Afganlar Kandehar’ı savunmak için hazırlıklara başlamışlar ve kentin etrafında Safevî ordusu beslenmesin diye tüm ekinleri yakmışlardır. Kuşatma uzayınca Safevî ordusundaki Gürcüler, Kızılbaşlar ve Farslar arasında kavgalar çıkmış ve Hüsrev Han kendi süvarilerini geri çekmiştir (Şimşir, 2013, ss. 68-69). Abbas Kulu’da ordunun serdarlığını bırakıp Kandehar kalesine iltica etmiş ve Afganlara Hüsrev Han’ın az bir kuvvetle geri döndüğünü söylemiştir. Gürcülere yetişen Afganlar 6 bin Gürcü süvarisinin 500’ü hariç hepsini öldürmüşlerdir. Hüsrev Han da savaşta öldürülmüş, böylece Gürcü birlikleri ağır bir kayıp vermiştir. Afganlara bu zaferi sağlayan 800 deve üzerine yükledikleri “Zeberek” denilen hafif toplar olmuştur. Telaşlanan Safevî Şah’ı 1126’da (1714) Muhammed Rüstem Han önderliğinde yeni bir ordu göndermiş ancak bu ordu da kayda değer bir sonuç elde edememiştir (Mehdevi, 1996, s. 139). Şah yeni bir ordu toplayamamıştır. Zaten dönemin Rus elçisi Artemiy Volinsky Şahın ancak 30 bin asker toplayacak güçte olduğunu yazmıştır (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 112).

Böylece Mirveys Kandehar’da bağımsızlığını ilan etmiştir. Onları Abdali (Durrani) Afganları takip etmiştir. Abdaliler Herat valisi Abbas Kulu Han Şamlu’yu öldürüp bağımsızlık ilan etmişlerdir. 1128’de (1716) üzerlerine gönderilen Kızılbaşları yenen 6 bin kişilik Afgan ordusu Meşhed’i bile yağmalamışlardır. Kirman ve Sîstan’ı yağmalayan Afganlar Fars beylerbeyini dahi yenmişlerdir. Horasan tamamen Safevîlerin elinden çıkarken 1718’de

İsfahan hâkimi Safi Kulu Han topçuların da yer aldığı 30 bin kişilik bir orduyla 27 bin kişiye ulaşan Afgan-Özbek kuvvetlerine yenilmiştir (Mehdevi, 1996, s. 140). Bu yenilgide Safevî ordusundaki Kürtlerin ve Kaçar oymaklarının gönüllü savaşımadığı görülmüştür (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 112). Bu zaferler sonrasında Mirveys artık Kandehar’da yedi yıl boyunca bağımsızca hüküm sürmüş, ölüm döşegindeyken Afganlara eğer birlik olurlarsa İsfahan’ı dahi ele geçirebileceklerini söylemiştir.

2.3. Afganların İran’a Saldırısı

Mirveys Han öldüğünde iki oğlu vardı. Büyük oğlu Mahmud 18 yaşındaydı. Ancak Afganlar arasında geçerli olan örf ve adetlere göre büyük kardeş tahta çıkmak için daha müstahak olarak görülüyordu. Bu yüzden taht Mirveys Han’ın kardeşi Mir Abdülaziz’e bırakıldı (Mir Muhammad, 1951, s. 49).

Mirveys öldükten sonra yerine geçen kardeşi Abdülaziz Hotek (1715-1717) rahatına düşküncü ve savaşı seven biri değildi. Hatta Safevîlerle barış, yapmayı yıllık vergi ödeyerek onlara bağlı kalmayı savunuyordu. Bunun üzerine Abdülaziz yeğeni Mirveys’in büyük oğlu Mir Mahmud tarafından öldürüldü (Mir Muhammad, 1951, s. 49). Böylece 18 yaşında olan Mir Mahmud (1717-1725) Kandehar emiri olarak tahtta çıktı. İlk seferini Şîi Afganlar ve Hazaralar (Şîi) üzerine yapmıştır. Şîi Afganlar ve Hazaralar önce Safevîlerden destek beklemişler ancak bu destek gelmeyince Mir Mahmud’un ordusuna katılmışlardır (Şimşir, 2013, s. 72). Ardından Afganlar Kirman bölgesine girmişlerdir. Lütfî Ali Han’ın liderliğindeki Safevî ordusu olaya müdahale edince Afganlar hemen Kandehar’a çekilmişlerdir. Ancak Lütfî Ali Han’ın başarıları onun saraydaki muhaliflerini korkutmuş ve Lütfî Ali Han kendi şahsına hazine biriktirmekle suçlanmıştır (Sistanî, 2004, s. 47). Bu eleştiriler artınca İ’timâdüddeve rütbesindeki Lütfî Ali Han geri çağrılıp zindana atılmıştır. Ona yönelik suçlamalar tıpkı Gürcü meselesinde olduğu üzere, Safevîlerin bir imparatorluk olma konusunda nasıl zayıf bir tutum içinde olduklarını göstermektedir. Örneğin Lütfî Ali Han’ın Lezgi kökenli bir Sünnî olması bir tenkit konusudur. Tıpkı Georgi Han gibi Kandehar’ı fethedip hazineleri Şirvan bölgesine taşıyacağına dair suçlamalar da buna eşlik etmiştir. Bu suçlamalar karşısında Lütfî Ali Han “Benim Lezgi asıllı ve Sünnî olmam meselesine gelince Şah’ın devletindeki Sünnî kulları sadık ve işlerinde başarılıdır. İ’timâdüddeve olduğumda Lezgileri isyan halinde buldum. Bu isyanları ben bastırdım.” demiştir (Şimşir, 2013, s. 82). Afganların İsfahan’ı kuşatması üzerine yeniden ordunun başına geçmesi teklif edildiğinde bu sefer bu görevi kabul etmek istememiştir. Şehir düştüğünde Afganlar önce ona saygılı davranmışlar, ancak Lütfî Ali Han’ın Safevîlere destek vermek için kentten kaçtığı öğrenilince durum değişmiştir. Afganlara yaranmak isteyen

bazı İranlılar Lütfi Ali Han'ı yakalayıp Afganlara teslim ettiklerinde Mir Mahmud, Lütfi Ali Han'ın vücudunu paramparça ederek her bir parçasını başka bir yere asmıştır (Şimşir, 2013, s. 85). Bu olay sonucu Lütfi Ali Han'ın oğulları Safevîlere destek vermeye devam etmişler, ancak bu sefer Lütfi Ali Han'ın kaderinden Safevîleri sorumlu tutan Lezgiler ayaklanmışlardır.

Böylece Afganları yenilgiye uğratan Lütfi Ali Han ortadan kaldırıldıktan bir süre sonra Afganlar yeniden harekete geçmişlerdir. Mir Mahmud Meşhed'i ele geçirip kendini Horasan şahı ilan etmişti. Safevîler başkentlerini 1717'de Kazvin'e taşıma karar almışlardır (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 112). Bu esnada Dağıstan ve Şirvan Sünnîleri de Safevîlerin müfrit Şîi siyasetine karşı isyan etmişlerdi (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 113). Kafkas isyancıları Osmanlıdan yardım istemişler; ancak Osmanlı-Safevî görüşmeleri sonucunda Osmanlı Devleti İran'a karşı bu zayıf durumunda harekete geçmemiştir. Öte yandan Afganların saldırısından kısa bir süre önce sadrazam Feth Ali Han Dağıstan'ın Sünnî eğilimlerle suçlanarak azledilmesi ve Safevî ordusundaki taraftarlarının katledilmesi devletin sadece idari ve mali istikrarını değil, aynı zamanda savunmasını da sarsmıştı. Gürcistan'da güç merkezi oluşturan bu zeki Lezgi sadrazamın düşüşü, Safevîlerde Şiiliğin yayılmasının devletin Sünnî çevredeki aşiret desteğini nasıl aşındırdığının bir göstergesidir (Amanat, 2017, s. 135).

Evrengzîb'in 1131'de (1717) ölümüyle Afganlar Hindistan'da baş gösteren karışıklık sayesinde daha rahat hareket edebilir hale gelmişlerdi. Mir Mahmud böylece İsfahan'ı da almayı kafasına koymuştu. 1131'de (1719) 11 bin askerle Kirman üzerine yürüdü. Kirman 1719 Kasım'ında teslim oldu. Zerdüşter Afganları coşkuyla karşıladılar. Ancak Mir Mahmud Kandehar'daki bir isyan üzerine geri dönünce Safevîler kenti geri aldılar (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 121). İsyanı bastırdıktan sonra Mir Mahmud 1721'de Hazaraları da yanına alarak 20 bin civarı askerle yeniden Kirman'a geldi. Ancak kuşatma silahları yetersiz olan Afganlar kenti alamadılar ve 8 bin askerle Kirman üzerinden İsfahan'a doğru harekete geçtiler. Zaten Afgan ordusunda güçlü kuşatma silahlıları yoktu. Bu nedenle kentleri su yollarını kesip erzaksız bırakarak almaya çalışmaktaydılar. İsfahan'da Safevî ileri gelenleri bazı kesimler meydan savaşına karşı çıkıp şehrin istihkamlarla savunulması gerektiğini söylemişlerse de bu tavsiye uygulanmamıştır. İsfahan'da Afganlarla bir meydan savaşı yapılmasına karar verilmiştir. Afganların uzun bir yoldan geldikleri için yorgun olduklarını düşünen İran ordusu komutanı Hüveyze Han "Mir Mahmud'u sürükleyip Şah'ın huzuruna getireceğim demiştir". İran ordusunda Lur kabilelerinden, İranî olan Bahtiyarilerden toplanmış 30 bin piyade 12 bin süvari ve 24 top vardı. Topçuların komutanı Philippe Colombe adlı bir Fransız idi.

Afganlar 12 bin ila 20 bin kişiydi. İki ordu İsfahan'a 12 km uzaklıkta Gülnabad'ta 8 Mart 1722'de karşılaştı. Afganlarda ise develere yüklenmiş küçük toplar (zenburek) vardı (Mir Muhammad, 1951, s. 53). Zaferden emin olan Kullar Ağası⁹⁴ Rüstem Han ve Ali Merdan Han 400 Gürcü atlısıyla savaşı acelece başlatmışlardır. Önce İranlılar galip gelir gibi görünse de İsfahanlı tüfekçiler ve ardından Kullar Ağası Rüstem Han savaş alanından kaçmak zorunda kalmışlardır. Savaşın başında İran topçubaşı⁹⁵ (Philippe Colombe) öldürülmüş bu nedenle kötü idare edilen topçular hiçbir işe yaramamışlardır. Kullar Ağası Rüstem Han savaşta öldürülmüştür ve Hüveyze canını zor kurtarmıştır. Afganlar Safevî ordusundaki 25 top ve 25 bin tümen altını ele geçirmişlerdir (Şimşir, 2013, s. 91). Ancak Afganlar bu toplardan yararlanamadan Hüveyze Han bir gece operasyonu ile Arap süvarisini kullanarak topları İsfahan'a nakletmeyi başarmıştır. Afganların zaferi ordunun komutanı Emanullah Han'ın eseridir (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 121). Âlemârâ-yı Nâdirî'nin yazarı Mervî bu savaşta 12 bin Safevî askerinin öldürüldüğünü yazmaktadır (Mervî, 1985, s. 27).

Yenilgiden sonra Şah Hüseyin Hüveyze Han'ı yanına çağırarak Mir Mahmud'la barış görüşmeleri başlatmak için bir mektup yazmasını emretmiştir. Hüveyze Han Sünnî olduğundan Afganlara sempatik bir dille Şah'la barış yapmalarını öneren dostane bir mektup yazmıştır (Şimşir, 2013, s. 92). Ancak bu mektup Afganlar tarafından Safevîlerin zayıflığına yorumlanmış ve Afgan alimlerden biri "İran devletinin yalancı bir şöhreti vardır. Onlara acıma ve şefkat olmamalıdır. İranlılar her zamanki gibi fırsat kolluyorlar. Yalan ve hilekarlıkla meşgul oluyorlar...Barış istiyorlarsa Şah bize eksiksiz bir çeyizle kızını versin. Sonra da sınır meselelerini konuşuruz" demiştir (Şimşir, 2013, s. 93). Bazı kaynaklara göre Şah'ın kızına ek olarak savaş tazminatı ile Hırasan-Kirman bölgesi de istenmiştir (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 121). Bu teklif sarayda tepki görmüş ve cevaben yollanan mektupta "Siz Sünnî mezhebinden ve İran şahlarının reayalarından olduğunuz için size kız verilmesi mümkün değildir" cevabını almışlardır (Şimşir, 2013, ss. 93-94). Böylece savaş yeniden başlamıştır. İranlılar burada yeniden önemli bir stratejik hata yaparak İsfahan'ın doğu yakasındaki Ermeni şehri Yeni

---

⁹⁴ Tüm kul sınıfının Ak Sakallısı ve devlette kurçibaşından sonra gelen en önemli emirdir. I. Şah Abbas'ın devrinde önemi daha da artmıştır. Bkz: Eralp Erdoğan, *Safevî Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2019, s. 122.

⁹⁵ Tüm topçuların ve tophanenin Ak Sakallısıdır. I. Şah Abbas döneminde kurumsallaşan bu rütbenin sahipleri Avrupalı uzmanlar tarafından eğitilmişlerdir. Bkz: Eralp Erdoğan, *Safevî Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2019, s. 125.

Culfa'yı Afganlara adeta hediye etmişlerdir. Culfa Ermenilerine güvenmedikleri için kenti boşaltmışlar, Ermenilerin silahlarına el koymuşlardır. Halbuki Ermeni kenti Culfa, Afgan ordusuna direnmek için önemli bir stratejik noktaydı. Direniş görmeden kenti alan Afganlar Ermeni zenginlerinin evlerini soymuşlar ama kilise ve yoksullara dokunmamışlardır. Ayrıca hiçbir Ermeni'yi de öldürmemişlerdir.

İsfahan ile Culfa arasındaki Zaynedaran çayı boyunca iki ordu birbirine top ve zemberek atışları yapmaya başlamıştır (Şimşir, 2013, ss. 95-96). İran ordusundaki topçu birliğini komuta eden Fransız subayın idaresindeki topçular, Şiraz Köprüsünü ele geçirmeye çalışan Afganları yenilgiye uğratmıştır. Kuşatma uzadıkça Hüveyze Han'ın taraf değiştireceği, gizlice Afganlarla görüştüğü, Ermenilerin ara bulucu olarak rol oynayabileceği konuşulmaya başlanmıştır. Aylar süren çatışmalar boyunca köprüleri koruyan Gürcü askerler oldukça kayıp vermişti. Ali Merdan Han kente erzak taşımak için çok çaba sarf etse de İsfahan'da açlık baş göstermeye başlamıştır. Kente gelen 5 bin kişilik bir yardım kuvvetinin Afganlar tarafından bozguna uğratılmasıyla umutlar daha da azalmıştır. Karşılıklı olarak esirlerin dahi katledildiği uzun çatışma dönemi boyunca kent halkı kedileri, köpekleri ve hatta insan cesetlerini yemek zorunda kalmıştır (Mir Muhammad, 1951, s. 55). Safevîlerin, başkenti asla bu şekilde kuşatılabileceğini düşünmediği ve bu nedenle de erzak depolamadığı anlaşılmaktadır

Kuşatma dönemi Safevîler tarafından yıllar boyunca “küstürülen” unsurların duygularının imparatorluk siyasetindeki yetersizliğin kanıtı olarak iyice açığa çıktığı bir dönemdir. Yardım için Gürcülere başvurulduğunda Gürcü Kralı VI. Vahtang (1716-1724) “İran şahının düşmanlarına karşı kılıç sallamayacağına ant içtiğini” söylemiştir. Kürtlerden yardım istendiğinde de onlar Osmanlı tehdidi varken köylerini bırakıp İsfahan'a savaşa gidemeyeceklerini söylemişlerdir (Şimşir, 2013, ss. 95-96).

Kuşatma devam ederken şehzade Tahmasb Kaçarlardan 800 atıyla yardım getirmek için gizlice İsfahan'dan kaçmıştı. Ancak Kazvin'e ulaşmasına rağmen İsfahan'da bulunan Şah Hüseyin'e yardım için kuvvet toplamakta zorlanmaktaydı (Şimşir, 2013, ss. 101-102). Bu olay Safevîlerin halka ne ölçüde yabancılaştıklarını gösteren bir diğer ölçüttür. Sarayda yıllardır süregelen lüks ve rahatlık nedeniyle Şah'ın hazinesi boşalmıştı. Boş hazine ve Şah'ın beceriksizce yönetimi, İsfahan'ı, başkente çağrılan Gürcü paralı askerlerin olası desteğinden bile mahrum etmiştir (Amanat, 2017, ss. 134-135). Aylar boyunca süren kuşatmaya karşı halk sonunda yedi aydır sarayından çıkmayan Şah'ı protesto için toplanmış ve açlıktan ölmektense, Afganlara karşı toplu bir saldırı yapılmasını istemişlerdir (Şimşir, 2013, ss. 101-102). Ancak

günler geçmesine rağmen ordunun başına geçmesi beklenene Hüveyze Han saldırı kararı alamamıştır. Halk arasında onun da Sünnî olduğu için Afganlarla iş birliği içinde olduğu dedikodusu yayılmaya başlamıştır. Sonunda Afganlara karşı cesareti kırılmış olan Safevî askerleri protestocu kalabalığa karşı silah kullanmaktan çekinmemişlerdir (Şimşir, 2013, s. 105). Bu da zaten kırılğan olan Safevîlerin durumunu daha da zayıflatmıştır.

2.4. Afganlar İran'da

Nihayet yedi ay süren yıpratıcı bir kuşatmadan sonra 23 Ekim 1722'de Şah Hüseyin maiyetindekilerle birlikte İsfahan dışına çıkarak Safevî tahtını Mir Mahmud'a teslim etti. Mir Mahmud'a Mir Mahmud Afgan, İsfahan'ı ele geçirip İran tahtına çıktığında, İsfahan'ın kıtlıkla mücadele etmekte olan halkının ihtiyaçlarının giderilmesini ve kuşatma sırasında ülkelerine ihanet eden Kızılbaş liderlerinin idamını emretti. Mir Mahmud halkın desteğini almak istiyordu (Krosinsky, 1984, ss.67-68). Bu iki hamle İsfahanlıları sevindirmişti, ancak Mir Mahmud'un saltanatı İsfahan, Kirman ve Sistan'ın bir kısmından öteye geçmiyordu. İranlılar onu ve arkadaşlarını gaddar olarak biliyorlardı. İran'ın kuzeyinde Ruslar Derbent'i ele geçirmişti. Büyük Petro, İran'a saldırmasının amacının, Şah Sultan Hüseyin'i desteklemek olduğunu iddia etmişti. Şah Sultan Hüseyin'in oğlu Tahmasb Mirza, 1722 yılında İsfahan'ın düştüğü haberini aldıktan sonra saltanatını ilan edip adına para bastırdı ve halka duyurmak için İran şehirlerine elçiler gönderdi. Mir Mahmud, İkinci Tahmasb olarak da bilinen Tahmasb Mirza tehlikesinin farkındaydı ve onun kendi soyu ve mevkisine dayanarak İran halkını, aşiretlerini ve göçebelerini etrafına toplayıp büyük bir kuvvet sağlayabilecek tek kişi olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla onu bastırmak için bir ordu gönderdi. İçki düşkünü zayıf bir hükümdar olan Tahmasb, Afgan ordusu karşısında dayanamayıp önce Zencan ardından da Tebriz'e kaçtı. Kazvin ahalisi teslim oldu, ancak Afgan hükümdar Emanullah Han halka baskı yapınca halk da dayanamayıp isyan etti. İsyanda birçok Afgan öldürüldü ve esir alındı. Muhammed Kulu Han İ'timâdüddeve kardeşinin çabalarıyla, Afgan komutanın hayatını kurtarmayı başardı. Ancak zorla ele geçirdiği değerli eşyaları ve paralarını bırakıp kaçmak zorunda kaldı. İsyana sinirlenen Mir Mahmud hemen o gece tüm Kızılbaş vezirleri ve liderlerinin kılıçtan geçirilmesini emretti. Yalnızca Muhammed Veli Han İ'timâdüddeve Kazvin'de kardeşinin hizmetlerinden dolayı can ve mevkisini korudu.

Mir Mahmud İsfahan'ı ele geçirmiş olmasına rağmen hâlâ civardaki köy ve kasabalarda direnişler devam ediyordu. Bunun üzerine Mir Mahmud en önemli komutanlarından Zeberdest Han'ı İsfahan'ın çevresini ele geçirmesi için görevlendirdi. Aslen İsfahanlı olan Zeberdest Han küçüklüğünden Afganların esaretinde yetişmişti (Krosinsky, 1984, s. 77). Zeberdest Han'ın ilk

hedefi direniş merkezi olan Gez ve Ben köyleri oldu. Özellikle Ben'deki isyanlar sırasında çok sayıda Afgan öldürülmüştü. Mir Mahmud, Zeberdest Han vasıtasıyla Gez ve Ben köyleri de dâhil olmak üzere İsfahan çevresindeki köyleri ele geçirdikten sonra Kumşeh'i ele geçirmesi için gönderdi. Nihayet Zeberdest Han İsfahan çevresindeki tüm köy ve kasabaları ele geçirmeyi başardı (Sistanî, 2004, s. 65). Mir Mahmud bir başka Afgan komutan Nasrullah Han'ı Fars ve etrafını ele geçirmesi için görevlendirmişti. Fars'ı ele geçirmek için yola çıkan Nasrullah Han Şiraz'da çıkan savaşta öldürüldü. Nasrullah'ın ölümü Mir Mahmud için çok önemliydi. Zira Nasrullah Han da Mir Mahmud'un cesur ve başarılı komutanlarından biriydi (Fesayi, 1999, s. 159). Nasrullah Han'ın ölümü üzerine Fars'ı ele geçirme görevi Zeberdest Han'a verildi. Nihayet Zeberdest Han uzun ve sıkı bir kuşatmadan sonra kenti ele geçirmeyi başardı. Şehrin ele geçirilmesi sırasında uygulanan sıkı kuşatma nedeniyle binlerce kişi kıtlıktan öldü. Ancak Zeberdest Han şehri ele geçirdikten sonra nispeten yumuşak bir yönetim sergiledi.

Mir Mahmud Fars'ı kontrolü altına aldıktan sonra bu kez Gülpayegan şehrine doğru yöneldi. Şehri kuşatma altına alan Mahmud Şah Tahmasb taraftarlarından Fereydun Han liderliğindeki bir grup direnişçiye kısa sürede mağlup ederek kenti ele geçirdi. Ardından 30 bin kişilik bir orduyla Kohgiluyeh'e doğru yönelen Mahmud Behbahan'a kadar ilerledi. Ancak Behbahan'da Mirza Kevameddin Tabatabai'nin liderliğindeki güçlerin sert direnişiyle karşılaştı (Fesayi, 1999, s. 162). Kötü hava koşulları ve sert direniş sonucu burada Mir Mahmud'un ordusunun yaklaşık yarısı talep oldu. Afganlara direnen kentlerden biri de Yezd'di. Yezd'in ele geçirilmesi Mir Mahmud açısından çok önemliydi. Zira Yezd hem kervanların hem Kandehar'dan gelen tavkviye kuvvetlerin geçiş güzergahı üzerinde yer alıyordu. Yezdliler 1724 yılında İsfahan'a gitmekte olan 2 bin Afgan askerine saldırıp onları yok etmişlerdi. Ayrıca Mir Mahmud 1722 yılında Yezd'i ele geçirmeye teşebbüs etmiş ama başarılı olmamıştı. Bu iki nedenden ötürü Mir Mahmud'un Yezd'e yönelik özel bir kin besliyordu. Mir Mahmud 1724'te Yezd'e yürüdü (Sistanî, 2004, s. 71). Şehir sakinlerinden Zerdüştlere anlaştığı için kenti kolayca ele geçireceğini düşünüyordu. Anlaşmaya göre Mir Mahmud kente saldırdığı sırada Zerdüştlere de ayaklanacaklardı. Ancak işler Mir Mahmud'un istediği gibi gitmedi. Mir Mahmud şehre saldırdığında çok sert bir direniş ve büyük kayıplarla geri püskürtüldü. Mir Mahmud'un kendisi ele geçirilmekten son anda kurtuldu. Yezd'in direnişi Afganlarda büyük bir ikilem ve cesaret kaybına yol açtı. Tüm İran'ı ele geçirmek isteyen Mir Mahmud'da da şüpheye yol açtı (Nevai, 1989, s. 15).

2.5. İsfahan'da Afgan idaresi

Gılcayı emiri Mir Mahmud 23 Ekim 1722'de 24 yaşındayken Safevî tacını teslim aldı. Mir Mahmud kendini İran Şah'ı olarak ilan ettikten sonra Şah Hüseyin'in kızlarından birini nikahına almıştır (Mervî, 1985, s. 30). Başlangıçta Mir Mahmud, İsfahan halkına karşı yumuşak bir tutum sergiledi ve hatta bir dereceye kadar savaştan harap olmuş ve açlıktan ölmekte olan İsfahanlılara çare bulmaya çalıştı. İsfahan kuşatmasının sonunda yaklaşık 80 bin kişi hayatını kaybetmişti. Ayrıca İsfahanlı Yahudilerin, Zerdüştlere ve devletin başka yerlerinde, Safevîlerin dinî politikalarıyla uzun süredir ayrımcılığa uğrayanların desteğini de aldı. Yine de divanda ve genel olarak halk arasında Safevîlere yönelik sempati ve sadakat hissi Mir Mahmud'u içten içe rahatsız ediyordu. Güvensiz ve paranoyak biri olan Mahmud çok geçmeden şiddete başvurdu. Sultan Hüseyin'in neredeyse bütün oğullarını ve akrabalarını idam ettirdi (Şimşir, 2013, ss. 114-115). Safevî ailesinden 114 kişi Şubat 1725'te idam ettirilmiştir. Safevî divanını yöneten eski yönetimden kalanlar kitlesel biçimde katledildi. Safevîlerin imtiyazlı azınlığı olarak kabul edilen Ermeniler bile benzer baskı ve şiddete maruz kaldı. Culfa şehri yağmalandı, evler ve kiliseler yakıldı, kadın ve çocuklar köleleştirildi. Toplamda Safevî büyüklerinden 3 bin kişinin öldürüldüğü öne sürülmektedir. Bu katliamdan 12 yaşındaki Mirza Rüstem dahi kurtulamamıştı (Şimşir, 2013, s. 115). Şah Hüseyin kendisinin öldürülüp çocukların bırakılmasını istemişse de Şah'ın bu isteği yerine getirilmemiştir (Şimşir, 2013, s. 127). Ardından Afganları yücelten yasalar çıkarıldı. Bir Afgan atı üzerinde yoldan geçerken İranlılar ona selam verip eğileceklerdi. Halk çeşitli zümrelere ayrılmıştı. En üstte Afganlar yer almaktaydı. Ardından İran Dergüzin bölgesi Sünnîleri gelmekteydi. Üçüncü sırada Ermeniler, dördüncü Hindular, beşinci sırada Zerdüştlere (ateşperestler), altıncı sırada Yahudiler vardı. "Alçak ve hakir" olan "Râfizîler" (Şiî İranlılar) en alt tabak olarak nitelendirilmiştir (Şimşir, 2013, s. 116).

1135'te (1723) Kazvin halkı Afganlara karşı ayaklanınca Emanullah Han şehirden çekilmek zorunda kalmış ve İsfahan'da da benzer bir isyanın çıkmasını engellemek için önde gelen Şiî ulema ve Kızılbaşlar meydanlarda idam edilip halka gösterilmişti (Mir Muhammad, 1951, s. 55). Olaylar sırasında İsfahan'da Hintli tacirlerin dükkanları yağmalanmış, Avrupalılar tehdit edilmeye başlanmıştı. Mir Mahmud bu esnada Kürtlerden silahlı adamlar toplamaya başlamıştı. Kaşan isyanını onlarla bastırdı. Ancak Afgan yayılması artık sınırlarına ulaşmış durumdaydı. Afganlar Şîraz'ı alsa da Bender Abbas'ı almak için gönderilen kuvvetler Arap aşiretlerine yenilmişlerdi. Afganlar Gilan'a da hâkim olamadılar.

Öte yandan İsfahan hazinesi bom boştu ve kent açlık içindeydi. Savaşta iyi olan Afganların idari yeteneklerinin sınırlılıkları hemen belli olmuştu. Mir Mahmud İsfahan'a zahire getirmek için güvendiği adamlardan Nasrullah Han'ı Hemedan'a göndermişti. Bu yiyecek halktan yağma ve talanla toplandı. Dergüzin yakınındaki Hemedan Sünnileri Afganlara destek olan tek topluluktur. Onlardan 6 bin asker devşirilmiştir. Bu ordu Şiraz'ı almaya çalışırken Nasrullah Han bir tüfek kurşunuyla hayatını kaybetmişti. Sonunda Şiraz'ı da alan Afganlar halkı öldürmediler ama tüm kenti yağmaladılar. Askerî teknolojileri çok ileri olmasa da Afganlar, kale duvarlarını fillerle yıkmaktaydılar (Şimşir, 2013, s. 122). Yiyecek kıtlığına rağmen çok sayıda Afgan İsfahan'a akmaktaydı. 5-10 bin deveden oluşan kervanlar İsfahan'a gelmekteydi. Mir Mahmud'un annesi bile İsfahan'a yerleşmişti (Şimşir, 2013, s. 118).

3. II. Tahmasb (1722-1732) Dönemi ve Afganların Zayıflaması

İsfahan kuşatma altındayken 13 Mayıs 1722'de Şah Hüseyin'in üçüncü oğlu Tahmasb veliaht tayin edilmişti. Kuşatma sırasında şehzade 600 kişilik bir kuvvetle Kazvin'e kaçırılmıştı. Kaçan Şehzade, Kazvin'de II. Tahmasb adıyla tahtta çıkarıldı. Emanullah Han 4 bin kişilik bir kuvvetle Kazvin, Kum ve Kaşan'ı da alınca Şah Tahmasb Tebriz'e kaçtı (Mir Muhammad, 1951, s. 56). Ancak Sîstan hâkimi Melik Mahmud da bu esnada Kandehar'a saldırınca Afganlar kuvvetlerinin bir kısmını çekmek zorunda kaldılar. Şah Tahmasb ise 1723'te Ruslardan yardım alabilmek için onlara Mazenderan, Gilan bölgelerini bile teklif etmişti. Ancak Petro sadece Rus sınırlarını korumak için Gilan'a asker yollamakla yetinmişti (Aydoğmuşoğlu, 2014, s. 124).

Bu esnada Afganlar kendi aralarında gerginlikler yaşamaktaydılar. Sahip oldukları zenginlikler Afganların kendilerinin dahi inanamayacakları düzeydeydi. Askerî zaferin mimarı olan Emanullah Han, ganimet paylarının yarısını isteyerek Mir Mahmud'la çatışmaya başlamıştı. Emanullah Han, kendisinin Bâbürlü Padişahına bağlı olduğunu ve Mir Mahmud'dan emir almayacağını söylemekteydi (Şimşir, 2013, s. 123). İkili arasındaki gerilim büyüklerin devreye girmesiyle engellenmişti. Ancak Mir Mahmud da bu esnada delilik emareleri görünmeye başlamış, şeyhlere okutulan ve kırk gün halvete kapatılan Mir Mahmud daha da kötü hale gelmişti (Şimşir, 2013, s. 126). Safevî şehzadeleri bu delilik nöbetlerinden birinde katledilmişlerdi. Mir Mahmud etrafındaki hiç kimseye güvenmeyen paranoyak birine dönüşmüştü. Rivayete göre bir gün Safevî şehzadelerinden birinin tutulduğu hapisten kaçtığı haberini alır. Bunun üzerine Mir Mahmud tüm Safevî şehzadelerinin kılıçtan geçirilmelerini emreder. Kaynaklarda bu olayda öldürülen Safevî şehzadelerinin sayısının 39 olduğu

belirtilmektedir. Mir Mahmud akıl sağlığının kötüye gitmesi sonucu ülkeyi idare edemez bir haldeydi. Öte yandan Şah Tahmasb tehlikesi her geçen gün büyümekteydi. Bunun üzerine Afgan ileri gelenleri o sırada hapiste olan Eşref'ten (1725-1729) amcasının yerine tahta geçmesini istediler. Böylece Nisan 1725'te Mir Mahmud tahtan el çektilirirken yerine yeğeni Eşref geçti. Eşref'in ilk işi 1725'te amcası Mir Mahmud'u öldürtmek oldu (Mervî, 1985, s. 31).

Eşref'in döneminde Afganlar hem Osmanlılar hem Ruslar hem de Sultan Hüseyin'in hayatta kalan oğlu ve Safevî tahtının güçsüz hâkimi olan II. Tahmasb ile pazarlık yapmayı tercih ettiler. Afganların gittikçe daralttığı çevresinden kaçan Tahmasb için de tek yardım kaynağı, İran'ın meşru hükümdarı olarak tanınmak ve nihayetinde Safevî tahtını yeniden kurmak umuduyla komşularının bölgesel taleplerine uymaktı. Bu nedenle Tahmasb, İran'ın büyük bir bölümünü Osmanlılara ve Ruslara bırakan anlaşmaları kabul etmek zorunda kaldı. Eşref önce esir durumda olan Şah Hüseyin'e hürmet eder gibi davrandı: "Beni amca oğlum Mahmud gibi zalim bilme!" dedi. Hatta istersen tahtına seni geri çıkarayım deyince Şah Hüseyin ona "Allah benim yerine senin geçmeni istedi, bu onun kararıdır." cevabını vermişti (Şimşir, 2013, s. 133). Eşref, 1726'da İsfahan'da Safevîleri geri getirme olasılığını tamamen ortadan kaldırmak için tutuklanan Şah Hüseyin'i infaz etmeye karar verdiğinde Safevîler daha da zayıfladı (Amanat, 2017, s. 141). Bu cinayetle birlikte Eşref, veziri olarak atadığı Emanullah Han'dan da kurtuldu. Öyle ki Emanullah Han'a ne olduğu ve nasıl öldüğü bilinmemektedir (Şimşir, 2013, s. 137).

Eşref, Mirveys'in kardeşi ve Abdülaziz'in en büyük oğluydu. Nisan 1725'te tahta çıkması şerefine İsfahan, Kaşan, Meşhed, Estarabad, Kazvin, Tebriz ve Şamahi'de adına madeni paralar basıldı. Tahta çıktığında 26 yaşında olan Eşref, saygınlık kazanmış cesur biriydi ancak bir o kadar da entrikalarıyla meşhurdur. Eşref döneminde İran Çarlık Rusya'sı ile Osmanlı arasında bölünmüştü. Dolayısıyla, Eşref'in saltanatı döneminde İran'daki çalkantılı iç durumun yanı sıra İran'ın büyük bölümünü ele geçiren Türkler ve Ruslarla yüzleşmesi gerekecekti (Nevai, 1989, s. 18). Eşref'in, iktidarını korumak için yaptığı ilk hamle, tüm muhafızları, vezirleri, saray mensuplarını ve Mahmud'un güvenilir adamlarını öldürmek oldu. Öyle ki Mahmud'a diğerlerinden daha yakın olan ve kulağası görevini yürüten Elmas isminde birini ağır işkencelerle öldürdü. Eşref'in emriyle, kendisini Mahmud'un saltanatına ortak bilen Emanullah Han ve Mir Mahmud'un oğlunu da öldürdüler ve küçük kardeşini kör ettiler.

1138 (1726) yılında İran toprakları çeşitli bölgelerinin Afganlar, Ruslar ve Türkler tarafından işgal edilmesi sonucu neredeyse dört parçaya bölünmüştü. Batı ve kuzeybatı eyaletleri Osmanlı, kuzey eyaletleri Çarlık Rusya'nın kontrolündeydi. Batı Horasan ve kuzey İran'ın geri kalanı, babasını ölümünden sonra kendini İran'ın şahı ilan eden Tahmasb Mirza Safevî'nin kontrolü altındaydı. İran'ın geri kalanı İsfahan, Şiraz, Kazvin, Tahran, Kirman ve Sistan ile güneybatı İran'ın bazı kısımları ise Eşref Afgan'ın yönetimi altındaydı (Floor, 1988, s. 102). Osmanlı ile Rusya arasında 24 Haziran 1724'te yapılan anlaşma gereği Ruslar, Derbent ve Bakü şehirleri de dâhil olmak üzere Kafkasya'da İran'a ait geniş bir bölgeyi ele geçirmişlerdi. Öte yandan Osmanlılar da aynı anlaşma gereği İran'ın batısındaki ve Kafkasya'daki bazı vilayetleri ele geçirmek için Bağdat valisi Hasan Paşa komutasında bir ordu göndererek Tiflis, Erivan, Tebriz ve Kirmanşah'ı kontrol altına almıştı (Floor, 1988, s. 104).

Eşref Han, Şah Hüseyin'in kızlarından biriyle evlenmişti ve yeni bir hanedan kurmayı amaçlamaktaydı. Şiraz, Tahran, Kum, Kirman ve Kazvin onun denetimindeydi. Hatta artık "İran Padişahı" olduğundan Osmanlılara bir mektup göndererek Hemedan ve Luristan'ın kendisine iade edilmesini istedi. 1138'de (1726) İstanbul'a gelen Afgan elçileri taleplerini yinelediler (Bayur, 1987, s. 383). Afganlar İran'ı geçmişte "Râfızîlerin" yönettiğini, o nedenle Osmanlıların İran'dan toprak almasının doğru olduğunu ancak şimdi İran padişahı Sünnî biri olduğuna göre Osmanlıların İran'dan aldıkları eyaletleri iade etmeleri gerektiğini söylediler (Bayur, 1987, s. 383). Onların cüretine sinirlenen Osmanlılar elçileri kovdular ve İsfahan üzerine yürüme kararı aldılar. Ahmed Paşa komutasındaki 70 ila 80 bin kişiden oluşan Osmanlı ordusu Mart 1726'da Hemedan'dan İsfahan'a doğru yola çıktı. Ahmed Paşa yoldayken Eşref Afgan'a bir mektup göndererek İran'ı terk etmesi istedi. Ayrıca İran tahtının yasal sahibinin Sultan Hüseyin olduğunu belirterek Eşref'i hakkı olmayan tahtı gasp etmekle suçladı. Eşref mektubu aldıktan hemen sonra tehlikeyi bertaraf etmek için Sultan Hüseyin'in öldürülmesini emretti. Ardından 17 bin kişilik ordusuyla Ahmed Paşa'ya karşı koymak üzere Hemedan'a 90 kilometrelik mesafede beklemeye başladı. İki ordu Hemedan yakınlarında karşı karşıya geldi. Eşref Osmanlı ordusundaki Kürtleri kendi yanına çekmek istiyordu (Nevai, 1989, s. 22). Güvendiği birkaç kişiyi Osmanlı ordusundaki Kürtlerle konuşarak onların kendi safında savaşmaya ikna etmesi için gönderdi. Nihayet 20 Kasım 1726'da savaş başladı. Eşref'in Kürtleri ayartma girişimleri sonuç verdi. Osmanlı ordusunda bulunan Bey Süleymanoğlu liderliğindeki 20 bin Kürt savaş esnasında taraf değiştirerek Eşref'in safına geçtiler. Çetin çarpışmalardan sonra Afganları yenemeyeceğini anlayan Ahmed Paşa ordusuna geri çekilme

emri verdi. Osmanlı ordusu 12 bin kayıpla ardında top ve çeşitli askerî araç gereçler bırakarak geri çekildi.

Bu çatışma İran-Osmanlı geriliminin mezhepsel ayrıma dayandığı iddialarını çürütecek bir gelişmedir. Osmanlı-Afgan çatışması sonucunda 1727’de her ne kadar Osmanlı birlikleri yenilmişse de Osmanlılarla savaşı uzatmak istemeyen Afganlar barış istediler (Bayur, 1987, ss. 384-385). Aralık 1727’de imzalanan Hemedan Antlaşması ile Eşref, İran şahı olarak tanındı. Hemedan, Hoy, Nihavend, Tebriz, Gence, Revan, Nahçıvan, Tiflis ve Şirvan ise Osmanlı’da kaldı. Bu anlaşmaya göre Eşref’in hükmettiği bölgelerde Osmanlı padişahı İslâm halifesi olarak anılacaktı. Buna karşılık Osmanlı da Eşref’i İran Şah’ı olarak tanıdı ve kendi adına sikke bastırmasını kabul etti. Karşılıklı elçiler gönderildi. Osmanlı İmparatorluğu adına İsfahan’a gelen Muhammed Reşid Efendi Çihilsütun Sarayı’nda Eşref’in huzuruna çıktı (Floor, 1988, s. 137).

O sırada Eşref, Tahmasb’ın ordusuna saldırmak için İsfahan’dan ayrılmak üzereydi. Türk elçisi oradan ayrılırken Eşref, İstanbul’a Muhammed Han Beluç adında bir elçi gönderdi. Eşref’in elçisi Osmanlı Devleti tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Eşref, Tahmasb’ın ordusunu yendi ve Şehzade Mazenderan’a kaçtı fakat Tahmasb’ın yeni komutanı Tahmasb Kulu’nun (Nâdir Şah) elde ettiği başarıları duyunca daha fazla güçlenmemesi için onu bastırmaya karar verdi. 1140’a (1728) gelindiğinde Safevî İran’ı, bir devlet olmaktan neredeyse çıkmıştı. Safevî mirasçıları Afganlar, Osmanlı ve Rusya’dan geriye kalan bölgeler üzerinde yüzeysel bir kontrole sahipti. En zengin bölgeler elden çıkmış, çevredeki göçebe güçler isyan içindeydi ve kültürel-sosyal düzene olan güven en düşük seviyedeydi. İki yüzyılı aşkın bir geçmişe sahip olan Safevî hanedanı ve yönetim mirası Afganlar tarafından tamamen tahrip edilmişti (Amanat, 2017, s. 141).

Bu arada Tahmasb, kuzey İran’a doğru yol alıyordu. Kısa bir süre Kazvin’e, ardından Erdebil’e ve sonra Tahran’a yerleşti. Bu, Elburuz Sıradağları’nın eteklerindeki küçük yapraklarla örtülü bu kasabanın ilk kez bir iktidar merkezi haline geleceği anlamına geliyordu. Uzun ve meşakkatli bir yolculuk sonunda Tahmasbı Kaçar Feth Ali Han tarafından yönetilen Esterâbâd’a ulaştı. Düşman tarafından ele geçirilmemek için çareyi beraberindekilerle o şehirden bu şehre kaçmakta bulan Tahmasb İran’daki mevcut denklemi değiştirecek politik veya askerî güçten yoksundu. Safevîlerin yeniden dirilişi fırtınalı bir siyasi atmosferde ortaya çıkan Nâdir Afşar’a (Nâdir Şah) bağlıydı (Amanat, 2017, s. 141).

3.1. Nâdir Şah'ın Ortaya Çıkışı

İran tarihinin en büyük şahlarından biri olan Nâdir, Afşar aşiretinin önde gelen reislerinden idi. Tarihçi Râşidüddin'e göre, Afşar aşireti Oğuz Han'ın soyundan gelmekteydi (Abdullahi, 1963, s. 21). Nâdir tarihçisi Asif, Afşar halkı için "Türkmen" tabirini kullanmıştır. Tahmasb'ın kulu anlamına gelen Tahmasb Kuluhan olarak ünlenmiştir (Asif, 1962, s. 180).

Afşar aşiretinin, Moğol (Cengiz Kağan) korkusuyla Türkistan'dan ayrılarak Azerbaycan'a yerleştiği bilinmektedir. Şah İsmâil bu kabilenin bir kolunu Kuzey Horasan'a taşıdı ve Ebiverd bölgesindeki Meyab Kubakan'a yerleştirdi. Avrupa'da Kulu Han olarak bilinen Nâdir Şah, Kalat'ta doğdu. Babası Afşarlı bir kabilenin reisi ve Kalat Kalesi'nin hükümdarıydı. Bu kale Horasan'ın işgalini önlemek için stratejik bir öneme sahipti ve her zaman yeterli sayıda asker bulunurdu. Kalenin tek kapısı olduğu için savunması kolaydı. Nâdir Şah çocukken babası vefat etmişti. Kalenin yönetiminin yıllardır uygulanan gelenek gereği babadan oğula geçmesi gerekirdi. Ancak kale yönetimini büyüyünce Nâdir'e devredeceğine söz veren Nâdir'in amcası üstlendi. Fakat Nâdir büyüyünce amcası onun hâlâ çok genç olduğunu, bu sorumluluğun üstesinden gelemeyeceğini öne sürerek görevi devretmedi ve onun zalim, başına buyruk ve sorumsuz biriymiş gibi tanıtarak idareye layık olmadığını söyledi. Afşarlar da Nâdir'in amcasının yönetiminden memnundu ve düzenlerinin bozulmasından endişe ettikleri için Nâdir'in başa geçmesinde ısrar etmediler. Nâdir amcası tarafından kendi haklarından mahrum bırakıldığını düşünmekteydi. Bu nedenle bulunduğu yeri terk ederek Meşhed'e gitti ve orada Horasan valisi Beylerbeyi'nin yanında Eşikbaşı ağası olarak işe girdi (Fraser, 1742, s. 74).

Tablo 8: *Nâdir Şah ve oğulları*⁹⁶

Bu görevde kısa sürede kendini göstermeyi başardı ve birçok başarı elde etti. Türkmenlerle olan savaşta gösterdiği cesaret nedeniyle kısa sürede komutan oldu. Bütün dostları ve tanıdıkları onu sevip sayardı (Fraser, 1742, s. 74). Nâdir, büyük hırslara sahip olsa da düşman edinmemek için mütevazî davranıyordu ve 1720'e kadar olduğu konumdan memnundu.

Ondan sonra Türkmenler 12 bin süvari ile bir anda Horasan'a saldırıp insanları katletmeye ve yerleşimleri yağmalamaya başladılar. Horasan Beylerbeyi bu saldırıya karşılık vermek için sadece dört bin süvari ve iki bin piyadeden oluşan bir güce sahipti. Horasan Beylerbeyi Horasan'ın ileri gelenlerini toplayıp derhal Türkmenler durdurulmazsa şehri yakıp yıkacaklarını ve erkek, kadın ve çocuk demeden herkesi esir alacaklarını hatta şehri yağmaladıktan sonra onların da kafalarını keseceklerini söyledi. Ancak Horasan ileri gelenlerinin büyük çoğunluğu bu saldırıya karşı koyacak bir güce sahip olmadıklarını dolayısıyla zaferin imkansız olduğunu söyleyerek Beylerbeyi'nin önerisine karşı çıktılar (Mervî, 1985, s. 221). Ayrıca ordunun bilerek ölüme gönderilmesinin padişahı kızdıracığından korktuklarını ifade ettiler. Bunun üzerine Horasan Beylerbeyi “şehrin yağmalanması ve insanların öldürülmesini seyretmektense gidip savaşarak ölürüm” diyerek tek başına orduyla birlikte savaşa gitti (Fraser, 1742, s. 75).

⁹⁶ <https://tarikhema.org/images/2021/12/f20840eb-c975-45d9-8c91-49e16a6019f1-31-scaled.gif>

Bu toplantıya katılanlardan biri de Nâdir idi. Düşük mevkisi nedeniyle izin almadan konuşma hakkı olmamasına rağmen Nâdir toplantıda kalkıp şunları söyledi: “Düşman çok yakınımızda ve buradaki büyükler şu an yapmak istemediklerini bir gün yapmak zorunda kalacaklar. Efendimizin tek başına gitmek istemesi cesaretindendir ancak kendini böyle büyük bir tehlikeye atmasına gerek yoktur çünkü onlara bir şey olursa bütün memleket elden gidecektir. Şu anda yapılabilecek en doğru şey kendilerinin Meşhed’de kalıp etraftan toplayabildikleri kadar ordu toplayıp düşmana karşı direnmek ve yolları kapatmaktır. Benim ordunun cesaret ve gücüne güvenim tam, onların yanında bende bu yolda canımı vermeye hazırım” dedi (Larudi, 2009, s. 52). Beylerbeyi Nâdir’in bu konuşmasından o kadar etkilenmiş ve sevinmişti ki ona iltifatlar yağdırıp onu ordunun başında görevlendireceğini söyleyerek biran önce düşmana karşı hazırlıklara başlamasını emretti. Beylerbeyi, Nâdir’in bu görevi başarıyla tamamladığı takdirde ona orduda daha yüksek bir pozisyon vereceği sözünü verdi. Piyade ve süvarilerin hepsi bu karardan memnundu ancak orduda Nâdir’i istemeyen bazı komutanlar vardı. Beylerbeyi, Nâdir’e oradaki yetkililerden kimi isterse görevden alıp yerine başkasını yerleştirme yetkisi de verdi. Böylece Nâdir ordusunu hazırladı (Fraser, 1742, s. 76).

Meşhed’ten dört km. uzaklıkta olan Türkmen reisi, Nâdir’in geldiğini duyar duymaz etrafa dağılmış olan süvarilerini toplayarak savaşa hazır hale getirdi. Nâdir bölgeye ulaştığında Türkmen ordusunun savaşa hazır halde beklediğini gördü. Bunun üzerine Nâdir de hemen ordusunu bir tepede toplayıp şu konuşmayı yaptı: “Türkmen ordusunun yarısı yiyecek bulmakla meşgul. 6- 7 binden fazla süvarileri yok. Çok görünmek için aralarına mesafe koyarak duruyorlar. Kaldı ki sayıları bizden fazla da olsa önemli değil çünkü ben sizin cesaretiniz ve gücünüzü gördüm ve size güveniyorum. Öyleyse bugün canımız pahasına da olsa yurttaşlarımızın canını ve malını korumak zorundayız” dedi (Mervî, 1985, s. 283).

Türkmenler başlangıçta şiddetli bir taarruza girişti ancak Nâdir’in ordusu cesaretli bir direnç gösterdi. Ardından çetin ve kanlı bir çatışma başladı ve bir süre hangi tarafın galip geldiği anlaşılamadı ta ki Türkmenlerin reisi Nâdir tarafından öldürülene kadar. Türkmenler, liderlerinin öldürüldüğünü duyunca kaçıp dağılmaya başladı. Nâdir’in ordusu birkaç kilometre kadar onları takip edip yaklaşık 6 binden fazla Türkmen’i öldürdü. Geri kalanı Türkmenler de etraftaki ahali ve çobanlar tarafından öldürüldü. Nâdir bu zaferden sonra Beylerbeyi’nin güven ve saygısını kazanmıştı. Beylerbeyi,⁹⁷ Şah’tan tüm Horasan yönetiminin Nâdir’e verilmesini

---

⁹⁷ Beylerbeyler önemli bir ünvandı. Emri altında birçok küçük han ve sultan bulunmaktaydı. Beylerbeyiler idarî ve askerî hâkimiyeti ellerine alarak eyaletlerde toplanan orduya komuta ediyorlardı. Sınır eyalet hâkimleri ve

talep etti ancak bu talep Şah tarafından kabul edilmedi. Nâdir için istenen pozisyon hiç savaş görmemiş bir asilzadeye verildi (Fraser, 1742, s. 76).

Nâdir'in terfi ettirilmesini engelleyenler onun yükselmesini istemeyen Şah'a yakın birtakım çevrelerdi. Bu kişiler saraydaki yetkilerini kullanarak Nâdir'in tüm yetkilerini elinden almışlardı. Bu durumdan aşırı derecede rahatsız olan Nâdir, Horasan Beylerbeyi'ne gidip "Bana verdiğiniz sözler boşa çıktı. Elimdeki görevi de benden aldılar ve hiçbir savaş tecrübesi olmayan, işi gücü harem kadınlarıyla yatıp kalkmak olan bir gence verdiler" dedi (Fraser, 1742, s. 77). Beylerbeyi'nin cevaplarından tatmin olmayınca Nâdir büyük bir hayal kırıklığı yaşadı ve hemen oradan ayrılıp anavatanı Azerbaycan'a gitmeye karar verdi. Oraya vardığında amcası ona iyi davrandı. Nâdir, bir süre akrabalarıyla birlikte vakit geçirdikten sonra hakkı olan baba mirasını kendisine verilmesini ve kabilesinin başına geçmek istediğini söyledi. Fakat amcası buna yanaşmadı. Nâdir'in akrabaları da amcasını destekledi

Nâdir'in çaresizliği ve yoksulluğu öyle bir noktaya ulaştı ki açlıktan borç almak zorunda kaldı. Şah'a ve memleketine büyük hizmetlerde bulunduğu, yüksek rütbelere verilerek ödüllendirilmeyi hak ettiği halde cezalandırılmaya ve kovulmaya layık görülmesi onu çok öfkeliyordu. Babasından kalan kabilesinin başına geçme mirasına sahip olamadı ve bu yolda akrabaları bile onu desteklemedi. Nâdir umutsuzluğa kapıldı ve yumuşak tavırların istediğini elde etmede işe yaramayacağına kanaat getirdi. Bu sebeple hakkı olan kabile liderliğini zorla almaya karar verdi. Kendisi gibi çaresiz ve sefil durumda olan birkaç kişi buldu ve onlarla birlik olup bir kervana saldırdı. Kervandan aldıkları malları satıp bir kısmını günlük masraflar için harcadılar, geri kalanına ise silah ve diğer araç gereç satın aldılar. İş gücü olmayan insanları bulup kendi saflarına çektiler (Fraser, 1742, s. 78). Nâdir ve arkadaşları bir süre daha bu şekilde hayatlarını kazanmaya devam etti. Kervanlardan yağmaladıkları mal ve erzakları silah değiş tokuşu için kullanıyorlardı. Her geçen gün Nâdir'in gurubuna yeni kişiler katılıyordu. Bu şekilde sayıları çok geçmeden yaklaşık 500 kişiye kadar ulaştı. Bir çete gibi hareket ediyor, bölge ahalisinden haraç topluyorlardı. Nâdir ve grubu bölgenin kâbusu haline gelmişti.

Merkezi hükümetin Afganlarla savaşmakla meşgul olması da Nâdir ve grubuna rahat hareket etme fırsatı sunuyordu. Afganlar, Mirveys'in oğlu Mir Mahmud liderliğinde İsfahan'ı ele geçirip İran'ın tüm güneydoğu bölgelerine tasallut olmuştu. Osmanlılar batı bölgelerine

---

önemli eyaletlerde bulunanlara beylerbeyi unvanı verilirdi. Bkz: Eralp Erdoğan, *Safevî Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2019, s. 146.

girerek birçok yeri ele geçirmişti. Ruslar, Gilan ve Hazar Denizi kıyılarındaki bölgeleri işgal etmişlerdi. II. Şah Tahmasb her taraftan düşmanla çevrilmiş iki-üç vilayet dışında her yer elden gitmiş ve düşmana karşı koyacak gücü kalmamıştı. Bu sırada Nâdir ve arkadaşları ihtiyacı olanı yağma ve haraçla elde etmek suratiyle yaşamlarına devam ediyordu (Fraser, 1742, s. 78).

3.2. Nâdir'in Yükselişi

Nâdir'e katılanların sayısı her geçen gün artıyordu. Şah Tahmasb ile arası bozulan Bayat aşiretinin reisi Seyfeddin Bek 1500 askeriyle birlikte Nâdir'e katıldı. Artık Nâdir bölge ahalisi için büyük korku sebebi olmuştu (Fraser, 1742, s. 78). Nâdir'in giderek artan gücü amcasını da endişeye sevk etmişti. Nâdir'e bir mektup yazarak teslim olup şahın hizmetine girerse kendisi ve arkadaşlarının affedileceğini söyledi. Nâdir de amcasına cevaben yazdığı mektupta affını sağlayabilirse teklifini kabul edeceğini belirtti. Bunun üzerine Nâdir'in amcası Şah Tahmasb'a mektup yazarak yeğeninin affını istedi. Şah ilk başta bu kadar suç işlemiş ve bozgunculuk yapmış birini affetmeyi kabul etmedi ancak Nâdir'in ordusuna da ihtiyacı olduğunu biliyordu. Sonunda Şah Nâdir'in affedilmesini kabul etti. Nâdir, Seyfeddin Bek ve en iyi yüz süvari ile Kalat'a geldi ve amcası tarafından büyük bir törenle karşılandı. Onuruna ziyafetler verildi (Mervî, 1985, s. 349).

Amcası Nâdir'den intikam beklemezken Nâdir kendisine yapılanları unutmamıştı ve intikam almak istiyordu. Nâdir geceleyin adamlarını toplayıp kaleyi nasıl ele geçireceğinin planını yaptı. Kendisinden bir gün sonra yola çıkan askerleri yakınlardaki dağlarda saklanıyordu. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra adamlarına gece yarısı kaleye saldırılarını emretti. Nâdir kaleyi fazla kan dökmeden ele geçirmeyi başardı. Kalede muhafızlar dışında 160 asker kalmıştı. Onlar da teslim oldular. Her iki taraftan ölenlerin sayısı 15-20 kişiydi. Nâdir kalenin kontrolünü ele geçirir geçirmez amcasını evine doğru yöneldi ve amcasını bulup öldürdü. Teslim olanlar silahları alındıktan sonra serbest bırakıldılar. Bu haberi duyan civardakiler de çok geçmeden Nâdir'e tabi oldular. Bu olay 1726 yılında yani Nâdir'in görevinden alınmasından 6 yıl sonra gerçekleşti (Fraser, 1742, s. 79).

Nâdir ilk önce amcasından intikam aldı ardından genellikle Kalat şehir ve yakınlarındaki köylerde yaşayan tüm ahaliye boyun eğdirdi. Ahalinin bir kısmı kendi rızasıyla Nâdir'in hizmetine girdi. Nâdir birkaç ay boyunca burada hüküm sürdü ve yakın bölgelerden haraç topladı. Şah Tahmasb, Nâdir'in tüm yaptıklarından haberdardı ve işlemiş olduğu suçların ve yağmaların bir affı olmadığını biliyordu. Fakat bir yandan Afganlar diğer yandan da Osmanlıların kuşatması altında olan saltanatının da zor durumda olduğunu ve Nâdir'in

yardıma ihtiyacı olabileceğini göz önünde bulundurarak güçlerini onunla birleştirmek istedi. Dolayısıyla şayet Nâdir itaat edip teslim olursa ona merhamet edileceğini ve hakkettiği mevkiyi ulaşacağını ayrıca Seyfeddin Han'ın da affedileceğini Nâdir'e iletilmesini emretti. Nâdir teklifi kabul ederek komutanlarından birini 500 askeriyle Kalat'ta bırakıp kendisi ordunun geri kalanıyla Şah'ın huzuruna çıktı. Şah ilk önce Nâdir'in yaptıklarının çok büyük suçlar olduğunu belirtti. Ancak "Sizi affettim, umarım gelecekte yapacaklarınız geçmiş günahlarınızı telafi eder." dedi (Fraser, 1742, s. 80).

Nâdir yaptıkları için af dileyerek olayların bu noktaya gelmesinin suçlusu olarak Horasan Beylerbeyi'ni gösterdi. Elde ettiği zaferler, yaptığı hizmetler karşısında ödüllendirilmeyi beklerken cezalandırıldığını ve hakarete maruz kaldığını söyledi. Nâdir, bundan sonra "Şah'a karşı dürüst olacağına ve bu merhamete layık olacağına" dair söz verdi. Nâdir'in kendini ispatlaması için tekrar fırsat doğmuştu ve çok geçmeden Nâdir herkesin güvenini kazanacaktı. Kısa sürede elde ettiği başarılarıyla padişah ve ordunun gözüne girmeyi başardı (Larudi, 2009, s. 53). Nâdir ortaya çıkmadan önce Safevî İran'ı perişan bir haldeydi. Her cephede yenilmiş ve ülke Türkler, Ruslar ve Afganlar arasında paylaşılmıştı. Nâdir savaşlarda ön saflarda yer alıyordu. Elde ettiği başarılarla Şah'ın güvenini kazandı ve "Tuğgenerallik" rütbesine terfi ettirildi (Mervî, 1985, s. 368).

Yeni mevkisi sayesinde Nâdir, Padişah'ın huzuruna çıkabiliyordu. Askerî düzeyde Nâdir'in üstündeki tek kişi Feth Ali Han Kaçar'dır. Nâdir bir süre sonra yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle Feth Ali Han Kaçar'ı Şah'a şikâyet etti. Nâdir'in şikâyetini yerinde bulan Şah Feth Ali Han'ı görevden alarak baş komutanlık makamına Nâdir'i atadı. Nâdir de bu teklifi hemen kabul etti. Bu olay 1728 yılında Nâdir'in şah tarafından affedilmesinden bir yıl sonra gerçekleşti (Fraser, 1742, s. 81).

Nâdir yeni görevinde de çok büyük başarılar gösterdi. Buna bağlı olarak Şah'ın Nâdir'e yönelik itimadı da her geçen gün arttı. Şah tüm sorumluluklarını artık gözü kapalı bir şekilde Nâdir'e emanet edebiliyordu. Nâdir bu güven sayesinde orduya ıslahat getirmeye karar verdi. Kendisine bağlı olmadığını düşündüğü kişileri ordudan atıp yerine ona sadık olan kişileri yerleştirdi. Eline para geçtiği zaman askerlerin hakkını kendi eliyle verdi. Ordu ve diğer çalışanlara giysiler aldı. Böylelikle herkesin gönlünü kazandı. Nâdir'in artık hedefi bir an önce düşmanla yüzleşip onları püskürtmekti. Ancak sayısı 15-20 bini geçmeyen ordusu Osmanlılara saldırmak için yeterli değildi. Buna rağmen vur-kaç taktiği kullanarak gerçekleştirdiği saldırılarla Osmanlılara büyük kayıplar verdirdi. Bu sebeple Osmanlılar bir elçi göndererek

onlardan alınmış toprakları geri verilirse İran'ı rahat bırakacaklarını söylediler. Şah Tahmasb da bu hususta düşünceğini ve Osmanlı padişahından bazı konularda cevap gelene kadar ecele etmemesini istedi. Şah Tahmasb tekliflerinin kabul edilmeyeceğini biliyordu ve asıl amacı zaman kazanmaktı. Zira Horasan'a girme fırsatı bulup baş kaldıran ve saltanat iddia eden Meşhed hâkimi Malik Mahmud'u ortadan kaldırmak istiyordu. Bu esnada Nâdir, Malik Mahmud'u yenip mallarına el koymuştu ve oradan on iki bin süvari ile Afgan Abdalileri üzerine sefere çıkmıştı (Mervî, 1985, ss. 45-46).

Abdalılar, Şah Sultan Hüseyin döneminde Herat'ı almışlardı ve şimdi de büyük bir orduyla Horasan'a girip Meşhed'i kuşatmaya hazırlanıyordu. Abdailerin ilerleyişi Şah'ı çok endişelendirmişti. Ancak Nâdir, “zaferlerin ordunun sayısı değil, yeteneği tarafından belirlendiğini” söyleyerek Şah'ı cesaretlendirdi. Ordusunu Abadilerin karşısına konumlandıran Nâdir şu konuşmayı yaptı: “Bu savaşta kaybetmek İran'ın ortadan kalkması, çocuklarınızla birlikte ömür boyu kölelik ve esarette yaşamak demektir” (Fraser, 1742, s. 82). Nâdir'in bu konuşmasını duyan askerler coşku ve öfkeyle hep birlikte bağırıyorlardı.

İki taraf arasında savaş başladı. Nâdir önce tepelere çıkardığı küçük toplardan düşman hedeflerine yönelik ateş edilmesi emrini verdi. Toplar çok etkili oldu. Afgan ordusu büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Nâdir'in savaş konusundaki zekâsı, İran ordusunun direnci ve teknolojik üstünlük sayesinde Afganlar yenilgiye uğratıldı. Afgan ordusu 15 bin ölü ve yaralının yanı sıra 5 bin de esir verdi. İranlıların kaybı ise 1500 kadardı (Mervî, 1985, ss. 97-98). Bu savaştan sonra Nâdir, Herat'a yöneldi ve Abdaliler teslim olup ganimet ve vergi ödemeyi kabul edene kadar kenti kuşatmaya devam etti. Sonunda Herat halkı teslim oldu ve İran'ın hâkimiyetine girmeyi kabul etti. Bu sırada Şah Tahmasb da ordusuyla birlikte Meşhed'i kurtarmak için yola çıkmıştı. Nâdir Şah'ın emri üzerine arkadan geldi ve 1729 yılında Şah Tahmasb ve Nâdir'in kuvvetleri Meşhed'de buluştu. O sırada Mirveys'in oğlu Mir Mahmud'un yerine geçen Eşref Afgan'ın İsfahan'dan güçlü bir orduyla ayrıldığı haberi ulaştı. Eşref, Nâdir'in zaferlerini duyduktan sonra onun daha fazla güçlenmesinin önüne geçmek için hemen harekete geçmesi gerektiğine karar verdi. Bu nedenle önce Nâdir'i devreden çıkarmak için Eylül 1729'da 30 bin askerle Horasan'a gitti (Nevai, 1989, s. 24). Çetin bir savaş olacağı için hiç kimse orduya katılmak istemiyordu. Buna rağmen Nâdir 16 bin asker toplayıp harekete geçti. Damgan'a gelip uygun bir yer seçerek düşmanın gelmesini beklediler (Esterâbadi, 2015, 114). Çünkü bu bölge gerektiğinde Nâdir'in ordusuna doğal bir koruma alanı sağlıyordu. Her iki ordunun sayısı hakkında muhtelif rakamlar telaffuz edilmektedir. O sırada İran'da bulunan İngiliz seyyah Jonas Hanway Ekim 1729'da Damgan'a hareket eden Eşref'in ordusunun

sayısını 30 bin kişi olduğunu yazmaktadır. Eşref'in amacı Tahmasb'ın daha fazla güçlenmesinin önüne geçmekti. Nâdir de 25 bin kişilik ordu toplamayı başarmıştı (Hanway, 1988, s. 313). Bazı kaynaklar kesin sayı belirtmeden Eşref'in ordusunun büyüklüğünün Nâdir'inkinin iki katı olduğunu yazmıştır. Eşref galip geleceğinden o kadar emindi ki savaşın bitimiyle Tahmasb ve Nâdir'i canlı yakalayarak kendisine getirmeleri için 3 bin kişilik bir ordu hazırladı. Eşref, son dönemde İran ordusunun kat ettiği gelişmelerden bihaberdi.

Nihayet iki ordu karşı karşıya geldi. Afganlar en önemli savaş komutanlarının da dâhil olduğu 12 bin kayıp verirken İranlılar ise 4 bin kayıp verdi. Bu yenilgiden sonra Eşref İsfahan'a gitti (Hanway, 1988, s. 314). Ordusunun üçte birinden fazlası onu terk etmişti hatta ona hizmet eden İranlılar bile savaştan sonra kaçtılar. Şah Tahmasb Nâdir'in cesaret ve gücünü savaş sırasında gözleriyle gördükten sonra ona kendi isminden başka layık bir ödül bulamadı ve onun Tahmasb'ın Kulu anlamına gelen "Tahmasb Kulu" olarak adlandırılmasını emretti. Tahmasb Kulu adını alan Nâdir Damgan'da biraz dinlendikten sonra İsfahan'a doğru yola koyuldu. Bunu duyan Afganlar kışlalardan kaçmaya başladılar. Birçoğu ya İranlılar tarafından öldürüldü ya da Tahmasb'ın ordusuna katıldılar. Kaşan'a ulaştığında Nâdir'in ordusu yeni katılanlarla birlikte 40 bini geçmişti (Esterâbadi, 2015, s. 116).

Afganlar erzak depolayıp savaş hazırlıklarına başladılar. Eşref Afgan ayaklanma ihtimalinden korktuğu için şehrin sakinlerinden şehri terk etmelerini istedi. Çarşı ve pazarları ateşe verdi. Şehrin yağmalanmasını emretti. İsfahan'da tamamen bir kaos hâkimdi. Herhangi bir isyanın çıkmasını önlemek için âlim, din adamları ve başka önde gelen isimlerden oluşan 3 bin İsfahanlı kılıçtan geçirildi. Eşref Osmanlıdan acil yardım talebinde bulundu. Osmanlı Safevîlerin yeniden canlanmasından rahatsız olduğu için Eşref'in yardım talebine olumlu yanıt verdi ve Afganlara Osmanlı topları gönderildi. Ordusunu takviye eden Eşref Safevî ordusuyla üçüncü kez karşılaşmak için 13 Ekim 1729'da şehirden ayrıldı. Hazaralar ve İranlılardan oluşan 30 bin kişilik bir ordu toplayan Eşref Afgan şehirden yaklaşık 10 mil uzaklıktaki Murçahurt'ta kamp kurup Tahmasb Kulu'nun (Nâdir) şehre girmesini beklemeye başladı. Eşref'in sadece saltanatı değil canı dahi tehlikedeydi. Bu nedenle ordusunu konuşlandırırken kendisine avantaj sağlayabilecek bir bölge olmasına dikkat etti. Çünkü bu savaşın telafisi yoktu. 13 Ekim'de Eşref'in ordusu saldırmak yerine savunma pozisyonunu aldılar (Pendar, 2020, s. 42).

Nâdir, Şah Tahmasb'ı Tahran'da bıraktı. Çünkü Şah'ın etrafında Nâdir'e engel olmaya çalışanlar vardı. Nâdir'in topçu birlikleri Kafir Kale ve Mihmandost savaşlarında çok önemli bir rol oynamışlardı. Nâdir bu savaşlarda ateş gücünün farkına varmıştı. Bu nedenle Nâdir

tekrar toplanın ön planda olduğu bir savaş düzeni hazırladı. Sonunda Nâdir Murçahurt'a ulaşınca savaş başladı. Afganlar büyük bir yenilgi alırken savaşta 7 bin Afgan askeri öldürüldü (Fraser, 1742, s. 85).

Nâdir, Murçahurt savaşından sonra Kasım 1730'da tüm birlikleriyle İsfahan'a girdi. Nâdir'in girişiyle şehirde düzen yeniden sağlandı. Öfkeli halka Mir Mahmud'un kabrini tahrip etmesine izin verildi. Afganlardan geriye kalan değerli eşyalar askerler arasında dağıtıldı. İsfahan'da saklanmış olan Afganlar gizlendikleri yerlerden çıkarılarak idam edildi. Nâdir ordunun yorgunluğunu ve savaş mevsiminin sora erdiğini gerekçe göstererek düşmanın peşine düşmeyi reddetti (Pendar, 2020, s. 43). Bir süre dinlendikten sonra Horasan'a doğru yöneldi. Nâdir İsfahan'da elde ettiği zaferin tadını çıkarmak ve bu zaferin getireceği faydalardan yararlanmak için böyle bir bahane uydurmuştu.

Nâdir, Şah'tan askerlerin maaşlarını ödemek ve ordunun masrafları için kendisine vergi toplama yetkisi vermesini istedi. Nâdir bu isteğini Şah'ın sert muhalefetine rağmen kabul ettirmeyi başardı. Yukarıda da ifade edildiği üzere Tahmasb'ın vezirleri arasında Nâdir'i istemeyenler vardı. Bunlar her fırsatta Şah'ı, Nâdir'e karşı şüpheye düşürmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Nâdir'in Afganların peşinden gitmeyi reddetmesi de vezirler için Nâdir'in aleyhine kullanabilecekleri yeni bir koz vermişti. Nâdir, Horasan, Kirman ve Mazenderan'ın kendisine verilmesi karşılığında Afganların peşinden gideceğini söyledi. Ayrıca bu anlaşmaları garanti altına almak için kendisi ve oğlu Rızakuli Mirza'nın saltanat aile üyelerinden biriyle evlendirilmelerini talep etti. Böylece Nâdir iki önemli hedefi olan büyük bir hükümrân olmak için gereken meşruiyet ve ordusunu teçhiz etmek için gereken mali kaynağı elde etmiş oldu. Nâdir bu talepleri karşılandığı takdirde tüm gücüyle Afganların peşinden gideceğini ilan etti (Pendar, 2020, s. 44).

Afganlar İsfahan'dan ayrıldıktan sonra Şiraz'a saldırıp şehri yağmalamışlardı. Peşlerinden giden Nâdir'in ordusu kış şartlarından ötürü yolda 3 bin kayıp verdi. İran ordusu Şiraz'a yaklaşınca Eşref Afgan ile Nâdir bir kez daha karşı karşıya gelmiş oldu. Birkaç saat savaştıktan sonra yenilen Afganlar, hazinelerinin çoğunu, ailelerini geride bırakıp kaçtılar. Bu kez Afganların peşine düşen Nâdir'in ordusu yolda Afganların birçoğunu yakalayarak kılıçtan geçirdi. Eşref mahiyetindeki 1500 kişiyle Kandehar'a doğru yöneldi ancak yol boyunca kalabalık gitgide azalıyordu. Eşref'in mahiyetindekilerin sayısı 100 kişiye kadar inmişti. Bu sırada Eşref'in Beluçlerin bölgesinden geçerken saldırıya uğrayarak beraberindekilerle birlikte öldürüldüğü haberi geldi (Feyaz, 2002, s. 74). Eşref Afgan'ın ölümüne dair rivayetlerden biri

de Kandehar yakınlarına geldiğinde Mir Mahmud'un kardeşi Hüseyin Han'ın Eşref'i öldürdüğü ve kafasını kesip Safevîlere gönderdiği yönündedir.

Nâdir Şîraz'da bir ay kaldıktan sonra Osmanlıların İran'daki iç huzursuzluklar sırasında ele geçirdiği Hemedan'ı ve diğer bölgeleri geri almak için Hemedan'a gitti. Osmanlılara kaybedilen toprakları geri aldıktan sonra Herat'ın Abdali aşiretinin yeniden isyan etmesi nedeniyle Nâdir Osmanlılarla hemen bir barış yaparak Herat'a doğru yola çıktı. Abdalileri yenip Herat kalesini de kuşattı. Kale çok güçlü olduğu için ahali açlık ve kıtlık dolayısıyla teslim olana kadar kuşatmayı sürdürdü (Fraser, 1742, s. 87). Bu sırada da civardaki tüm isyancı kabilelere boyun eğdirdi. Nâdir'in bazı kuvvetleri Belh'e kadar gittiler ve Özbek kabilelerini yağmaladılar. Nihayet Herat Ramazan'ın ilk günü (27 Şubat 1732) teslim oldu. Allahyar Han Hindistan'a sürgün edildi ve Abdali aşiretleri Semnan ve Ebiverd arasında dağıtıldı.

Nâdir, Herat'ta güvenmediği kişileri ortadan kaldırdıktan sonra Herat'a İranlı bir hâkim atayıp kendisi Meşhed'e doğru yola çıktı. Bu sırada Şah Tahmasb'ın Osmanlılar karşısında yenildiği haberi geldi. Tahmasb'ın yenilgisi İran'da yeniden ayaklanmalar ve istikrarsızlığa neden olmuştu. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Nâdir Azerbaycan'da birçok vilayetin yönetimine kendi adamlarını yerleştirdi. Nâdir 2 Nisan 1732'de Meşhed'e gitti. Horasan'ın yönetimini İbrahim Han'a teslim edip Meşhed'den ayrıldı. Yol boyunca asi Türkmenlere boyun eğdirdi. Belh'e kadar ilerledi. Nâdir, Şah Tahmasb'ın son dönemdeki basiretsizliklerinden bıkmıştı. Sonunda bir tür saray darbesiyle Şah'ı tahttan indirdi. Hizmetinde bulunan 6 bin Afgan askeri Şah Tahmasb'ı tutuklayarak Mazenderan'a sürgün etmesi için gönderdi (Fraser, 1742, s. 88).

Ardından alelacele Şah Tahmasb'ın 8 aylık oğlunu III. Abbas olarak tahta çıkardı (4 Eylül 1732). Bebeği beşiğe yatırıp saltanat tacını başına, kılıç ve kalkanı da yanına yerleştirdiler. Nâdir Kuran'a el basıp dürüstçe Şah'a hizmet edeceğine yemin etti. Bir süre saraydaki işleri yoluna koymak ve güvenmediği adamları uzaklaştırmak için Kazvin'de kaldı. Ardından ordusuyla birlikte Osmanlılara yöneldi. Bağdat'ı geri almaya hazırlandığı esnada Muhammed Han Beluç'un isyan ettiği, 30 bin kişilik ordusuyla Şîraz'ı ele geçirip Şah Tahmasb'ı yeniden tahta çıkardığı haberini aldı. Nâdir bu haberi alır almaz kuşatmayı iptal edip isyancıları durdurmak için yola koyuldu (Mervî, 1985, s. 351). Nâdir ile isyancı ordusu yolda karşılaştılar. Nâdir kendisiyle beraberinde 12 bin kişilik bir ordu getirmişti. Muhammed Han, Nâdir'i bu kadar az bir askerle görünce sevindi. Bunun Nâdir'i yenmek için iyi bir fırsat

olarak görüp yardım gelmeden saldırırsa zaferin kesin olduğunu düşünüyordu (Fraser, 1742, s. 91). Ancak savaş meydanında işler Muhammed Han'ın istediği gibi gitmedi. Nâdir'i karşısında gören isyancı ordusu savaşımadan dağılmaya başladılar. Muhammed Han kalan güçlerle savaşı sürdürmek istese de yenilmekten kurtulamadı. Basra Körfezi üzerinden gemiyle kaçmaya çalışırken oranın ahalisi tarafından yakalanarak ödül almak ümidiyle Nâdir'e teslim edildi.

Nâdir, birkaç gün Şîraz'da kalıp isyana karışanları cezalandırdıktan sonra İsfahan'a geldi. Bir süre İsfahan'da kaldıktan sonra Gürcistan'a yöneldi, önce Tiflis ardından da Ermenistan'ın başkenti Erivan'ı ele geçirdi. Şamahî teslim oldu, Gence zorla ele geçirildi. Rusya'ya bir elçi göndererek Gilan ve Hazar Denizi'nin boyunca Rusların elinde olan bölgeleri söz verildiği üzere tahliye edilmesi gerektiğini, aksi takdirde zor kullanmak mecburiyetinde kalacağını bildirdi. Ruslar Nâdir'le savaşmaya meyilli olmadıkları için Derbent ve Badkuba (Bakü) hariç, Hazar Denizi kıyısında ele geçirdikleri tüm bölgeleri tahliye ettiler. Nâdir bir süre sonra Ruslar ve Osmanlılar ile barış yaptı. Ardından tüm eyalet valileri, aşiret reisleri ve şehir yetkililerine 8 Ramazan 1148'de (22 Ocak 1736) Mugan Çölü'nde hazır olmalarını ve katılmayanların cezalandırılacağını yazan bir ferman yayınladı (Fraser, 1742, s. 91).

3.3. Nâdir Şah'ın İran Tahtına Çıkışı

Tüm valiler, aşiret reisleri ve diğer yetkililer Nâdir'in belirttiği tarihte belirttiği yerde toplandı. Yaklaşık altı bin kişi gelmişti. Nâdir ise yüz elli bin askerle orada önceden bekliyordu. Herkesi yanına çağırarak onlara “Yakında saldıracağım Kandehar Afganları dışında İran ülkesinin (İran zemin) tüm düşmanlarını yendiğimi size duyurmak istiyorum. Ülkemin tekrar hizmetime ihtiyacı olmadığı sürece dinleneceğim. Osmanlılar ve Ruslarla sulh yaptım. Türkmenler ve sınır bölgelerinde isyan çıkaran diğer toplulukları bastırdım. Artık kendinize bir şah seçmeniz gerekmektedir. İster eski padişahınız Şah Tahmasb ister tahta layık gördüğünüz başka birini seçin. Üç gün içerisinde sizden yanıt bekliyorum.” diyerek çadırına geri döndü. Oraya gelenlerin kampta kaldıkları sürece iyi ağırlanmalarını emretti (Mervî, 1985, s. 446). Üç gün sonra büyükler Nâdir'e gidip İran'a yaptığı büyük hizmetlerinden dolayı minnetlerini sunduktan sonra tahtı kabul etmesini ve ülkenin başına geçerse sonuna kadar yanında ve hizmetinde olacaklarını söylediler (Asif, 1962, s. 207). Bunun üzerine Nâdir de “Bana olan güven ve iltifatlarınız için size minnettarım fakat sizi buraya davet etmemin sebebi bu değildi ama yine de bu görevi kabul edip halka hizmet için kendi rahatımdan vazgeçeceğim. İnaniyorum ki sizlerin desteği ve İran halkının birlik ve beraberliği sayesinde İran'ı daha önce hiçbir padişahın başaramadığı noktalara çıkaracağım. Ama ileride herhangi bir anlaşmazlık olmaması adına sizinle üç konuyu konuşmam lazım. Birincisi saltanat benim ailemde miras

olarak devam edecek. İkincisi, hiçbir şekilde eski saltanat ailesi taraftarlığıyla kılıçlar çekilmeyecek veya karışıklığa sebep olacak tek kelime edilmeyecek. Aksi olursa bunu yapanlar ağır bir şekilde cezalandırılacak. Son olarak da İran ile komşuları olan Osmanlı, Bâbürlüler ve Türkmenler arasındaki dinî farklılıklardan dolayı her zaman anlaşmazlıklar ortaya çıktığı için Şîî ve Sünnî âlimlerin bir araya gelerek ortak bir yol benimsemelerini, sorunları çözmelerini istiyorum. Şîîler ve Sünnîler arasındaki farklılıklara yol açan sebeplerin çok önemsiz olduğunu ve kolayca bir anlaşmaya varılabileceğine inanıyorum.” Yanıtını verdi (Fraser, 1742, s. 93).

Büyükler ilk iki teklifi kabul ettiler ancak üçüncü teklif konusunda önce baş ulemanın fikrinin alınması gerektiğini önerdiler. Baş ulema çağrıldı ve o da Nâdir Şah’a “dinî meseleler konusunda Allah ve Peygamberin çizdiği yoldan gidilir. Padişahlar onu değiştiremez. Bu nedenle padişahımız saltanatını bu yönde inşa ederse kesinlikle tehlikeli sonuçlar doğuracaktır” dedi (Fraser, 1742, s. 93). Baş ulemanın bu konuşması üzerine Nâdir Şah hemen orada kellesinin vurulmasını emretti. Ardından hazır bulunanlara şartlarını kabul edip etmediklerini sordu, herkes kabul etti. Ertesi gün, Mart 1736’da Nâdir Şah adını aldı. İran padişahı olarak ilan edildi ve adına sikke basıldı. Paranın bir yüzünde şunlar yazılıydı:

سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان

نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان

Üç gün süren görkemli bir ziyafetin ardından herkesi memnun ederek gönderdi. Baş ulemanın öldürülmesi dolayısıyla ona kızgın olan diğer ulemanın öfkesini görebiliyordu. Nâdir Şah onları huzura çağırıp vakıflardan elde edilen gelirleri nerelerde harcadıklarını sordu. Vakfın ihtiyaçları, ulema, talebelerin masraflar, medreselerin erzak ve temizlik ihtiyaçları gibi konulara harcadıklarını söylediler. Her gün “saat başı padişahın zaferi ve ülkenin refahı için dua edeceklerini” eklediler. Nâdir Şah, “Dualarınız kabul olsaydı halk 50 yıldır bu kadar açlık ve sefalet içerisinde olmazdı. İç karışıklıklar ve dışarıdan düşman saldırısı sebebiyle ülke harap olmuş durumdaydı ki Allah’ın izniyle benim cesur ordum sayesinde İran özgürlüğüne kavuştu. Ancak askerlerin maddi durumları hiç iyi değil. Onların ihtiyaçları giderilmelidir” yanıtını verdi (Mervî, 1985, s. 452). Emir yerine getirildi ve her yıl önemli miktarda bir para vakıflardan toplanarak Nâdir Şah’a verildi. Ulema bu durumdan çok rahatsızdı. Ordu ve halkı kışkırtmak için çok uğraşılsa da başarılı olamadılar. Zira vergilerin düşürülmesi sebebiyle halk Nâdir Şah’ın yönetiminden memnundu. Öte yanda Nâdir’in ordusunun çoğu Sünnî idi. Dolayısıyla Şîî ulemanın kışkırtmaları onlar için pek bir anlam ifade etmiyordu. Bu karardan sonra Nâdir Şah mollalara ihtiyacı olmadığını, eğer halk mollaları isterse masraflarını kendileri ödemesi

gerektiğini söyledi. Ayrıca Haziran 1736'da herkesin Sünniliği hak bir mezhep olarak kabul etmesi gerektiğini, etmeyenlerin cezalandırılacağını bildiren bir ferman çıkardı (Fraser, 1742, s. 94).

“Saygıdeğer büyükler ve İsfahan saltanatının yöneticileri, müçtehitler ve alimler duymalı ve bilmelidir ki Mugan Çölü'nde zafer bayrağı kaldırıldığı zaman Hanefî ve Caferî mezhepleri ecdadımızdan bize kadar süregeldiği için Hulefâ-yi Râşidîn, Seyyid-ül- Mürselîn'in (Hz. Muhammed) halifesi olarak kabul edildi. Bundan sonra, bu dört halifenin isimleri tam saygıyla anılmalıdır. Ayrıca ülkemizin bazı yerlerinde ezanda 'Aliyyen Veliyullah' kullanılmaktadır ki bu Sünniliğe ve ecdadımızın örf ve adetlerine aykırıdır. Bu sözün zikredilmesi, Seyyid-ül-Mürselîn'in kutsal şeriatına eşit şekilde tabi olan Şiîler ile Sünnîler arasında ayrılık, kin ve düşmanlığa neden olmaktadır. Peygamber Efendimiz ve Emirü'l-Müminîn'in rızasına aykırı olacaktır. Bu nedenle bu yüce emrin anlamını öğrenir öğrenmez tüm Müslümanlara, dindar ve alimlere, şehir müezzinlerine ve büyük küçük herkese duyurulsun ki Sünniliğe aykırı olan bu söz zikredilmemelidir. Bunun dışında da meclislerde fatiha ve tekbirden sonra şah ve velinimetin ismi zikredilerek hakkında dua etmek hükümdarlar arasında yaygındır ancak bunu yanlış ve anlamsız buluyorum. Bu sebeple ilim sahibi insanların bu gibi durumlarda sadece gerçek padişahın yaptığı iyiliklerden bahsetmelerini emrediyorum. Herkes bu emirlere uymakla yükümlüdür. İhlal eden olursa şahın gazabına uğrayacaktır.” (Fraser, 1742, s. 95).

Bu ferman, bir bölümü Sünnî olan İran halkını, özellikle çoğu Sünnî olan hizmetçiler ve ordu mensuplarını çok sevindirdi ve Nâdir Şah'a olan bağlılıkları arttı. Bu ferman İran'daki yönetim yapısına uygun değildi ancak Nâdir Şah'ın saltanatının geleceği ve İran'ın Sünnî olan komşularıyla kuracağı ilişkiler için başka bir yol da görünmüyordu. Bugünden bakıldığında Nâdir Şah'ın aklında büyük bir imparatorluk kurmak olduğu açıkça belli oluyor. Yapmak istedikleri elbette merkezî İran coğrafyasında anlaşılmamış ve tepki görmüştü. Ancak bu tür mezhep veya dinî değişimler genellikle fetihçi hükümdarların önem verdiği taktiklerdir. Nâdir Şah, Sünnî-Şiî ittifakı veya ayrımının sonlandırılması planından hemen önce Afganistan ve Hindistan'ı fethetme düşüncesindeydi. Şiî bir Şah olarak bu fethi kalıcı hale getiremezdi. Şiî kimlikli bir fetih, Afganistan'da ve Hindistan'da büyük bir direnişe sebep olacaktı ki geçmişte de hep böyle olmuştur. Oysa Nâdir Şah, Sünniliği de hak mezhep sayarak Afganistan ve Hindistan halkını kazanmak, fetihlerini kalıcı hale getirmek isteyen, İran'ı homojen bir yapıdan çıkararak bir dünya devleti yapmak isteyen bir hükümdardı.

Nâdir Şah, saltanata seçilip dünyaca tanındıktan kısa bir süre sonra taç giyme merasimini gerçekleştirmek üzere Kazvin'e gitti. Saltanat kılıcını beline, tacı da başına takıp şeriata göre hüküm süreceğine ve İran'ı tüm düşmanlarından koruyacağına yemin etti. Oradan ordusuyla İsfahan'a geldi, bir süre orada dinlendikten sonra Kandehar'a gitmek üzere yola çıktı. İsfahan'da iken komşu ülkeler onu tebrik etti. Osmanlı padişahı onun saltanatını tanıyıp "İran'a Sünnîliği hâkim kıldığı için" tebrik etti. Aralık 1736'da Nâdir Şah, çoğu süvari olmak üzere 80 bin kişilik bir orduyla İsfahan ve Kirman yolundan Kandehar'a hareket etti. 22 Şubat 1737'de Helmend'den geçerek Kandehar'a ulaştı. Tahmasb Han Vekil, yaklaşık 40 bin askerle onu takip etti. Çok miktarda erzak ve mühimmat toplayan Kandehar hükümdarı Hüseyin Han, on sekiz ay boyunca İran ordusuna karşı direndi. Nâdir Şah, Surhai Şer olarak anılan yerde yeni kaleler inşa ettirerek adeta yeni bir şehir kurmuştu. Mayıs 1337'de Surhai Şer şehri Nâdir'e teslim edildi. Kentin valisi Sidal, Kalat Kalesi'nde yakalanarak Nâdir Şah'ın emri üzerine kör edildi. Ardından Beluçların isyanını bastırmak için birkaç alay ve bir de vali Beluçistan'a gönderildi. Rızakuli Mirza, Belh'i fethetmek için görevlendirildi ve Temmuz 1737'da şehri ele geçirdi. Kunduz, Bedahşan halkı da teslim olduklarını ilan ettiler. Şehzade Rızakuli Mirza, babasının emrine karşı gelerek, Ceyhun nehrini geçip Karaşi (Nahşeb) üzerinden Buhara'ya gitti. Buhara ve Harezm Hanları da yenilgiye uğratıldı. Ancak şehzadenin ordusundan birkaç komutanını öldürüldüğü haberini duyan Nâdir Şah çok üzüldü ve oğlunun Ceyhun'dan dönmesini emretti. Nâdir Şah, 13 Mart 1738'de, Kandehar'a genel bir saldırı emrini verdi ancak Bahtiyari, Kürt ve Abdali orduları karşısında başarısız oldu. Ağustos 1738'de Bahtiyariler kaleyi ele geçirdi ve Kandehar teslim oldu (Mervî, 1985, s. 486). Hüseyin Han Gılcayı ve Zülfikar Han Abdali, akrabalarıyla birlikte Mazenderan'a sürgüne gönderildi ve Kandehar Kalesi yerle bir edildi.

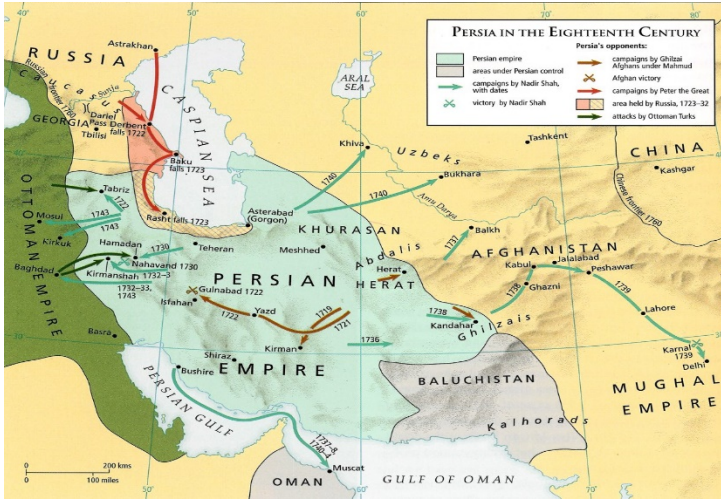
3.4. Nâdir Şah'ın Hindistan Seferi

Kandehar'ı ele geçirdikten sonra Nâdir Şah Hindistan'a sefer yapmaya karar vermişti (Mir Muhammad, 1951, s. 67). Devlet hazinelerinin bitmek bilmeyen savaşlar nedeniyle tükenmesi, İran'daki yoksulluk bu seferin en büyük sebeplerinden biridir. Nâdir Şah Hindistan'daki yönetim zafiyeti ve Hindistan'ı fethetmesi durumunda elde edeceği servetten haberdardı. Bir diğer sebep de Bâbürlü sarayındaki bir grubun Nâdir Şah'ı Hindistan fethi için kışkırtmasıydı.

Nâdir Şah Hindistan seferi için bir bahane aramaktaydı. Bu doğrultuda Nâdir Şah, Ali Murat Han adında bir askerini Bâbürlü Şah'ı Muhammed Şah'a göndererek Hindistan'a kaçan Afganları yakalayarak İran'a teslim etmesini istedi. Ancak Bâbürlü Şah'ı, Nâdir'in bu isteğine

herhangi bir yanıt vermediği gibi Hindistan'a kaçan Afganların teslim edilmesi konusunda da bir adım atmadı. Bunun üzerine Nâdir Şah, Muhammed Ali Han liderliğinde bir heyeti bir kez daha Hindistan'a göndererek aynı talepte bulunduysa da Nâdir Şah'ın talebi yine yanıtızsız kaldı. Nâdir Şah, Serdar Muhammed Han Türkmen'i üçüncü kez Hindistan'a göndererek Afganların teslim edilmesi isteğinde bulundu. Ancak Bâbürlü Şah'ı yine Nâdir Şah'ın talebini yanıtızsız bıraktı. Bunun üzerine Nâdir Şah, Hindistan seferi için hazırlıklara başladı. Bâbürlülerin Nâdir Şah'ın taleplerini umursamamalarının sebebi Afganistan coğrafyasının engebeli oluşuna güvenip Nâdir Şah'ın bu bölgeyi geçemeyeceğini düşünmeleri idi (Larudi, 2009, s. 116). Nâdir Şah, Hindistan kapılarına dayandığında ülkenin durumu günden güne kötüye gidiyordu. Lakayt vezirlerden pek umudu kalmamış padişah, durumu düzeltebileceği umuduyla Evrengzîb'in eski komutanlarından biri olan Nizâmülmülk'ü vezirliğe tayin etmişti. Nizâmülmülk oğlu Gaziüddin Han'ı Dekken'de bırakıp kendisi Dehli'ye gitti. Oraya varınca çok iyi karşılandı, kendisine vezirlikten daha yüksek bir rütbe verildi ve Asifcah lakabıyla onurlandırıldı. Handevran Mirbahş, padişahın sağ koluydu ve bütün kararları onun onayından geçiyordu. Nizâmülmülk, Evrengzîb dönemindeki gibi hareket etmek ve kanunları eski padişahlar dönemine göre uygulamak istiyordu ancak talepleri olumlu karşılanmıyordu.

Nizâmülmülk saray mensuplarının umursamazlıklarını görünce padişahın huzuruna varıp ona emanet edilen sorumlulukların Dekken'den yapılması gerektiğini söyledi ve ayrılmak için izin istedi. Dekken'e dönünce Sahuraca ile bir anlaşma yaparak padişah ve saray mensuplarının gaflet uykusundan uyanıp durumun ciddiyetinin farkına varmaları için Delhi'de bir kargaşa ve karışıklık çıkarmayı planladı. Dolayısıyla Marataha Malu şehrinde büyük bir kargaşa çıkarıp oranın hâkimi Kurdir Bahadır'ı öldürüp hazinesini yağmaladılar. Bir sonraki sene de Gucerât'a saldırdılar. Ardından Kuvalyar etrafına da el atmaya başladılar (Fraser, 1742, s. 72). Orası başkente yakın olduğu için paniğe neden olmuştu. Bu karışıklık Vezir Handevran tarafından bastırıldı.

Harita 7: Nâdir Şah'ın seferleri⁹⁸

Bu dönemde Bâbürlü idaresi Hindu Maratahaların ayaklanmalarıyla zayıf düşmüş durumdaydı. Bâbürlü Padişahı Maratahaların baskın yapma ihtimaline karşı Nizâmülmülk'ü tekrar Delhi'ye davet etti. Nizamülmülk'ün destekçisi olan şahın büyükannesi Mehirperver şahın emriyle Nizâmülmülk'e bir mektup gönderdi. Mektupta bir an önce gelirse tüm işlerin kendisine emanet edileceğini yazdı. Nizâmülmülk onun ricasını kabul edip geldi ancak bu sefer öncekinden daha kötü muamele gördü. Saraydakiler onu görmezden gelmekle kalmadılar, her türlü hakarete bulundular. Özellikle Handevran ve yakınları, Muhammed Şah'ın Nizamülmülk'ü ödüllendirdiği zaman onunla alay ettiler. Gördüğü kötü muamele neticesinde Nizâmülmülk iyice çileden çıktı ve büyük bir öfkeyle ülkeyi karıştırmaya, Handevran ve yakınlarını ortadan kaldırmaya karar verdi. Kendisine eşlik edeceğini düşünerek planını dünürü Kamaruddin Han'la paylaştı ancak aralarında akrabalık ilişkisi olmasına rağmen Kamaruddin Han ikna olmadı. Kamaruddin Han memlekete zarar vereceği gerekçesiyle bu konuda onunla işbirliği yapmak istemedi. Nizâmülmülk'e şahsi husumetleri için memlekete zarar vermekten vazgeçmesi konusunda ısrarcı oldu. Nizâmülmülk Kamaruddin Han'dan yardım alamayınca Udlib valisi Saadet Han'a başvurdu. Birçok savaş katılmış olması dolayısıyla büyük bir deneyime sahip olan Saadet Han padişah ve Handevran'a karşı dargındı. Bu da Nizâmülmülk için büyük bir fırsattı. Saadet Han ve Nizâmülmülk iş birliği yapıp o dönem Kandehar'ı kuşatmakla meşgul olan Nâdir Şah aracılığıyla padişah ve Handevran'ı ortadan kaldırmaya karar verdi. Nâdir Şah'ı Hindistan işgaline teşvik eden en önemli sebep bu iki kişinin davetiydi

⁹⁸ http://3.bp.blogspot.com/-6Q-s0pPgcGk/VQWod_wGZUI/AAAAAAAAACBE/NPUNi0Rt31k/s1600/nadirshah%2Bcampaigns.jpg

(Fraser, 1742, s. 73). Nâdir Şah, Kandehar'ın düzen ve istikrarı için uğraşırken, Nizâmülmülk ve Saadet Han gibi işbirlikçileri ona bir mektup yollayarak Hindistan'ı fethetmesi için davet ettiler. Nâdir Şah, “Dağlık ve nehirli yolları geçmek zor ve Afgan kabileleri yollarda bize pusu kuracak. Ayrıca Kâbil ve Lahor hükümdarı Zekeriya Han da yollarımızı kesecektir” diyerek o yolları geçmenin imkânsız olduğunu öne sürdü. Saadet Han ve Nizamülmülk, Nâdir Şah'a korkmaması gerektiğini ve Atak Nehri'ni geçmeden onu karşılamaya gelip güvenli bir şekilde geçireceklerini yazdılar. Fakat Nâdir Şah'ın Hindistan'a saldırırken Nizâmülmülk ve Avez hâkimi Saadet Han ile işbirliği yaptığı iddiası tartışmalı bir konudur. Bazı kaynaklar bu iki Bâbürlü yöneticisinin Nâdir Şah ile işbirliği yaptığını öne sürerken bazıları ise bu iddianın temelsiz olduğu gerekçesiyle doğru olmadığını savunmaktadır (İslam, 1994, s. 221).

Nizâmülmülk ve Saadet Han'ın sözleri Nâdir Şah'ı cesaretlendirdi ve Kızılbaş, Gürcü, ve Türklerden oluşan 125 bin süvari ile Hindistan'a doğru hareket etti. Ordu her yönden bu yolculuğa hazırды. Nâdir Şah askerlerini cesaretlendirmek adına “bu seferin onları bağımsız kılmakla kalmayıp Hindistan ganimetlerinden ülkelerine zenginlik ve şöhet getireceklerini” söylüyordu. O sırada Saadet Han ve Nizâmülmülk, Nâdir Şah'ı karşılamak için hazırlıklara başladılar ve Kâbil hâkimi Şerzeh Han ve Handevran Han'ın yakınlarından olan Nasir Han'a mektup yazarak; “Nâdir Şah Hindistan'daki durumdan tamamen haberdar olup padişahın şarap içmek ve kadınlarla eğlenmekle meşgul olduğunu öğrenmiş olmalı ki bu saltanata bir darbe indirmeye karar vermiş. Çok iyi biliyorsunuz ki saray mensuplarından hiçbirisi savaş meydanına çıkacak güce sahip değil. Özellikle şansı yaver gitmiş biriyle karşılaşacak kadar cesaretleri yok. Hal böyleyken buradan herhangi bir medet ummayın ve kendinizi bu tehlikeye karşı koruyun” dediler (Fraser, 1742, s. 97). Nâdir Şah, Gurband ve Gazne'yi aldıktan sonra Kâbil'e gelip orayı da kuşattı (Larudi, 2009, s. 124). Nasir Han, Nâdir Şah gelmeden önce Kabil'den geçip Peşaver'e kaçmıştı ancak Şerzeh Han altı ay boyunca kaleyi korudu ve defalarca Nasir Han ve saraya yardım mektuplar yazdı ancak kimse imdadına yetişmedi. Sonunda Nâdir'in ordusu şehri ve kaleyi ele geçirip Şerzeh Han ve oğlunu öldürdü.

Nâdir Şah, Bâbür zamanından kalmış mücevher ve silah dolu depoları ele geçirdi. Kabil'in kuşatılması haberi Hindistan'a ulaşınca, Bâbürlü padişahı savaş hazırlıklarına başladı. Nâdir Şah iyi bir fırsat yakalamıştı, bu vesileyle Kâbil'de işleri yoluna koyduktan sonra Peşaver'e doğru uzun bir yolculuğa başladı. Orada Afganlar Nâdir'i yedi hafta boyunca meşgul ettiler ve çok sayıda askerinin ölümüne sebep oldular. Nâdir Şah, kan dökülmeden yolları geçmesinin mümkün olmadığını görünce Afganlarla anlaşma yapmak üzere elçi gönderdi. Afganlar da yardımlarına kimsenin koşmayacağını anlayınca Nâdir'in teklifini kabul ettiler.

Dört beş yıl yıldır hiç yardım alamamışlardı. Dolayısıyla Nâdir'in onlara nakit para vermesiyle yollardan çekildiler hatta bazıları Nâdir'in ordusuna bile katıldılar. Haberi duyan diğer Afganlar da onlara katıldı. Nâdir Şah ordusunun çoğunu geride bırakıp 10 bin seçilmiş Kızılbaş süvarisiyle on gün içinde Peşaver'e ulaştı. Nasir Han, şehir dışında 7 bin atlıyla çadır kurmuştu ve Nâdir'in gecikeceğini düşünürken bir anda geldiğini duyunca dehşete kapıldı. Nasir Han komutasındaki ordu Nâdir Şah'ın ordusu karşısında hızlıca dağıldı. Nasir Han esir düştü (Fraser, 1742, s. 98).

Nâdir Şah'ın zaferini duyan yakın bölgelerdeki bazı Afgan kabileler gelip Nâdir'e biat ettiler. Bu zaferin ardından Nâdir Şah, Peşaver'e gidip orayı da kuşattı (Larudi, 2009, s. 131). Haber saraya ulaşınca Padişah'ın emriyle Nizâmülmülk, Handevran ve diğer vezirler 2 Ocak 1738'de büyük bir orduyla Nâdir Şah'ı karşılamak üzere şehri terk edip Şalimar Bağ'ında pusuda beklediler. Ancak Nâdir kompleksinin mimarlarından biri olan Nizamülmülk "direnmenin faydasız olduğunu" söyleyerek asker ve komutanları korkutmaya çalıştı. Padişah 18 Ocak 1738'de hareket edip 4 Şubat'ta orduya katıldı (Fraser, 1742, s. 98). Nâdir 18 Kasım 1738'de Peşaver'i ele geçirdi.

Nâdir Şah, Peşaver'i ele geçirdikten sonra Atak Nehri'ni geçip doğruca Lahor'a geldi (Larudi, 2009, s. 135). Zekeriya Han şehri güçlendirip kendisi düşmanı karşılamak üzere şehir dışında pusuda bekledi. Ancak Zekerya Han'ın emrindeki ordu Nâdir Şah'a karşı koyabilecek düzeyde değildi. Nihayet Nâdir Şah ile üç gün savaştıktan sonra Zekerya Han bazı şartlarla teslim oldu. Teslim şartlarından biri kale sakinlerine dokunulmamasıydı. Nâdir Şah, bin Kızılbaş süvari gönderip kaleyi teslim aldı. Şehrin yakınındaki Şalimar bahçesinde bir hafta durduktan sonra ordusuyla birlikte Kernal'e yakın Tiluveri köyüne ulaştı. Burada Bâbürlü padişahına "İslâm'a hizmet için savaştığımı, devletinde Sünnîliğin resmi mezheplerden biri olarak kabul edildiğini ve Bâbürlü padişahını Hindu Maratahaların elinden kurtaracağımı" söyleyen bir mektup yazdı.⁹⁹ Ayrıca mektubunda Bâbürlüler ile kendisinin aynı soydan

---

⁹⁹ Majesteleri Hümâyün bilsinler ki, Kâbil'e gelmem ve ele geçirmemin en büyük amacı İslâm'a hizmet ve sizinle olan dostluğumuzdur. Dekken eşkıyalarının yani Marataların İslâm padişahının memleketinden haraç toplayabileceğini asla düşünemezdim. Atak'ın bu tarafında beklememin nedeni, şayet bu konu Delhi'ye taşınacak olursa onları cehennemine dibine yollamak için yenilmez Kızılbaş ordumu seferber etmektir. Tarih sayfaları atalarımız arasındaki dostluğa şahittir. Ali Murteza'ya (a.s) yemin olsun ki sizinle dostluk kurmak dışında hiçbir gayem yoktu. Aksini düşünmekte özgürsünüz ancak ben her daim bu ailenin dostuydum ve olmaya da devam edeceğim. Bir ay sonra, Nâdir Şah tarafından Muhammed Şah'a başka bir mektup gönderildi ve bu mektupta bir miktar para ile dört eyalet talep ediliyordu. Bkz: Ali Aşğar Abullahi, *İran der Zaman-ı Nâdir Şah*, Tahran, 1972, s. 117.

geldiğini belirterek amacının dostluktan başka bir şey olamayacağını yazdı (İslam, 1994, s. 224).

Savaş bahaneleri çok temelsizdi. Nâdir, Hindistan'a giren Afgan kaçaklarının kendisine teslim edilmesi ve yolladığı büyükelçilerine uygun bir yanıt vermemesi konusunda Muhammed Şah'a darılmıştı. Aslında Nâdir Şah, Kandehar'da mola verdiği esnada Bâbürlü Şah'ı Muhammed Şah'ın zayıf yönetimi ve vezirleri arasındaki rekabetin devleti sürüklediği vahim durumu durum hakkında bilgi almıştı. Bu nedenle bunlar Nâdir Şah'ın daha önceden planladığı Hindistan saldırısı için birer bahaneydi. Bu sefer sırasında Gazne'yi (2 Haziran 1738), Kâbil'i (30 Haziran) ve Celalabad'ı (18 Eylül) fethetti. Oğlu Nasrullah Mirza, Gurband ve Bamyân'ı işgal etmişti (Larudi, 2009, s. 126).

Nâdir, Peşaver'de olduğu sırada Dağıstan'da isyan çıktığını ve kardeşi İbrahim Han'ın öldürüldüğü haberini aldı (Mervî, 1985, s. 678). Bu habere çok üzülen Nâdir bir müddet geriye dönüp isyanı bastırmakla Hindistan seferini tamamlamak arasında bir ikilem yaşasa da Delhi'ye doğru hareket etti. Lahor'un fethinden sonra Nâdir Şah, Zekerîya Han'ı (Horasani) orada bıraktı. Nâdir Şah 6 Şubat 1739'da, Lahor'dan ayrıldığında Muhammed Şah'ın üç yüz bin asker, iki bin fil ve iki bin topla Kernal'e ulaşarak kamp kurduğunu öğrendi. İki ordunun 13 Şubat 1738'de karşı karşıya geldiği Kernal savaşında Bâbürlüler mağlup oldu. Mirza Mehdi Han'a göre Kernal savaşından sonra Bâbürlü İmparatorluğunun idaresi tamamen Nâdir'in eline geçmişti. Bâbürlü İmparatoru Muhammed Şah Kernal savaşından sonra Nâdir Şah ile görüşmeye gelmeden önce tacını çıkarmıştı (İslam, 1994, s. 237).

Taraflar arasında barış görüşmeleri başladı. Nizamülmük ile İranlı vezir Abdalbaki Han arasında yapılan müzakerelerde Bâbürlü İmparatorluğunun İran'a tazminat olarak 5 milyon rupiye ödemesi kararlaştırıldı (Mervî, 1985, s. 740). Bu anlaşmadan sonra Muhammed Şah İran ordugahına giderek Nâdir Şah ile görüştü. Nâdir Şah mağlup olmuş imparatora oldukça saygılı bir şekilde davrandı. Tüm vezirlerine Bâbürlü Şah'ına imparator olarak hitap etmelerini emretti. Hâlâ İranlılar nezdinde tutuklu olan Saadet Han Nâdir Şah'a Delhi'ye yürürse çok daha büyük servetler elde edeceğini söyledi (Larudi, 2009, s. 165-166). 20 Mart 1739'da Nâdir ve Muhammed Şah başkente girdiler (Mervî, 1985, s. 730). Cuma hutbesinde Nâdir Şah'ın adı geçti ve adına sikke basıldı. 26 Mart günü ise Nâdir Şah, Muhammed Şah'ı ziyarete gitti. O gün öğleden sonra, Nâdir Şah'ın Kraliyet Sarayı'nda öldürüldüğü haberi yayıldı. Delhi halkı İran birliklerine saldırarak binlerce kişiyi sokaklarda ve pazarlarda katlettiler. Ertesi sabah öfkeden gözü dönen Nâdir Şah, camiye gidip katliam emri verdi ki bu kargaşa sabah dokuzda

başlayıp öğleden sonra ikide bitti. Bu olayların sonucunda kıtlık ve yoksulluk Delhi'yi sardı. Buna rağmen Nâdir Şah, Delhi'de iki ay kaldı ve 6 Nisan'da ikinci oğlu Nasrullah Mirza, Hindistan'ın Bâbürlü prenseslerinden biriyle evlendi.¹⁰⁰

12 Mayıs 1739'da Delhi'de büyük bir meclis kuruldu ve Nâdir Şah, bu cemaatin huzurunda Hindistan Saltanat Tacını Muhammed Şah'ın başına koydu (Mervî, 1985, s. 749). Olaya bizzat tanıklık eden Mirza Mehdi'ye göre Muhammed Şah, Nâdir Şah'ın bu davranışı karşılığında Atak ve Sind'in batısındaki imparatorluğa ait olan bazı toprakları Nâdir Şah'a bağışlamayı teklif etti. Nâdir Şah, Bâbürlü Şah'ının bu teklifini kabul etti. Çünkü Gazne ve Kabil'i de içeren bu bölge geleneksel olarak Horasan'ın bir parçası sayılırdı. Şalimar Antlaşması olarak bilenen bu anlaşmayla birlikte iki devlet arasındaki sınır da belirlenmiş oldu.

Nâdir Şah'ın tüm dikkati ganimet toplamaktaydı ki topladığı ganimetin miktarı tam olarak belli değildir. Bâbürlü veziri Anandram Nadim 60 bin rupiye nakit, Nur Dağı ve Tavus Tahtı olarak bilinen elmaslar da dâhil olmak üzere 5 milyon mücevher olduğunu yazmaktadır (Minorsky, 1984, s. 39). İran ordusu mensupları ve hizmetçilerin her birine 60 ila 100 rupiye verildi. Toplanan bu ganimetler sayesinde İran halk üç yıl boyunca vergiden muaf tutuldu. 17 Mayıs 1739 günü Nâdir Şah, Delhi'de 57 gün kaldıktan sonra İran'a doğru yola koyuldu.

4. Safevî Devleti'nin Yıkılışı

Safevî Devleti'nin yıkılışını açıklamak için Safevîlerin 220 yılı aşkın tarihi boyunca bütün iniş çıkışları göz önünde bulundurarak bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Genelde devletin yıkılışından hanedanın son şahını sorumlu tutan klasikleşmiş açıklamalar uzun bir sürece yayılmış ve dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Safevîlerin tarih sahnesinden çekilmesini açıklamak için yetersiz kalır. En başından beri Şiîliği devletin resmî mezhebi olarak kabul eden Safevîler, Bâbürlü veya Osmanlı İmparatorluğunun aksine mezhepsel açıdan homojen bir yapıya sahipti. Safevî döneminin sonlarında yaşamış Polonyalı bir gezgin olan Krosinsky'nin de işaret ettiği gibi, Safevî devletinin düşüşünde dinin payı büyüktü. Çünkü bölgenin Sünnî devletleriyle iki asır süren savaş ve çatışmalar Safevîlere onarılmaz zararlar vermişti. Çaldıran yenilgisiyle Safevî müritlerinin lidere olan tam inancı ortadan kalkmış ve hanedanın temeli olan manevî güç sarsılmıştı. Ancak bu dönemde ciddi bir dış müdahalenin olmaması ve Şah Abbas gibi güçlü bir Şah'ın ortaya çıkması devletin çöküşünü erteledi.

---

100 Muhammed Şah'ın kızı

Şah Abbas Safevî Devleti'nin ömrünü uzatan önemli reformlar yapsa da onun şehzadeleri hareme hapsetme ve öldürme politikası, ülkeyi geleceğe taşıyacak nitelikli yöneticilerden mahrum bırakmıştır. Şah Abbas dönemine kadar Safevî şehzadeleri küçük yaşlardan itibaren tecrübe kazanmaları için bir Kızılbaş emirinin nezaretinde sınır eyaletine atanırlardı. Bu uygulama Şah Abbas döneminde terk edilerek şehzadeler hareme kapatılmaya başlandı. Bunun altında yatan sebep Şah Abbas'ın iktidarına yönelik olası tehditleri bertaraf etmek istemesiydi. Bu uygulama Şah Abbas'ın halefleri tarafından da devam ettirildi (Hüseyini, 2002, s. 62). Bu nedenle şehzadeler tahta çıktıklarında devleti idare edecek tecrübe ve eğitimden yoksun olurlardı. Hatta Chardin'e göre haremde nerdeyse bir hapis hayatı yaşayan şehzadeler çoğu zaman bir şehzade olduklarından bihaber büyülerdi (Chardin, 2014, s. 163). Bu siyaset uzun vadede Safevî devlet yapısını olumsuz etkiledi. Hatta öyle ki bazen şahlar vefat ettiğinde tahta çıkacak varis neredeyse bulunmazdı. Örneğin Safevî Devleti'nin iki yüz seneyi aşan ömründeki en önemli şahlardan biri olan Şah Abbas vefat ettiğinde yerine tahta çıkacak oğlu veya kardeşi bulunmuyordu. Dört oğlundan biri kendi eceliyle ölürken ikisi Şah Abbas'ın emriyle idam edilmiş ve biri de ihanet ettiği gerekçesiyle kör edilmişti. Bu nedenle torunu Sam Mirza dedesi Şah Abbas tarafından öldürülen babasının ismiyle yani Şah Safi adıyla tahta çıktı.

On üç yıl tahta kalan Şah Safi gaddar ve acımasızlığıyla bilinmektedir. Tahta çıktıktan hemen sonra iktidarına tehdit oluşturacakları gerekçesiyle ileride şahlık iddiasında bulunacak tüm şehzadeleri ve Şah Abbas döneminde devlete önemli hizmetlerde bulunan birçok devlet adamını öldürtmüştür. Şah Safi'nin bu kadar şiddete meyilli olması onun neredeyse tüm hayatını haremde kapalı bir şekilde geçirmiş olmasıyla açıklanabilir. Öte yandan Şafi Safi dönemi Şah Abbas ile zirveye ulaşan Safevîlerin her bakımdan düşüşünün başlangıcı olmuştur. Şah Safi'nin kifayetsiz politikaları neticesinde batıda Bağdat Osmanlı'ya doğuda Kandehar Bâbürlülere kaybedilmiştir. Ayrıca ülke ekonomik olarak da hızlı bir çöküş sürecine girmiştir.

Kısmen II Abbas hariç Şah Safi'den sonra gelen Safevî şahları devleti idare etmek için gereken tecrübeden yoksun ve her bakımdan kifayetsiz şahlar olmuştur. Şahların kifayetsizliği Safevî Devleti'ni çöküşe götüren diğer etkenlere katkıda bulundu. Şah Safi 1642 yılında içkiden öldüğünde 32 yaşındaydı. Şah Safi'nin yerine tahta çıkan II. Şah Abbas Şah Safi sonrası gelen şahlar arasında bir istisna teşkil etmektedir. Zira II. Şah Abbas'ın orduda gerçekleştirdiği reformlar ve bu sayede Kandehar'ı geri alması Safevîlerin çöküşünü yavaşlamıştır. Ancak II. Şah Abbas'ın yerine tahta çıkan oğlu II. Şah Safi (Şah Süleyman) aynı şekilde kifayetsiz bir şahtı. Sürekli sarhoş halde dolaşan Şah Süleyman av veya eğlence dışında saraydan dışarıya adım atmazdı. Şah Süleyman'ın memleket işleriyle ilgilenmemesi nedeniyle

bu dönemde saraydaki mülazımlar devlet işlerinde öne çıktı. Şah Süleyman'ın 28 yıllık saltanatı boyunca ülke hem ekonomik hem askerî açıdan hızlı bir gerileme dönemine girdi. Rüşvet ve yolsuzluk yaygınlaştı. Bu dönemde Osmanlı imparatorluğu Avusturya ve Polonya gibi ülkelerle savaş halinde olduğu için Safevîlerin batı sınırları nispeten sakinken doğu sınırları sık sık Özbek, Kazak vb. kabilelerin saldırılarına maruz kaldı. Ordu zayıfladı. Sipehsalarlık makamı kaldırıldı. Şah Abbas döneminde Avrupa'dan getirilen toprak sarayların süs eşyası haline geldi.

Şah Abbas'ın şehzadeleri hareme kapatma politikasının yanında onun Kızılbaşların gücünü kırmak için yeni bir ordu kurmak ve bunlara kaynak yaratmak için gerçekleştirdiği toprak reformu uzun vadede devletin yapısını olumsuz etkiledi. Aslında Şah Tahmasb döneminde temelleri atılan bu düzenleme Şah Abbas döneminde yaygınlaşmış ve Şah Safi döneminde zirveye ulaşmıştır.

I. Şah İsmâil döneminde eyaletler büyük ölçüde merkezi yönetimin kontrolünden çıkmıştı. İstisnasız biçimde Kızılbaşlardan olan eyalet hâkimleri yönettikleri bölgelerdeki toprakları kendi mülkleri haline getirmiş ve istedikleri şekilde işletirlerdi. Böylece Kızılbaşlar Safevî Devleti'nin ilk döneminde siyasi ve sosyal seçkinler haline geldiler. Şah Tahmasb'ın 984'te (1576) ile Şah Abbas'ın 996'da (1587) tahta çıkış arası dönemdeki olaylar Şah Abbas'ı Kızılbaşların gücünün zayıflatılması gerektiğine inandırmıştı. Safevî toplumundaki sosyal yapıda önemli bir değişiklik anlamına gelen bu hedefe ulaşmanın yolu devlette Türk ve Farsların yanı sıra Gürcü, Çerkez ve Ermenilerden oluşan üçüncü bir güç (Gulam) oluşturmaktı. Bu değişimin temelleri 947-971 (1540-1554) yılları arasında Gürcistan'a gerçekleştirdiği dört sefer sonucunda İran'a çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan çok sayıda esir getiren Şah Tahmasb döneminde atılmıştı (Savory, 2003, s. 88). Şah Tahmasb saltanatının sonlarına doğru bu Gürcü ve Çerkez kadınların çocuklarından İran toplumunda yeni ve etkili bir unsur ortaya çıkmaya başlamıştı. Buna ek olarak, çok sayıda Gürcü asilzade daha önce Kızılbaşların bulunduğu görevlere atanmıştı. Bu durum Şah Abbas tahta çıkmadan önce Kızılbaşların gücünün yavaş yavaş azalmaya başladığını göstermektedir. Ancak Gulam sınıfını oluşturarak onlara devletin çeşitli kademelerinde görev veren Şah Abbas olmuştur. Safevîler, Osmanlı ve Bâbürlülerin aksine kendilerini iktidara getiren aşiretlerin askerî tekeline kıramamıştır. I. Şah İsmâil'in saltanatı sırasında Safevî toplumu, Türk (kılıç erbabı) ve Fars (kalem erbabı) unsurlar olarak ikiye bölünmüştü. Minorsky'nin belirttiği gibi: "Türkmenler ve İranlılar su ile yağ gibi kolay kolay birbirlerine karışmazlardı." Bir Kızılbaş, bir Fars'ın görev ve konumu hakkında net bir fikre sahipti. Kızılbaşlara göre Farslar (Tacik) sadece hesap kitap

işleriyle ilgilenir. Savaşta askerî bir birliğe komuta etme hakkına sahip değildi. Bir Kızılbaş bir Fars'ın komutası altında savaşmayı kendisine hakaret olarak görüyordu. Buna karşın Farslar da Kızılbaşların sadece savaşmaktan anladığını düşünür, devlet işleriyle ilgilenmesini beklemezdi. Devletin omurgasını oluşturan bu iki unsur arasındaki gerilim uzun yıllar Safevîlerin iç ve dış siyasetini etkilemeye devam etmiştir.

Bu iki gruba alternatif olarak oluşturulan yeni Gulam sınıfının mali temeli Kızılbaşların gelirlerini elde ettikleri yarı-feodal sistemden tamamen farklıydı. Daha önce yerel siyasi aktörlerin idaresine bırakılan “memalik” arazileri devletin gelirlerini artırmak amacıyla doğrudan saraya bağlanan “hassa” arazilerine dönüştürüldü.¹⁰¹ Ardından da bu eyaletlere Gulam sınıfından idareciler atandı. Bu eyaletteki gelirler Şah tarafından özel olarak atanan memurlar tarafından toplanarak devletin hazinesi yerine Şah'ın özel hazinesine aktarılmaya başlandı. Devletin gelirlerini artırmak amacıyla uygulanan bu politika ekilebilir arazilerin kötü kullanımı dolayısıyla tam tersi sonuç doğurdu. Zira memalik topraklarını işleten emirler, kendilerine tanınan geniş, özerk yetkilerle hâkim oldukları toprakların verimliliğini artırarak merkezî hükûmete daha fazla vergi geliri sağlamayı başarıyordu. Ancak bu topraklar hassa arazilerine dönüştüğünden tarımsal üretim daha da düştü ve buna bağlı olarak elde edilen gelir de azaldı. Ekonomik yapıdaki bozulma yüksek oranda vergi artışlarını beraberinde getirdi. Ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra önemli bir sosyal değişimi de beraberinde getiren bu uygulama zamanla Kızılbaşlar ve halkın memnuniyetsizliğine yol açtı.

Bu uygulamanın sonunda sadece yönetime duyulan nefret artmadı aynı zamanda Safevîlerin askerî ve ekonomik düzeni de olumsuz etkilendi. Komşuları Osmanlı ve Babürlülerin aksine kıt kaynaklara sahip olan Safevîlerin tarıma dayalı ekonomisi bu uygulama nedeniyle büyük zarar gördü. Öte yandan Safevî ordusunun bel kemiği olan Kızılbaşların yerini alan Gürcü ve Çerkezlerden oluşturulan Gulam sınıfının Safevî Devletine bağlılıkları zayıftı. Sonuç olarak Safevî Devleti on altıncı yüz yılın ikinci yarısından itibaren mali, idari, siyasi ve askerî alanlarda ciddi sorunların ortaya çıktığı derin bir kriz dönemine girdi. Safevî Devleti bütün erken modern devletlerin ana görevleri olan Münşî'nin sözleriyle, “istikrar ve yol güvenliğini sağlamak, vergi toplamak, toplanan vergileri verimli bir şekilde kullanmak,

---

¹⁰¹ Safevîlerde beş tür ekilebilir arazi vardı: Memâlik-i Divânî (Divana ait topraklar), Zemin hay-ı Şahi (Şah'a ait topraklar), Mülki (Özel ve sivil halka ait olan topraklar), Vakfî (Vakıflara ait araziler), Zemin hay-ı Bayir (Özel idare biçimine sahip olan topraklar). Bunlar arasında Zemin hay-ı Şahi yani Şah'a ait topraklardan elde edilen gelirler Şah'ın kişisel hazinesine aitti. Bu araziler müsadere veya fetih yoluyla elde edilirdi. Bkz: Maryam Mağaneki, “Zemine hay-ı Tedavum-ı Hase Sazi,” *İslâm ve İran Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (Bahar 2017), Cilt 28, Sayı 37, ss. 106-127.

sınırları savunacak kadar güçlü bir orduyu muhafaza etmek, yerel yönetimin gücünü kötüye kullanmasını engellemek, tüccarlar ve gezginler için güvenlik sağlamayı garanti etmek” gibi görevlerini yerine getirmekte yetersiz kaldı.

Tüm bunların yanında yöneticilerin ülkenin genel durumuna yönelik kayıtsızlığı, ordu komutanları arasındaki rekabetler ve bazı Şahların zayıf yönetimleri Safevî Devletini yıkılışa götüren diğer sebepler olarak sıralanabilir. Ancak sürpriz Afgan işgali ve Safevî Devleti’nin ani düşüşü daha fazla açıklamayı hak etmektedir. Afgan işgalcilerin İsfahan’ın düşüşünden on yıldan daha kısa bir süre sonra İran dışına atılmaları İran’a barış ve sükuneti geri getirmede. II. Tahmasb yönetimindeki Safevî Devleti’nin başarısız girişimleri ve bunun sonucunda aşiret reisi Nâdir Şah Afşar’ın iktidara yükselmesi, olağanüstü bir kargaşa dönemini başlattı. Kısa süreli ara dönemler dışında maddi yıkım, kentsel, tarımsal ve ticarî düşüş neredeyse on sekizinci yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir (Amanat, 2017, s. 136).

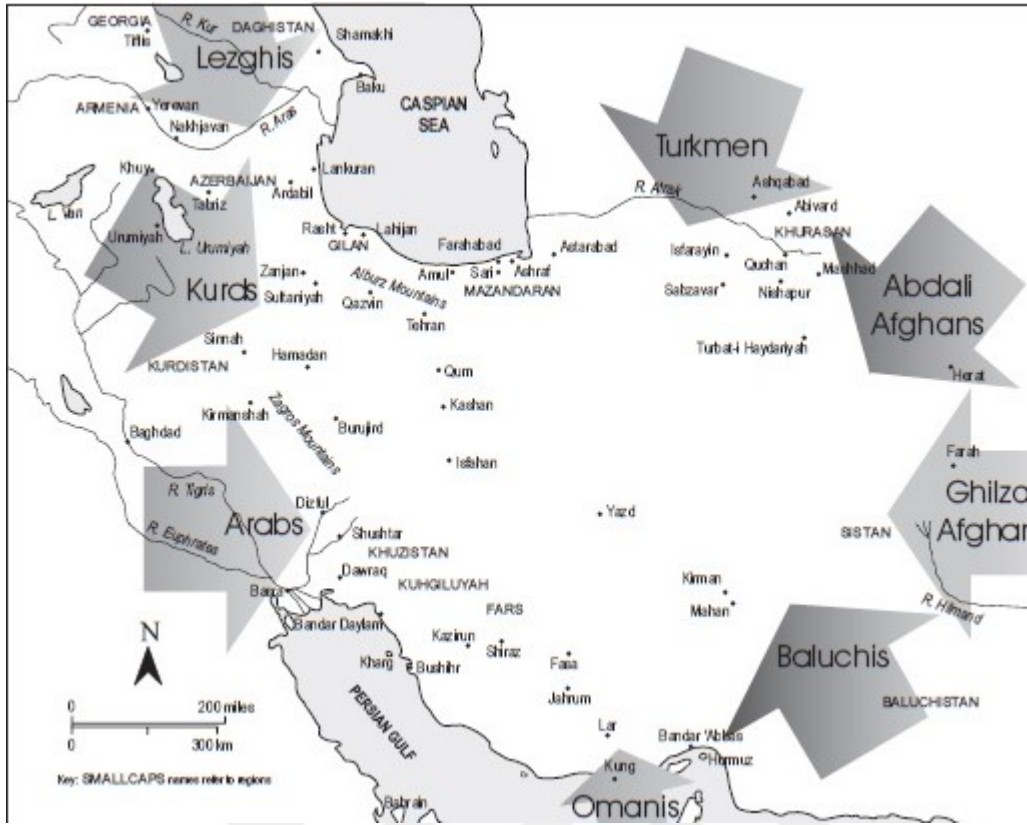
Bu düşüşün altında yatan faktörlerden biri, muhtemelen tüm Avrasya kara kütlesinde meydana gelen iklim değişikliğinden kaynaklanan kabile canlanması olabilir. Küçük Buz Devri olarak adlandırılan bu iklim değişikliğinin etkisi, öncelikle on yedinci yüzyıl Avrupası bağlamında incelendi, ancak batı Asya da bu değişikliklerden etkilenmişti. On yedinci yüzyılın son on yılı ve on sekizinci yüzyılın başında, uzun ve sert kışlar, ilkbaharda daha az yağışla birlikte daha kuru ve daha soğuk bir iklime tanıklık edilmiş gibi görünüyor. Batı Asya’da göçebe hareketliliğinin aniden patlak vermesi sadece İran’ı değil, aynı zamanda çok daha kalabalık ve zengin olan Bâbü ve Osmanlı İmparatorluklarını da etkiledi (Amanat, 2017, s. 137).

İran platosunda hem Gılcaylıların Kandehar’ı ele geçirmesi hem de rakip Abdali kabileleri tarafından Herat’ın işgali gibi yeni savaşçı Afgan konfederasyonlarının şekillenmesi, benzer şekilde iklim değişikliklerine bağlanabilir (Amanat, 2017, s. 137). On yıllar önce komşu düzlüklere inmiş olan Hindukuş’un dağlık bölgelerinde yaşayan göçebe ve yarı göçebe pastoral Afganların, soğuk hava ve kıt çayırlar nedeniyle artık artan bir nüfusu sürdüremedikleri muhtemeldir. Mekran’daki Beluç aşiretleri, kuzeybatı İran’daki Kürt aşiretleri ve Transkafkasya’daki Kazaklar ve Lezgilerin eş zamanlı yükselişi, kısa süre sonra bunları izleyen Afşarlar ve Horasan’ın diğer aşiretleri, kuzey ve doğu İran’ın çevresindeki Kürt aşiretleri ve kuzeydoğudaki sınır Türkmenleri arasındaki huzursuzluk da aynı olguya katkıda bulunmuş olabilir. On yedinci yüzyılın ortalarından itibaren, sadece çevre değil, aynı zamanda Safevîlerin merkez bölgelerindeki tarımsal faaliyetler de sert hava koşullarından olumsuz etkilendi. Bu

durum on altıncı yüzyılın başlarından itibaren devam eden Safevîlerin mali sorununu daha da derinleştirdi.

Safevî İran'ı ile ilgili çağdaş Avrupa raporları, 1650'lerden 1670'lere kadar yirmi yıllık kısa bir süre içinde, tarımsal üretimin büyük ölçüde, belki de yarı yarıya kadar düştüğünü göstermektedir. Tekrarlayan mahsul kıtlıkları ve kuraklıklar, iç bölgelerde tarımsal faaliyetlerin azalması, Basra Körfezi ile Akdeniz limanlarındaki ticaretin gerilemesi ve şehirlerin nüfuslarının azalmasıyla aynı zamana denk geldi. Etkileri o kadar belirgindi ki, 1666'da saray müneccimi uğursuz bir göksel kavuşumdan korkarak Safevî hükümdarına devam eden felaketlerden kaçınmak için tahtından çekilmesini tavsiye etti. Şah daha sonra yeni adı Şah Süleyman ile yeniden tahta çıktı. Ancak bu taktik, imparatorluğun kaderini değiştirmede. John Chardin, 1670'lerde İran'ı ikinci kez ziyaret ettiğinde doğal ve insan kaynaklı felaketlerle zayıflamış bir ülkeyle karşılaştı ve bu, dönemin diğer ziyaretçilerinin de rapor ettiği bir gerçektir (Amanat, 2017, s. 137).

Afgan işgali, on sekizinci yüzyıl boyunca İran kırsalını harap eden ve şehirlere zarar veren aşiret ayaklanmalarının sonuncusu değildi. Özellikle ateşli silahlara artan erişim, göçebelerin askerî yeteneklerini büyük ölçüde geliştirdi. Safevî ordularının dağılması ve Safevî cephaneliğinin göçebe toplulukların eline geçmesi sınırın isyancı kabilelerine ve kısa bir süre sonra iç kısımdaki göçebelere benzeri görülmemiş bir ateşli silah gücü sağladı. En isyancı aşiretler Safevî Devleti'nin Osmanlı, Babür ve Özbeklerle sınırlarında, Kafkasya, Sitan ve Mekran çöllerinde yaşıyordu. Verimli Gürcü ovaları Lezgi saldırılarını davet ederken Özbekler ve Türkmenler sık sık Horasan'ın içlerine akınlar yaptılar. Beluç ve Afganlar sık sık Kirman ve Yezd'e saldırdılar (Matthee, 2012, s. 9). İşgalci kabileler Safevî yönetimindeki yozlaşma nedeniyle zayıf bir direnişle karşılaştılar. On sekizinci yüzyıl boyunca İran şehirleri, rekabet halindeki kabilelerin tekrar eden akınları, yerleşim yerlerinin yıkılması, pazar ekonomisinin çökmesi, seyahat ve ticareti ciddi şekilde kesintiye uğratan güvenlik sorunları yüzünden harap oldu (Amanat, 2017, s. 138).

Harita 8: Geç dönem Safevî İran'ı. Kabilelerin Safevî sınırları üzerinde artan baskısı.¹⁰²

İdari aksaklıklar ve iç karışıklık, zaten sorunlu olan Safevî ipek ticaretinin çöküşünü hızlandırdı. Portekizlileri Maskat'tan başarıyla çıkaran ve Basra Körfezinde bir deniz gücü yaratan Umman kıyılarının Arap korsanları, Safevî ticaretine yönelik bir dizi tehdidin sonuncusuydu. Portekiz ve İngiliz rekabetinin zayıflaması, Hollandalıların ipek ticaretinde neredeyse tekel olması, devlet destekli Ermeni ticarî işletmelerin ve ticaret ağının baltalanmasına sebep olmuştu (Mir Muhammad, 1951, s. 59).

Beluç kabilelerinin 1721'de Bender Abbas'a saldırıları ve oradaki Hollandalı ve İngiliz antrepolarının yağmalanması, Safevîleri bekleyen yeni sorunların bir başlangıcıydı. Bu isyancı gruplar çok geçmeden güneydeki uluslararası ticareti büyük ölçüde ortadan kaldırdılar. Basra Körfezindeki ticaret on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar toparlanmamakla kalmadı, o zamanda bile Safevî dönemindeki seviyeye ulaşamadı. Gilan ve Şirvan'ın ipek üreten merkezlerinin düşüşü, Afgan işgaliyle daha da hızlandı (Amanat, 2017, s. 138).

¹⁰² Rudi Matthee, *Persia in Crisis*. I.B. Tauris, London, 2012, s. 224.

Devletin asırlık ortak tarım uygulamalarına dayanan temelde tarım ekonomisi, Safevî döneminin sonlarında bürokratik istismara daha açık hale geldi. Kızılbaşların sahip olduğu toprak kullanım hakkından saltanat topraklarına kademeli geçiş ve devlet tarafından özel mülkiyet olarak verilen eski tımarlıklara el konulması, yalnızca köylülerin yükünü artırdı. Kötü yönetim ve yolsuzluklar nedeniyle ganimet, ticaret ve saltanat arazilerinden gelen gelirlerin azalması, tarımsal açıklar ve kırsal kesimdeki nüfus azalması daha ağır vergilendirmeyi gerektiriyordu. Vergi yükü ve enflasyonist baskılar, Süleyman Şah ve Sultan Hüseyin yönetiminde öyle dayanılmaz hale geldi ki köylüler ve göçebeler topraklarda zorla tutuldu (Mir Muhammad, 1951, s. 60). Önceden İslâm dünyasına yabancı olan bu yeni tür kölelik politikası, merkezî devleti çöküşe sürükleyen göçebe ve yarı göçebe kabileler arasındaki huzursuzluk patlamasını bir diğer nedeni olabilir. Safevî hükümeti tarafından bir bölgeden başka bir bölgeye yerleştirilen göçebeler üzerinde, devletin artık gözetim ve baskı için askerî kaynaklara sahip olmaması dağılmayı hızlandırdı (Amanat, 2017, s. 139).

Safevî İran'ı, komşu imparatorluklara nazaran çok daha küçük ve daha kırılgan bir ekonomiye sahipti. İran'ın çoğu kurak veya yarı kuraktı, ekilebilir arazi miktarı azdı, nüfus yoğunluğu düşüktü. Nüfusun büyük bölümü uzak köylerde dağınık halde göçebe veya yarı göçebe bir yaşam sürüyordu. Safevî İran'ın nüfusu muhtemelen hiçbir zaman on milyonu geçmemişken, on sekizinci yüzyılın başlarında komşu Bâbü İmparatorluğu yüz milyonun üzerinde ve Osmanlılar yirmi iki milyonun üzerinde bir nüfusa hükmetti. Safevîler, en iyi zamanlarında bile, rakiplerinin elde ettikleri devasa gelirleri toprak sahibi nüfuslarından tam olarak alamıyorlardı. Buna bağlı olarak Safevîler hiçbir zaman büyük orduları besleyecek ekonomik kaynaklara sahip olamadılar (Matthee, 2012, s. 247). Öte yandan Safevîlerin dar mezhepçi siyaseti devletin Sünnîlerin ağırlıklı oldukları bölgelere doğru genişlemesini engelledi veya fethedilen Sünnî ağırlıklı bölgelerde Safevî egemenliğinin kalıcı olmasına mâni oldu.

On yedinci yüzyılın son on yılına kadar Safevî İran'ı, on altıncı yüzyıldan beri doğu imparatorluklarının kaderini etkileyen küresel bir enflasyon krizinin sonuçlarına tam anlamıyla maruz kalmıştı. Batı Avrupa ekonomilerine enjekte edilen büyük miktarlardaki Yeni Dünya altın ve gümüşü, bu ekonomilere Asya'nın tarım ekonomileri karşısında muazzam bir satın alma gücü sağladı. Bu, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın gümüş bazlı para birimlerinin değer kaybetmesine neden oldu. Değer kaybeden para birimi biçimindeki enflasyonist baskılar, kara yolu ticaretinin yüksek maliyetleri ve tarım ürünleri fiyatları, sadece bir zamanlar müreffeh olan Safevî ticaret sınıfını zayıflatmakla kalmadı, aynı zamanda Safevî Devleti'nin savunma

ve askerî yeteneğini de geriletti. Nakit para kıtlığı istifleme ve tarım tabanının genel olarak zayıflaması devletin içinde bulunduğu mali krizi şiddetlendirdi (Amanat, 2017, s. 139).

Safevîler göçebe baskılara dayanabilmiş ve iç zorlukları benimsemiş olsalar bile, yeni yabancı akınları dalgasına karşı çok az şansları vardı. Afgan işgali ve İsfahan kuşatmasıyla ilgili haberler, İran'ın kuzey ve batı vilayetlerini ilhak etmek için Osmanlılar ile hızla genişleyen Rus İmparatorluğunu harekete geçirdi. İran'ın askerî zayıflığını hesaba katan Ruslar 1721-1722'de büyük bir orduyu önce Safevî hükümlarlığı altındaki Kuzey Kafkasya'daki Derbent ve Dağıstan vilayetlerine ve ardından güneye Gilan'a gönderdiler. İşgalden önce kuzey İran vilayetlerini fetih ve ilhak için uygunluğunu resmeden İsfahan'dan gelen raporlar Büyük Petro'yu (h.1682-1721) cesaretlendirmişti. Afgan işgalinin yanında Kafkasya, Gilan, Mazenderan ve Esterâbâd'ın büyük bölümünün Ruslar ve Türkler tarafından on üç yıllık işgali Safevîlerin yıkılışının son halkasını oluşturdu.

Sonuç

Safevî Devleti'nin iki buçuk asırlık dış siyasetinin devletin doğu sınırlarına yansımalarına odaklandığımız bu çalışmanın sonucuna gelmeden önce şunları söylemek gereklidir. Safevîler sadece Osmanlı/Türk tarihçiliği için değil Avrupa/batı tarihçiliği için de Doğu Akdeniz'deki güç dengesini etkilemeleri açısından dikkat çeken bir devlettir. Safevîler Avrupalılar için Osmanlı yayılmasını dengeleyen bir güçtü. Bu nedenle uzun asırlar boyunca Avrupa/batı ve Türk tarihçiliğinde Safevîler ancak Osmanlıların rakipleri olarak dikkat çektiler. Osmanlılarla savaştıkları sürece ilgi odağı oldular. Safevîlerin, Bâbürlüler veya Özbeklerle yani doğudaki komşuları ile ilişkileri yeterince dikkat çekmedi. Bu nedenle araştırmamız yeterince önem verilmeyen bir alanda yoğunlaştığından bazı artılara ve eksikliklere sahip olabilir. Kuşkusuz bu alanda çalışmalar arttıkça bu türden eksiklikler azalacaktır.

Çalışmamızda Safevîlerin doğu sınırlarındaki devletler olan Bâbürlüler, Özbek Hanlığı ve daha küçük hanedanlar olan Harezm Hanları, Gucerât sultanlıkları vb. ile kurdukları politik ilişkilerin gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgi verme işlemi, tarihi sadece önemli olayların zaman dizimsel olarak sıralaması olarak gören kronolojik bakıştan farklılaştırmak amacıyla temelde şu soru sorularak yapılmıştır: Safevî Devleti, barut imparatorlukları çağı olarak adlandırılan Erken Modern çağın benzer imparatorluklarından biri midir? Yoksa İran platosunda kendine has “yerel” özellikler gösteren dışa kapalı bir devlet midir? Burada kendimize Safevî Devleti Bir İmparatorluk muydu? Sorusunu soran R. Matthee'nin çalışmasını örnek aldığımızı söyleyebiliriz. Matthee'nin sorusu bizim çalışmamızın da temel sorusu olarak politik gelişmelerin yorumlanmasında kullanılmıştır. Başka bir deyişle Safevîlerin doğu sınırındaki siyasetlerini bu sınırlarda yayılma ve geri çekilişlerinin temelleri incelenirken Safevîlerin bir tür imparatorluk ideolojisiyle mi? yoksa “etnosentrik” reaksiyonlarla mı hareket ettikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu “etnosentizm” sadece Safevîlerin dışa yayılma dönemlerinde izledikleri politika ile değil, bu yayılma esnasında devleti oluşturan temel yapı taşları olan Kızılbaş Türkmenler, Tacik/Farslar veya Kafkas/Gürcü unsurlar arasındaki rekabete yansımaları açısından da incelenmiştir.

Bu konuda uzmanlar arasında iki farklı görüş olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi Safevî Devletinin Osmanlılar, Bâbürlüler veya Habsburglar gibi cihanşümül bir imparatorluk olduğu, zaten kendilerini “Şahansah” olarak gören Safevî şahlarının da bu imparatorluk kültürünün bilincinde olduklarını ileri sürmektedir. İkinci görüş ise birincinin karşıtıdır ve Safevîlerin “de facto” bir imparatorluk olmakla birlikte imparatorluk ideolojisine sahip olmayan bir devlet olduğudur. İkinci görüşe sahip uzmanlara göre, Safevîler Türkmen, Fars, Beluç, Arap, Kürt,

Ermeni, Gürcü, Afgan vb. çok sayıda etnik grubun bir arada yaşadığı bir coğrafyada etkili olmuşlar; ancak bu kozmopolit coğrafyayı yönetebilecek bir imparatorluk ideali/kültü inşa edememişlerdir. Bu ideolojik boşluk hem Osmanlılardan hem de doğuda Özbeklerden veya Bâbürlülerden fetih yoluyla aldıkları topraklarda uyguladıkları siyasetten de anlaşılmaktadır. Egemenlik altına aldıkları bölgelerde yerel inanç ve kanunlara dokunmayan Osmanlı veya Bâbürlü idari geleneğinin aksine, Safevîler ele geçirdikleri topraklarda gayri Müslimleri ve Sünnî Müslümanları baskı altına alarak Şîî kimliğine döndürme gibi zora dayalı bir siyaset izlemişlerdir. Bu uygulama I. Abbas dönemi hariç ülke içinde tek bir inanç biçimi bırakmak ve yeni fethedilen topraklarda on iki İmamcılığa dayalı bu inanç biçimini halklara dayatan bir siyasetti. Bu siyaset farklı Şîilik biçimlerine karşı dahi tahammülsüzlüğüyle dikkat çekmekteydi. Özellikle Lübnan'dan gelen ulemanın da etkisiyle Kızılbaş Türkmenlerin kendilerine has Alevilikleri, Irak'ın güneyinde Müşâ'sa' Şîileri veya Taberistan'daki yerel Alevilik bu bakımdan Safevî Şîiliğinin asimilasyoncu baskısı altına kaldı.

Böylesi bir siyasal atmosferde Safevî devletinin bir “imparatorluk kültürü” inşa edebilmesi mümkün değildi. Nitekim bu dayatmacı mezhep siyaseti doğuda fethedilen topraklarda, bir dönem hâkim olunan Mâverâünnehir'de veya Şibirgan, Belh gibi Özbek bölgelerinde, Herat veya Kandehar gibi Sünnî halkın çoğunlukta olduğu kentlerde Safevî egemenliğinin asla kabul görmemesine sebep olmuştur.

Safevîler bu mezhebî siyasetlerini kendilerine sığınan Bâbür veya Özbek hükümdarları veya prenslerine de dayatmaktaydılar. Bâbür, Hümâyün ve Veli Muhammed Han gibi sığınmacılar Safevîlerden destek alabilmek için Şîî inancı benimsemek veya öyleymiş gibi yapmak zorunda kalmışlardır. Safevîlere sığınan Sünnî hükümdarların bir anda Şîî kimliği benimsemeleri tebaaları için inandırıcı olmadığı gibi Safevîlerden koptukları anda hemen eski mezheplerine dönmeleri bu girişimlerin etkisizliğini göstermektedir. Safevîlerin kendilerine sığınan Bâbür ve Özbek hanlarına karşı esnek olmayan bu siyasetleri daha farklı gelişseydi doğuda Safevî etki alanının çok daha geniş olabileceğini düşünmek mümkündür. Özellikle Bâbür'ün Mâverâünnehir seferinde yeni Şîî kimliğinin yerel halktan tepki görmesi Safevîlerin doğu sınırlarındaki etki alanını Şîîlerin yaşadığı bölgelerle sınırlanmasına yol açmış, Safevîler artık Meşhed ötesindeki bölgelerde etkili olamamışlardır.

Benzer bir durum Kandehar'ın ele geçirilmesinden sonraki olaylarda da karşımıza çıkmaktadır. Kandehar Sünnî Afganların kentiydi ve Safevîler için Hindistan'ın kapısı sayılırdı. Ama bir kez daha Safevîler bu bölgede Sünnî halkın yerel gelenekleri ile bütünleşmek

yerine, yüzeysel de olsa Şîîliği benimsemiş Gürcü askerlere güvenmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum yerel halkın Safevî idaresini kabul etmemesine ve sonuçta büyük bir Afgan isyanına yol açmıştır. Bu isyan Safevîler açısından başta önemsenmese de zamanla bu devletin yıkılışında önemli bir rol oynamıştır.

Buraya kadar yapılan gözlemler bizim tarafımızdan da kabul gören kıstaslardır. Safevîler iç ve dış siyasetinde mezhebi ön plana alan bir siyaset izlemişlerdir. Bununla birlikte Safevî dış siyasetinin bütünüyle ve her dönemde dar mezhepçi bir anlayışla idare edildiğini iddia etmek de zordur. Burada özellikle I. Şah Abbas zamanında Safevîlerin doğu siyasetinde bu dar mezhepçi kalıpların dışına çıkmak için arayışlar olduğu görülmektedir. Örneğin, Sünnî Harezm Hanları ile ittifak kurulması, Bâbürlüler iyi ilişkiler kurulmaya gayret edilmesi, ele geçirilen yerlerde Sünnî halka dönük baskı siyasetinden vazgeçilmesi, Bâbürlülerle kurulan dostluğun bozulmaması için Gucerât'taki Şîî sultanlıkların desteklenmemesi gibi olaylar bir arada düşünüldüğünde Safevîlerin doğuya dönük dış siyasetlerinde her durum ve koşulda dar mezhepçi saiklerle hareket etmediklerini söyleyebiliriz. Buradaki siyasetleri pragmatik olarak nitelendirilebilir. Hatta modern diplomatik terimlerle açıklarsak Safevîlerin özellikle Bâbürlülerle dostluğu korumak adına yürüttükleri incelikli siyasetin çağımız mantığıyla bir tür “reelpolitik”e dayandığını iddia edebiliriz.

O halde Safevî devletinin doğu komşularına dönük dış siyasetini tam olarak nasıl nitelendirebiliriz? I. Şah Abbas döneminde dar-mezhepçi kadrolarca belirlenen bir dış politikaya kısmen ve zaman zaman direnen ve bir imparatorluk kültürü inşa etmek için kendi askerî/sivil bürokrasisiyle gerilim içinde olan bir saray olduğu açıktır. Ancak bundan öncesi ve sonrasında sarayın kendisi de bu dar mezhepçi bürokrasiyle az-çok uyum içinde olmuştur. Burada bir istisna da devletin yıkılma aşamasında Sünnî askerî bürokrasinin devlet içinde ciddi ve hissedilir biçimde yükselişidir. Ancak bu durum Sünnî Afganların başkenti kuşatacak kadar güçlendikleri zamanlarla çakıştığından oldukça pragmatik ve zoraki bir uygulama gibi durmaktadır.

Sonuç olarak Safevî devletinin kuruluş yıllarındaki katı mezhepçi felsefesi devletin “olgunluk” çağında yani I. Şah Abbas devrinde (1588-1629) bir nebze imparatorluk kültürü inşasıyla yer değiştirmiş olsa da hiçbir zaman tamamıyla sona ermemiştir. Ancak I. Şah Abbas sonrası dönemde (1629-1725) kuruluş dönemi (1501-1588) radikalizmi ile I. Şah Abbas devri kozmopolitizmi arasında bir denge siyaseti izlendiğini varsayabiliriz. Aslında Osmanlı ile olan ilişkilerde bizim “denge” siyaseti diyebileceğimiz I. Şah Abbas sonrası dönemde eski çatışma

iklimi sona ermiş gibi görünmektedir. Bu dönemde ikili ilişkinin karşılıklı değişim geçirdiği görülmektedir. Zira doğuda yaşanan olaylar neticesinde Afganların başkent İsfahan'ı alarak daha batıya yönelmeleri ve artık Osmanlı için de bir tehdit oluşturdukları yıllarda Osmanlı Devleti Safevîlerin yıkılması için değil, tam aksine Afganların durdurulması için çaba harcamıştır. Eğer Safevî devleti o dönemde hâlâ kuruluş dönemindeki katı tutumunu sürdürüyor olsaydı Osmanlılar Afgan isyanı ve akınlarından hoşnut kalabilirdi. Ancak ilişkilerin belirli bir kalıba oturduğu ve karşılıklı ticaretin geliştiği bu geç dönemde Osmanlı Devleti Afgan akınlarının yarattığı kaostan rahatsız olmuştur. Osmanlıların Afgan ilerleyişine karşı müdahaleleri bu bölgede tüm diplomasinin mezhep çatışması zeminine oturduğunu düşünenlerin görüşlerini çürütecek nüvelerden biridir.

Safevîlerin Doğu siyasetinde şu temel eğilimleri izledikleri söylenebilir. Kuruluş felsefesinin hâkim olduğu dönemde (1501-1588) Özbeklerle ölümüne bir mücadele ve Bâbürlüler ile barışı koruma. Bu dönemde Safevî-Özbek çatışması salt ekonomik veya jeopolitik nedenlerle açıklanmayacak kadar ideolojiktir. İki taraf da birbirlerini “kafir” ilan etmiş ve birbirlerinin mallarını yağmalamayla meşru kabul etmiştir. Safevî-Özbek çatışması boyunca her iki taraf tıpkı Haçlı Seferleri veya Avrupa'daki mezhep savaşlarını andırır biçimde birbirlerini düşman olarak görmüş ve ideolojik bir karalama kampanyası yürütmüştür. Şiîler için kutsal bir kent olan Meşhed için yapılan mücadele İran Şiîliğinin motive olmasında, çatışmaya “kutsal” bir anlam atfedilmesinde etkili olmuştur. Meşhed'in Şiîler açısından önemi bu kentin Özbeklere bırakılmaması için verilen mücadeleyi motive etmiştir. Ancak bu kentin ilerisine taşan Safevî akınları her zaman başarısız olmuştur. Bu aynı zamanda sonuçları günümüze kadar gelecek bir şekilde İran'ın politik sınırları ile Şiîliğin hâkim olduğu bölgelerin sınırlarının kesişmesi sonucunu doğurmuştur.

Haritalara bakıldığında Safevî egemenlik alanının devam ettiği bölgeler ile günümüzde Şiîlerin hâkim unsur olduğu bölgeler özellikle bizim odaklandığımız doğu sınırı boyunca büyük oranda kesişmektedir. Bu durum bizi hem Safevî devletinin egemenliğini uzun süre boyunca sürdüğü topraklarda Şiîlikten başka bir inanç biçimine müsamaha göstermediğini hem de ancak Şiîliğin kabul gördüğü yerlerde egemen olabildiğini düşünmeye sevk etmektedir. Bu bağlamda imparatorluk olduğu tartışmalı olmayan Bâbürlülerin ve Osmanlıların egemenlik alanıyla dinsel haritaları mukayese edilebilir. Osmanlıların siyasal haritasında İslam ve Sünnîliğin toplumsal alanda hâkim olduğu coğrafya imparatorluğun yaklaşık %60'ına denk geliyordu. Müslümanlar egemen güç olmakla birlikte Balkanlarda ve Macaristan'da azınlık durumundaydılar ve tüm büyük kentlerde nüfusun yarısını temsil ediyorlardı. Ayrıca Osmanlı

Müslümanları içinde Kızılbaşlarla yaşanan sorunlara rağmen hiçbir dönemde İran'dakine benzer bir Sünnî monolitik kültür oluşmamıştır. Bektaşilik, Mevlevilik, Kalenderilik gibi Ortodoks Sünnîlik dışı (heterodoks) gruplar her zaman varlıklarını sürdürmüştür. Özellikle Bektaşiler Balkan Müslümanları içinde çoğunluk durumdaydılar. Bu çıkarımı daha ileri boyutlarda Bâbürlüler için de söyleyebiliriz. Hindistan'da Müslümanlar, nüfusun tahminen %10 ila 20'sini temsil eden azınlık grubuydular. Üstelik mezhepsel olarak da parçalanmışlardı. Bâbü İmparatorluğu siyasi haritasında Müslümanların çoğunlukta olduğu yerler büyük bir okyanustaki adalar gibiydi. Bu bakımdan Safevî siyasi ve mezhebî haritasındaki örtüşme bu hükümdarlığın gerçekten bir imparatorluk olup olmadığı konusundaki şüpheleri haklı çıkaracak boyuttadır.

Bu bağlamda Safevî devletinin “aynadaki yansımasının” Özbek Hanlığı olduğunu söyleyebiliriz. Zira Özbek Hanlığı da politik sınırları ile Sünnî inancın yayılım alanının tam olarak kesiştiği bir hükümdarlıktı. İki devletin bir yüzyıl kadar ölümüne ve karşı tarafın toptan imhasına dayalı bir mücadele vermesinin sebebi aslında din ve mezhep konusunda bir tür “ruh ikizi” olmalarıydı. Bu ölümcül mücadele sırasında her iki taraf da savaş esirlerini katlederek, sivil halkı köleleştirerek toplu imha siyaseti izlemişlerdir. Sonunda Safevîlerin kozmopolit siyaset izlediği I. Şah Abbas devrinde savaşlar devam etse de ideolojik boyut geri planda kalmaya başlamıştır. İlk kez bu dönemde ele geçirilen Belh, Şibirgan gibi bölgelerde Sünnî halkın inancına dokunulmayacağı garantisi verildi. Özbeklerden Safevîlere sığınan hanlara Şiîliğe geçiş dayatılmadı ya da protokol olarak bu seremoni sessizlikle geçirildi. Bu kırılma sonrası denge dönemi dediğimiz zaman zarfında (1629-1725) Özbeklerle ara sıra çatışmalar yaşansa da bunların ideolojik boyutu hayli düşüktü. Artık ticarî ve kültürel alışverişler dahi başlamış durumdaydı. Hatta Afgan yükselişi sırasında Özbeklerin bu durumdan pek memnun kalmadıklarını söyleyebiliriz.

Bâbürlüler ile ilişkiler kuruluş felsefesinin hâkim olduğu yıllarda (1501-1588) bu hanedanı Şiî inancına kazandırarak Mâverâünnehir'i ele geçirme planının bir parçası olarak başladı. Ancak katı mezhepçi tonu nedeniyle bu proje gerçekleşmedi ve tam aksi bir sonuç doğurarak Bâbü (Timur) soyunun Kızılbaş işbirlikçisi olarak damgalanmasına ve Mâverâünnehir'deki olumlu imajının silinmesine yol açtı. Eğer bu katı siyaset yerine I. Şah Abbas devrindeki ılımlı politika izlenmiş olsaydı belki de Safevîler bu erken dönemde doğuda radikal Özbekler yerine ılımlı Sünnîler olan Bâbürlülerle komşu olacaktı. Şah Tahmasb dönemi Hümâyûn'un İran'a sığınması ilişkilerin devamlılığı için bir fırsat sundu. Ancak Şah İsmâil'in Bâbü'ü bir “Şiî savaşçısı” olarak kullanmak istemesi gibi Tahmasb da Hümâyûn'a

Şiîliği dayatarak Safevî sarayının henüz fikri bir olgunluk aşamasına ulaşmadığını göstermiş oldu. Yine de “kuruluş dönemi” boyunca Safevîler Bâbürlülerle iyi geçinmeye önem verdiler. Onları, Osmanlı-Özbek ittifakının dışında tutmaya çabaladılar. Safevîlerin Bâbürlülerle iyi geçinmesinde ortak düşman Özbek tehdidi kadar Bâbürlülerin Özbeklere göre dinî konularda çok daha ılımlı olmaları da büyük rol oynadı. Özbekleri kendi anavatanlarını işgal eden bir güç olarak gören Bâbürlüler, Özbeklerden ve Osmanlılardan gelen “Sünnî üçlü ittifak” tekliflerine sıcak bakmadılar. Ayrıca yukarıda ifade edildiği üzere Bâbürlüler zaten dinsel ve mezhepsel siyaset bakımından oldukça “liberal” bir tutum içindeydiler. Müslümanların yaklaşık %20’sini temsil eden Hindistan Şîileriyle sorun yaşamak istemiyorlardı. Şîî Hindistanlılar Bâbü sarayında etkin konumdaydılar. Bu nedenle Safevîler de Hindistan Şîilerini Bâbürlülere karşı kışkırtmadılar. Osmanlı Devleti’ne karşı Kızılbaş isyanlarını destekleyen hatta bunlardan bazılarını bizzat başlatan Safevîlerin Hindistan’da Şîî başkaldırılarına karşı ilgisiz tutumu oldukça ilginç bir çalışma alanıdır.

İronik olarak Safevî-Bâbürlü ilişkileri Safevîlerin katı mezhepçi söylemlere sahip oldukları “kuruluş döneminde” değil tam aksine bizim artık “imparatorluk kültürüne” geçiş çabalarının başladığı dönem olarak kabul ettiğimiz I. Şah Abbas devrinde bozuldu. Safevîler Özbekler karşısında yenilgiler aldığı dönemde Kandehar’ın Safevî valisi kenti Özbeklere bırakmak yerine Bâbürlülere bırakmıştı. I. Şah Abbas’ın kenti geri istemesi uzun süren bir çatışma dönemini başlatmış oldu. Ancak bu çatışma sırasında mezhepsel jargonlar kullanılmadı. Safevîlerin ele geçirdikleri bu kentte kozmopolit siyaset izlemedeki deneyimsizlikleri Afganlar üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Hatta 21. Yüzyıla kadar uzanan Afganların katı dinî tutumlarının ilk başlangıçlarını “kafir” olarak gördükleri Safevî-Kızılbaş idaresine duydukları öfkeye kadar geri götürebiliriz. Burada bir kez daha Safevî devletinin ancak Şîî nüfusun ağırlıklı olduğu bölgelerde kalıcı biçimde tutunabildiğine dair gözlemimiz doğru gibi görünmektedir. Kandehar’da yaşanan Afgan isyanı bunu göstermektedir. Hatta tarih boyunca İran coğrafyasının ve kültürünün bir uzantısı olarak görülen Herat kentinin kaybı kent ve çevresindeki halkın Şîî İran yerine Sünnî Afganistan’ın bir parçası olma eğilimi de bu şekilde açıklanabilir.

Kandehar için çarpışan Safevî-Bâbürlü güçlerinin karşılıklı olarak zayıflamalarından faydalanan Afganlar neredeyse iki asır önce Özbeklerin kullandıkları radikal Şîî karşıtı söylemleri kullandılar. Afgan işgali İran için gerçek bir yıkım oldu. Zira Afganların ele geçirdikleri kentleri nasıl idare edeceklerine dönük bir ön hazırlıkları bulunmuyordu. Yarattıkları yıkım İran’da Nâdir Şah etrafında toplanan kuvvetlerin reaksiyonuna yol açtı ve

Safevî ailesi bu çatışmanın kurbanı olarak fiziken yok oldular. Nâdir Şah, I. Şah Abbas'ın mirasını daha da derinleştirerek Safevî devletini Şiîliğe dayalı sınırlarını aşan bir dünya devleti yapmak istedi. Bu amaçla Şiîlik ile Sünnîlik arasında bir sentez veya en azından bir barış iklimi kurmaya odaklandı. Ancak çevresindekiler onun bu girişimini baltalayarak yeniden kendi kabuğuna çekilmiş bir İran yarattılar.

İran'ın dönem dönem bir dünya devleti veya dünya kültürüne katılmaya çalışan bir ülke olma çabaları bundan sonra da devam etmekle birlikte hemen her defasında kesintiye uğramıştır. 20. Yüzyılda Pehlevi hanedanı İran'ı batı blokunun bir parçası yapmak istemiş ama 1979 devrimi sonucu bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Aslında 1979 devrimi liderleri de başlangıçta İran'ı en azından İslam dünyası veya Bağlantısızlar grubunun bir parçası yapmak istemişlerdi. Ancak sonuçta İran günümüzde yine sadece Şiîlerin egemen veya çoğunlukta olduğu bölgelerde etkin olmaya çalışan kendi “iç kabuğuna” çekilmiş bir ülke oldu. Bizim çalışmamızda üzerinde durduğumuz “Şiîlik kimliği etrafında örgütlenmek ya da daha evrensel düşünceleri benimseyerek içte ve dışta daha geniş blokları bir araya getirmek” düşünceleri arasındaki gerilim günümüz İran'ında da sürmektedir. Bu gerilimin ve yüzyıllar içinde hemen hemen sabit kalan sınırların veya etki alanının anlaşılmasında Safevîler dönemi iç ve dış siyasetinin gelişimini incelemenin anahtar rol oynayacağına inanıyoruz.

Kaynakça

- Abbaskuli, G. F. (2007). “Nigahi-i Be Revebat-i Diplomatik Safevîyan ve Gurkaniyan-ı Hind”. *Fasılname-yi İlim Dergisi*, C: 5, ss. 75-84.
- Abbaskuli, M. (1976). “Safevîlerin kökenine dair”. *Belleten*, C: 50, No: 158, ss. 287-329.
- Abdullahi, A. (1963). *İran der Zaman-ı Nâdir Şah* (Çev: Reşid Yasemi). Tahran: Dünya-i Kitab.
- Adil, B. (2009). *Safavi dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı və beynəlxalq əlaqələri*. Bakı: ADPU.
- Aftâbeci, C. (1832). *Tezkiretü'l-vâkı'ât* (Çeviren Major C. Stewart). London: Cambridge University Press.
- Allami, A. (1877-1878). *Ekbername*. Delhi: Kalküta.
- Amanat, A. (2017). *Iran A Modern History*. London: Yale University Press.
- Anonim. (2019). *Tarih-i Kızılbaşıye, Kızılbaşlığın Tarihi* (Çeviren: Hasan Asadi ve Şefaattin Deniz). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Anonim. (1971). *Âlemârâ-yı Safevî* (Yayına hazırlayan: Yadallah Şükri). Tahran: Bunyad-ı Ferheng-i İran.
- Asif, M. (1962). *Rüstemüttevarih*. Tahran: Dünya Kitap Yayınları.
- Avcı, C. (2002). “Kisrâ”. *DİA*, 26, 71.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2011). “Şah Abbas ve Zamanı”. Ankara: Ankara Üniversitesi Doktora Tezi.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2014). *Safavi Devleti Tarihi*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Bâbü. (1989). *Bâbürnâme, Bâbü.ün Hatıratı* (Çeviren Reşit Rahmeti Arat). İstanbul: MEB.
- Balta, S. (2018). “Türkiye’de Safevî Tarihi Hakkında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografiya Denemesi”, *Avrasya’da Türkiyat ve Şarkiyat Araştırmaları*. İstanbul: Demavend Yayınları.
- Barbaro, J. (2016). *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat* (Çeviren Tufan Gündüz). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Bayat, B. (1941). *Tezkire-yi Hümayün ve Ekber*. Kalküte.
- Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan Tarihi*. Cilt I-II-III. Ankara: TTK.
- Bellew, H. W. (1880). *The Races of Afghanistan*. Calcutta and London: Thacker Spink and Company.
- Bey, O. (2015). *Elçilik Katibinin Kaleminden Safevîler* (Çeviren: L. A. Kuzucular). Ankara: Yurt Yayınları.
- Bidlis-i, Ş. H. (1971). *Şerefname, Osmanlı-İran Tarihi* (Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan). Ankara: Ant Yayınları.

- Bıyıktaç, H. (1989). *Timurlular Döneminde Hindistan Türk İmparatorluğu*. Ankara: TTK Yayınları.
- Blow, D. (2018). *Şah Abbas* (Çeviren: Hüsrev Hoca Nuri). Tahran: Emir-i Kebir Yayınları.
- Brown, E. (1950). *Safevîlerden Günümüze İran Edebiyatı* (Çeviren Behram Mikdadi). Tahran: Mervarid Yayınları.
- Can, M. (2016). “Me’mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl B. Sehl’in Rolü”. *İstem*, ss. 331-348.
- Caroe, O. (1984). *The Pathans, 550 B. C. A. D. 1957*. Karachi: Oxford University Press.
- Chardin, J. (2014). *Chardin Seyahatnamesi*(Çeviren Ayşe Meral). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Cünabedi, M. B. (1958). *Ravzatü’s-Safevîyye*. (Yayına hazırlayan: Gulâm Rıza Tabâtabâyî). Tahran: İntişârât-i Danişgâh-i Tahran.
- Çetin, A., & Dilek, K. (2017). *Safevî Tarihi, Safevî Tarihinin Kaynakları*. Ankara: İraniyat Yayınları.
- Çınar, G. K. (2017). *Safevîlerde Hükümdar Unvanları ve Hâkimiyet Anlayışı*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Çolakoglu, S. (2017). “Nâdir Şah ve Şîî-Sünnî Dünyasını Yakınlaştırma Girişimi”. *İraniyat Araştırmaları Dergisi*, ss. 19-34.
- Dadaşova, R. (2003). *Safâvilârin son dövrü*. Bakı: Nurlan.
- Demir, H. (2017). “Bâbürlü Devleti’nde Hümâyûn Dönemi”. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Doğrul, Ö. R. (1944). *Ekber Bir Türk Dahisi*. İstanbul: Yüksel Yayınevi.
- Duğlat, M. H. (2006). *Tarih-i Reşidi/Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi* (Çeviren Osman Karatay). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Efendiyeç, O. (2018). *Azerbaycan Safevî Devleti* (Çeviren: Ali Asker). İstanbul: Teas Press.
- Erden, G., & Sivrioğlu, U. T. (2019). “Peştunların Kökeni: Bene İsrail Teorisi/ Etnolojik, Tarihi, Dilbilimsel ve Genetik Kaynakların Işığında Bir Tartışma”. *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, ss. 16-32.
- Erdoğan, E. (2019). *Safevî Devleti’nin Askerî Teşkilatı*. Yeditepe yayınları: İstanbul.
- Esterâbâdî Firişte, M. H. (1832). *Târîh-i Firişte*. Mumbai: Kalkûta.
- Esterâbadi, M. (2015). *Cihanguşa-yı Nâdiri*, (Yayına Hazırlayan: Mitra Mehirabadi). Tahran: Dünya Kitap Yayınları.
- Felsefi, N. (1928). *Zendeginame-yi Şah Abbas-ı Evvel*. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- Ferzeliyeç, Ş. (1983). *Azerbaycan XV-XVI Esrlerde* (Hesen bey Rumlunun “Ehsenüt-tavarix” eseri üzere). Bakı: “Elm” Neşriyyatı.
- Feyaz, A. (2002). *Tarih-i Afganistan ez Ağaz ta Zuhur-ı İslam*. Tahran: Sunbele Yayınları.

- Firdevsî. (1994). *Şâhnâme*. Ankara: MEB Yayınları.
- Floor, W. (1988). *Eşref Afgan der Tahtgah-ı İsfahan* (Çev: Dr. Abdulkasım Sirri). Tahran: Sazeman-ı Çap-ı Hâce.
- Fraser, J. (1742). *The History of Nâdir Shah*. London: Kessinger Publishing Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2016). *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri Ve Şiilik*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Gülbeden. (1987). *Hümâyunnâme* (Çeviren Abdürrab Yelgar). Ankara: TTK.
- Gündüz, T. (2015). *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*. İstanbul: Yeditepe.
- Gündüz, T. (2018). *Son Kızılbaş Şah İsmâil*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Habibi, A. (2010). *Tarih-i Afganistan der Asr-ı Gurkaniyan-ı Hind*. Kandehar: Riyaset-i İttılaat-ı Kültür.
- Hakyemez, C. (2016). *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî -Şîî İttifakı*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Handmir, G. (1915). *Ḥabîbü's-siyer*. Tahran: Kitabhane-i Hayyam.
- Hanway, J. (1988). *Hucum-ı Afganiye ve Zeval-ı Devlet-i Safevîyye*. (Çev. İ. Devletşahi), Tahran: Yezdan Yayınları.
- Herevi, N. (2004). *Tarih-i Mahzen-i Afgani*. Lahore: Urdu Science Board.
- Hodgson, M. M. (1995). *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. İstanbul: İz Yayınları.
- Howe, S. (2015). *İmparatorluk*. (Çeviren: Sinem Gül). Ankara: Dost Kitabevi.
- Hüseyin, F. A. (2005). *Osmano-Safevîdskaya Voyna 1578-1590 gg*. Bakı: Nurlan.
- Hüseyini, A. (2002). "Elel ve Evamıl-ı Sokut-ı Safevîye". *Ferheng-i İsfahan Dergisi*, No: 24, ss. 60-68.
- Huncî, F. R. (2000). *Târîh-i Âlemârâ-yı Emînî*. Tahran: Miras-ı Mektup Yayınları.
- Huncî, F. R. (1976). *Mihmannâme-i Buhârâ* (Yayına hazırlayan: Menuçihir Studeh). Tahran: Bengah Yayınları.
- İslam, R. (1994). *Tarih-i Revabat-i İran ve Hind* (Çeviren Muhammed Bakır Aram&Abbaskuli Gaffuri). Tahran: Emir Kebir Yayınları.
- Jackson, P. (2006). *The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Period*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaplan, D. (2015). *Safevîler ve Kızılbaşlık*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Karadağ, Ç. G. (2011). "Safevî-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)". Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

- Karayel, H. (2015). "Sir Thomas Roe'nun Gözünden Bâbürlü Sarayı". Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Kazvin-i İsfahani, M. V.-i. (1993). *Hold-i Berin İran Der Ruzgar-i Safevîyan*. Tahran: İntişarat-i Encümeni Asar U Mehafir-i Ferhengi.
- Kazvini, A. (2011). *Safevî Tarihi*(Çeviren:H.Mohammadnejad). Ankara: Birleşik Yayınları.
- Keegan, J. (1995). *Savaş Sanatı Tarihi* (Çeviren Füsün Doruker). İstanbul: Yeni Yüzyıl Yayınları Sabah Kitapları.
- Kemaç, G. (2010). "Özbeklere Karşı Bâbür ve Safevî İşbirliği" . İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Kerimi, A. (2011). "Elel-i Teniş der Revabet-i Harici-i İran ve Özbekan". *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: 11, ss. 86-98.
- Khafi Khan, M. (2006). *Muntakhab-ul Lubab*. Lahor: Sang-E-Meel Publications.
- Khan, H. R. (tarih yok). *Hulasetü'l Ansaab*. B.M.Egerton.1104.
- Khan, M. (1947). *Maasir-ı 'Alamgiri: A History Of The Emperor Aurangzib `Alamgir (1658-1707)*. Royal Asiatic Society Of Bengal. Calcutta.
<https://www.indianculture.gov.in/ebooks/maasir-i-alamgiri-history-emperor-aurangzib-alamgir-reign-1658-1707-ad-adresinden-alindi>
- Kırlangıç, H. (2001). *Şah Tahmasp-ı Safevî Tezkire*. İstanbul: Anka Yayınları.
- Külbilge, İ. (2010). "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)". İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Küpeli, Ö. (2014). *Osmanlı-Safevî münasebetleri (1612-1632)*. İstanbul: Yeditepe.
- Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, 1578-1612*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Larudi, N. (2009). *Peser-i Şemşir*. Tahran: Parse Kitap Yayınları.
- Lockhart, L. (2018). *Nâdir Şah-Azerbaycan, Türküstan ve Hindistanın Şahı Türksöylü Afşarlar Sülalesinin Banisi*. Bakı: "Qanun" Neşriyatı.
- Matthee, R. (2012). *Persia in Crisis Safavid Decline and the Fall of Isfahan..* London: I. B. Tauris.
- Matthee, R. (2017). "Safevî İran'ı Bir İmparatorluk muydu?" *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmalar Dergisi*, C: 3, ss. 179-208.
- Mehdevi, A. H. (1996). *Tarih-i Revabet-i Harici-yi İran 1500-1945*. Tahran: Emir-i Kebir Enstitüsü Yayınları.
- Merçil, E. (1992). "Büveyhiler", *DİA*, VI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Mervî, M. (1985). *Âlemârâ-yı Nâdirî*. Yayına haz. Muhammed Emin Riyahi. Tahran: Nakş-ı Cihan.

- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, *Murûc ez-zeheb -Altın Bozkırlar*. Çev: Ahsen Batur. İstanbul: Selenge yayınları.
- Minorsky, V. (1984). *Târîhçe- 'i Nâdir Şah* (Çeviren Raşid Yasemi). Tahran: Emir Kebir Yayınları.
- Mir Muhammad, S. (1951). *Afganistan der Penc Karn-ı Âhir*. Meşhed: İntişarat Duruhşes Yayınları.
- Muhammed Kazım, B. M. (1992). *Âlemgirnâme*. Tahran: Yayına Hazırlayan Mevlevi Hadım Hüseyin.
- Muhammednejad, H. (2015). "Osmalı-Safevî İlişkileri (1501-1576)". Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Musalı, N. (2011). *I Şah İsmayil'in Hâkimiyyeti ("Tarih-i Alemara-yi Şah İsmayil")*. Bakı: Nurlan.
- Musalı, N. (2018). "Safevî Hanedanının kökeni: Tarikattan Saltanata Giden Yol". *Uluslararası Geçmişten Geleceğe Alevilik Sempozyumu* (s. 19-43). Ankara: Alevî İnanç Birliği Vakfı.
- Müneccim Yezdi, M. (1947). *Târih-i Abbâsî (Ruznâme-i Molla Celal)*, ed. Seyfullah Vahid Neya. Tahran: İntişârât-i Vahid.
- Münşi-yi Türkmen, İ. (2019). *Târîh-i Âlemârâ-yı Abbâsî ri*(Çeviren Ali Genceli). Ankara: TTK Yayınları.
- Mütevellî, A. (1970). "Roykerd-i hay-ı Umde-yi Şah Abbas-ı Evvel Der Münasebeti ba Hind". *Fasılname-yi Tarih-i Reyabat-i Haric-i*, C: 48, ss. 131-146.
- Naimat, U. (1836). *History Of Afghans*. (çev: B. Don) London: The Oriental Translation Fund Of Great Britain.
- Nasiri, M. (2002). *Biharu'l Envar'dan İbretli Öyküler* (Çeviren Fahrettin Altan). Qum: İmam Ali (a.s) Müessesesi.
- Necefli, T. (2020). *Azerbaycan Safevî Devletinin Harici Siyaseti*. Bakü: Turkhan NPB.
- Neşri, M. (1987). *Kitab-ı Cihan-Nüma Neşri Tarihi* Cilt I. Ankara: TTK Yayınları.
- Nevai, A. (1928). *Şâh İsmâ'îl-i Safevî (esnâd ü mükâtibât-ı târîhî hemrâh bâ yâddâsthâ-yı)*. Tahran: Bünyâd-ı Ferheng-i İran.
- Nevai, A. (1989). *Nâdirşah ve Bezmandeganeş Hamra Ba Name Hay-ı Saltanati*. Tahran: Zerrin Yayınları.
- Nizameddin , B. A. (1851). *Tabakat-ı Ekberi*. Tahran.
- Nureddin Muhammed, C. (1989). *Cihangirname veya Tüzük-i Cihangiri* (Yayına Hazırlayan Muhammed Haşim). Tahran: Bunyad-ı Ferheng-i İran Yayınları.
- Nurud-din, C. Ş. (2013). *Tarih-i Selim Şah IV.Bâbürlü Hükümdarı Cihangir Şah'ın Hatıratı*(çev.: Nevres-i Kadim). Ankara: TTK Yayınları.

- Ömür, E. (2016). “Edward Terry ve Francisco Pelsaert’in seyahatnameleri ışığında Cihangir döneminde Bâbürlü Devletinde yönetim ve yaşayış”. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Özdemir, A. (2021). *Türk Hakanı Şah İsmâil*. İstanbul: Efsus Yayınları.
- Pendari, H. (2020). “Berresi-i Rahburd-ı Siyasi-İntizami ve Taktik hay-ı Cengi-i Nâdir Şah Afşar”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:7, No: 7,) ss. 27-50.
- Pırlanta, İ. (2001). “Bâbü Şah ve Bâbürlü Devleti’nin Kuruluşu”. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Ray, S. (1963). *Hümayün İran`da (Çeviren: Kivan Fruzende Şehreki)*. Tahran: Arun Yayınları.
- Rezakhani, K. (2017). *Reorienting the Sasanians: East Iran in Late Antiquity*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Rumlu, H.-ı. (2004). *Şah İsmâil Tarihi*. Ankara: Ardıç Yayınları.
- Rumlu, H.-ı. (2017). *Safevî Şahı II. İsmâil, Kahkaha Kalesinin 20 Yıllık Mahpusu(Çeviren: Hasan Asadi ve Şefaattin Deniz)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Rumlu, H.-ı. (2020). *Ahsenü`-t-Tevarih*. Ankara: TTK.
- Safevî, Ş. (1924). *Tezkire-yi Şah Tahmasb*. Berlin: Kaviani Yayınları.
- Savory, R. (1965). *İran-ı Esr-i Safevî (Çevirmen Kombiz Azizi)*. Tahran: Neşr-i Merkez.
- Savory, R. (2003). *Tahkikat der Tarih-i İran-ı Asr-ı Safevî (Çeviren: Abbas Kuli Gaffariferd)*. Tahran: Emir-i Kebir Yayınları.
- Sefakis, H. (1970). *Safevîyan der Ruzgar-ı Tarih*. Tahran: İntisarat-ı Suhen Yayınları.
- Serhil, F. (2007). “Revabet-i Safevîyan ve Gurkaniyan-ı Hind”. *Fasılname-yi Tarih-i İslam Dergisi*, C: 8, No: 30, ss. 133-162.
- Sistani, M. A. (2004). *Resathiz-i Kandehar*. Kabil: Afganistan Kültür Bakanlığı.
- Sivrioğlu, U. T., & Yılmaz, M. E. (2015). “Tarihsel Bir Vaka Çalışması: Siyasal Çoğulculuk Bağlamında Ekber Şah’ın Yönetim Anlayışı”. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, C: 51, ss. 508-519.
- Streusand, D. E. (2013). *Osmanlılar Safevîler Bâbürlüler Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları*. İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Sultaniyan, A., & Kuhensal, H. (1992). “Berresi-yi Çe Gunegi-yi Reftar-ı Şah Tahmasp be Hümayun”. *İslam Araştırmaları Dergisi Gilan Üniversitesi*, C: 5, No: 16, ss. 104-147.
- Süleymanov, N. (2018). *Azerbaycan Sefevi Dövləti 1501-1736-cı illər*. Bakı: İktisad Universiteti Neşriyatı.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihi-Boy Teşkilatı-Destanları* (s. 155). içinde Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Sümer, F. (1976). *Safevî Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü: Şah İsmâil ile Halefleri ve Anadolu Türkleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sykes, S. (1987). *Tarih-i İran*. Tahran: Dünya-yi Kitab.
- Sykes, S. P. (2002). *A History of Afghanistan*. Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Limited.
- Şahin, H. H. (2015). “Ekber Şah’ın Sosyo-Kültürel ve Dini Reformları”. *Tarih Okulu Dergisi*, C: 22, ss. 113-133. İslam Araştırmaları Merkezi:
- Şeriatî, A. (2011). *Ali Şiasî ve Safevî Şiasî*. İstanbul: Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2011). *İran ve İslam*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Şenses, M. (2019). “İmparatorluk ve Ulus”. *Liberal Düşünce Dergisi*, C: 24, No: 94, ss. 87-98.
- Şimşir, N. (2013). *Judasz Tadeusz Krosinsky’nin İran Seyahatnamesi*. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Şirazi, A. (2019). *Safevîler Tekmile’tül Ahbar, Başlangıçtan 1571’e Kadar Safevîlerin Tarihi(Çeviren: Hasan Asadi ve Şefaattin Deniz)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taberi, M. b. (1992). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Takiyüddin, İ. (1999). *es-Siyasetü’ş-şer’iyye* (Çeviren: Vecdi Akyüz). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taşkın, A., Yaman, A., & Musalı, N. (2014). *Safevîler ve Şah İsmâil*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- Tavernier, J.-B. (2010). *Tavernier Seyhatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Turay, E. D. (2019). “16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevî/Acem Hacılarıyla İlgili Değerlendirmeler”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 21, No: 1, ss. 359-378. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/675202> adresinden alındı
- Türk, Ü. U. (2017). “Safevî Devleti’nin Özbek Hanlıkları ve Bâbü Devleti ile siyasi ilişkileri (1526-1722)”. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Usta, A. (2009). “Sâmânîler”. *DİA*, 36, 64-68.
- Uzun, M. (1998). “Ömer Rıza Doğrul” *DİA*, Cilt IX. Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Uzun, M. İ. (1992). “Bedahşan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bedahsan#2-edebiyat> adresinden alındı.
- Ünlü, B. (2010). “İmparatorluk Fikrinin Gelişimi”. *SBF Dergisi*, C: 65, No: 3, ss. 237-266.

- Vahid, T. (1942). *Abbâsnâme yâ Şerh-i Zindegânî-i 22 Sâle-i Şâh 'Abbâs-i Şânî: 1052-1073*. Tahran: Vahîd-i Destgirdî.
- Varol, A. (1998). “XVIII-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı-Bâbürlü Münasebetleri”. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Vilayeti, A. A. (1998). *Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi*. Bakı: Əlhuda.
- Yıldırım, C. (2020). *Şah İsmâil-Safevî Kızılbaş Devleti*. Ankara: Dorlion Yayınları.